

T.C.
İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
İktisat Anabilim Dalı

Doktora Tezi

**TÜRKİYE'DE UYGULANAN ULUSLAR ARASI
PARA FONU (IMF) DESTEKLİ İSTİKRAR
PROGRAMLARININ TARIM SEKTÖRÜNE
ETKİLERİ**

Hasan Memiş
2502990022

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Zekai ÖZDEMİR

İSTANBUL-2005

ÖZ

Bu çalışmada, Türkiye’de uygulanan IMF destekli istikrar programlarının tarım sektörüne etkilerinin analizi amaçlanmıştır. Tarım, dünyadaki tüm ülkeler için son derece önemli bir sektördür. Çünkü tarım, canlılar için gerekli olan temel besin maddelerini üretmektedir. Bu nedenle tarım sektörü ister gelişmiş ister azgelişmiş olsun, tüm ülkeler tarafından desteklenmektedir.

Gelişmekte olan ülkeler, bozulan makro ekonomik dengelerini tesis edebilmek için IMF istikrar programı uygulamaktadırlar. IMF destekli istikrar programları, özellikle 1980’li yıllardan sonra, yapısal uyum programları vasıtasıyla tarım sektörünü etkilemektedir. Böylece, hükümetler tarımsal destekleme politikalarını belirlemede bağımsız bir şekilde hareket edememektedirler. Onlar, IMF’nin ileri sürmüş olduğu şartları da göz önünde bulundurmak zorundadırlar.

Türkiye de IMF ile sıkı ilişkiler içerisinde olan bir ülkedir. Bu ilişkiler tarım sektörünü etkilemektedir. Özellikle 2000 yılından sonra, IMF destekli istikrar programlarının tarım sektörü üzerindeki etkileri önemli ölçüde hissedilmeye başlanmıştır. Bu çalışmada, söz konusu etkileri ortaya koymaya ve tarımsal destekleme politikaları hakkında önerilerde bulunmaya çalışacağız.

ABSTRACT

This study is aimed to analyse the effects of IMF supported stabilization programs applied in Turkey on the agricultural sector. The agriculture is very important to countries in the world. Because, this sector grows outputs which is necessary to all lives. Because of this, the agricultural sector is supported by all countries whether developed or developing.

Developing countries apply the IMF stabilization programs to balance their distorted macro economic positions. The IMF supported stabilization programs especially since 1980's, has been affecting agricultural sector as a result of structural adjustment programs. Thus, governments are not independent any more to apply the agricultural support policies. They have to take into consideration the request of IMF.

Turkey also has relations with the IMF. These relations affect the agricultural sector. Especially after 2000, the effects of IMF supported stabilization programs on agriculture become very important. In this study we examine this effects and make suggestions agricultural support policies.

ÖNSÖZ

İktisat literatüründe gereksinmelerin tatmin önceliği, “ihtiyaçlar hiyerarşisi” kavramı ile açıklanmaktadır. Buna göre, yeme-içme gibi temel ihtiyaçların tatmini birinci derecede önceliğe sahiptir. Çünkü bunlar, canlıların yaşamlarını devam ettirebilmeleri için gerekli olan fizyolojik ihtiyaçlardır. Tarım sektörü de bu temel besin maddelerini üreten yegane sektör olması nedeni ile, stratejik ve vazgeçilmez bir öneme sahiptir.

Tarım sektörü sahip olduğu çeşitli özellikler bakımından diğer sektörlerden ayrılmaktadır. Bu nedenle tarım ister gelişmiş, ister az gelişmiş olsun tüm ülkeler tarafından desteklenmektedir.

Tarımsal destekleme politikalarının belirlenmesi ve uygulanmasında ülkeler tamamen bağımsız bir şekilde hareket edememekte, üstlenmiş oldukları uluslararası yükümlülükleri de göz önünde bulundurmak durumundadırlar. Bunlardan biri de, az gelişmiş ülkelerin bozulan makro ekonomik dengelerini tekrar tesis edebilmek amacıyla uyguladıkları, IMF destekli istikrar programları çerçevesinde üstlenmiş oldukları yükümlülüklerdir.

Türkiye’de uygulanan IMF destekli istikrar programlarının tarım sektörüne etkilerini ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmada bana yol gösteren, desteklerini esirgemeyen değerli hocalarıma, özellikle danışman hocam Doç. Dr. Zekai Özdemir Bey’e şükranlarımı sunarım. Ayrıca, yardımlarını aldığım tüm arkadaşlarıma, ekonometrik model çalışmasında büyük katkıları olan Dr. Zekeriya Mızrak arkadaşına ve destekleyen Harran Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu’na (HÜBAK) teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

Sayfa Numarası

ÖZ.....	III
ABSTRACT.....	IV
ÖNSÖZ.....	V
İÇİNDEKİLER.....	VI
TABLOLAR LİSTESİ.....	XI
KISALTMALAR.....	XIII
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE TARIM SEKTÖRÜ

1. TARIMIN EKONOMİDEKİ YERİ VE ÖNEMİ.....	5
1.1. TARIMIN EKONOMİYE KATKISI.....	6
1.1.1. Gıda Maddeleri Arzı.....	6
1.1.2. GSMH Katkısı.....	8
1.1.3. İstihdam Katkısı.....	9
1.1.4. İhracat Katkısı.....	11
1.1.5. Diğer Sektörlere Katkı.....	11
1.2. TARIMIN TÜRKİYE EKONOMİSİNDEKİ YERİ.....	13
1.2.1. Tarımın GSMH'daki Yeri.....	13
1.2.2. Tarımın İstihdamdaki Yeri.....	17
1.2.3. Tarımın Dış Ticaretteki Yeri.....	19
2. TÜRKİYE'DE TARIMSAL YAPI VE TARIM	
POLİTİKALARI.....	21
2.1. TÜRKİYE'DE TARIMIN YAPISI.....	22
2.1.1. Tarımın Üretim Yapısı.....	22

2.1.1.1. Bitkisel Üretim.....	22
2.1.1.2. Hayvansal Üretim.....	26
2.1.1.3. Orman Ürünleri Üretimi.....	28
2.1.1.4. Su Ürünleri Üretimi.....	29
2.1.2. İşletme Büyüklükleri.....	31
2.1.3. Girdi Kullanımı.....	34
2.1.3.1. Makine Kullanımı.....	34
2.1.3.2. Gübre Kullanımı.....	36
2.1.3.3. Su Kullanımı.....	38
2.1.3.4. Diğer Girdiler.....	39
2.1.4. Verimlilik.....	41
2.1.5. Eğitim Durumu.....	44
2.2. TÜRKİYE’DE TARIMSAL DESTEKLEME POLİTİKALARI.....	46
2.2.1. Genel Olarak Tarımsal Destekler.....	46
2.2.1.1. Tarımın Genel Özellikleri.....	47
2.2.1.2. Destekleme Politikası Amaçları.....	48
2.2.1.3. Destekleme Politikası Araçları.....	50
2.2.1.3.1. Fiyat Politikası.....	50
2.2.1.3.2. Yapısal Politika.....	51
2.2.1.3.3. Sosyal Politika.....	52
2.2.2. Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikaları.....	52
2.2.2.1. Destekleme Politikası Amaçları.....	53
2.2.2.2. Destekleme Politikası Araçları.....	54
2.2.2.2.1. Destekleme Alımları.....	55
2.2.2.2.2. Girdi Desteği.....	57
2.2.2.2.3. Kredi Desteği.....	60
2.2.2.2.4. Doğrudan Ödemeler.....	62
2.2.2.2.5. Diğer Destekler.....	62
2.2.2.3. Tarımsal Desteklerin Boyutu.....	63

2.2.2.4. Destekleme Politikalarında Karşılaşılan Uluslar

Arası Kısıtlar.....	73
2.2.2.4.1. Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması.....	75
2.2.2.4.2. Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası.....	83
2.2.2.4.3. IMF ile Yapılan Anlaşmalar.....	91

İKİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK İSTİKRAR PROGRAMLARI VE TARIM SEKTÖRÜ

1. EKONOMİK İSTİKRAR PROGRAMLARININ NİTELİĞİ, AMAÇLARI VE ARAÇLARI.....	95
1.1. EKONOMİK İSTİKRAR PROGRAMLARININ NİTELİĞİ.....	95
1.1.1. Yapısalcı İstikrar Programları.....	96
1.1.2. Ortodoks İstikrar Programları.....	97
1.1.3. Heterodoks İstikrar Programları.....	99
1.1.4. IMF Destekli İstikrar Programları.....	101
1.2. EKONOMİK İSTİKRAR PROGRAMLARININ AMAÇLARI.....	104
1.2.1. Fiyat İstikrarı.....	104
1.2.2. Ödemeler Bilançosunda Denge.....	106
1.2.3. Ekonomik Büyüme.....	107
1.2.4. İstihdam.....	109
1.3. EKONOMİK İSTİKRAR PROGRAMLARININ ARAÇLARI.....	110
1.3.1. Para Politikası.....	110
1.3.2. Maliye Politikası.....	114
1.3.3. Gelirler Politikası.....	115
1.3.4. Dış Ticaret Politikası.....	116
2. ULUSLARARASI PARA FONU DESTEKLİ İSTİKRAR PROGRAMLARI VE TARIM SEKTÖRÜ.....	118
2.1. İSTİKRAR PROGRAMI UYGULAYAN ÜLKELERDE TARIM SEKTÖRÜ.....	119

2.1.1. GSMH ve Tarım.....	120
2.1.2. Aktif Nüfus ve Tarım.....	121
2.1.3. Verimlilik ve Tarım.....	122
2.1.4. Mali Kaynakların Yetersizliği.....	123
2.1.5. Tarımsal Ürünler ve Pazarlama Sorunları.....	124
2.1.6. Tarım Kesimi ve Eğitim Sorunları.....	125
2.1.7. IMF İstikrar Programı Uygulayan Bazı Ülkelerde Temel Ekonomik Göstergeler ve Tarım.....	126
2.2. IMF PROGRAMLARINDA TARIMA YÖNELİK DÜZENLEMELER.....	130
2.2.1. Tarımsal Desteklerin Kaldırılması.....	131
2.2.2. Tarımın Piyasa Ekonomisine Açılması.....	133
2.2.3. Tarıma Destek Sağlayan Devlet Kurumlarının Özelleştirilmesi.....	135
2.2.4. IMF Tarım Politikalarının Çeşitli Ülkelerdeki Sonuçları.....	136

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE UYGULANAN ULUSLAR ARASI PARA FONU DESTEKLİ İSTİKRAR PROGRAMLARI VE TARIM SEKTÖRÜ

1. TÜRKİYE IMF İLİŞKİLERİNİN KRONOLOJİSİ.....	141
2. 1980 ÖNCESİ DÖNEMDE UYGULANAN İSTİKRAR PROGRAMLARI VE TARIM SEKTÖRÜ.....	145
2.1. 1946 Devalüasyonu.....	145
2.2. 1958 İstikrar Programı.....	147
2.3. 1970 İstikrar Programı.....	149
2.4. 1980 Öncesi Dönem ve Tarım.....	151
3. 1980 SONRASI DÖNEMDE UYGULANAN İSTİKRAR PROGRAMLARI VE TARIM SEKTÖRÜ.....	154
3.1. 24 Ocak 1980 İstikrar Programı.....	155

3.2. 5 Nisan 1994 İstikrar Programı.....	159
3.3. 1980-2000 Dönemi ve Tarım.....	162
3.4. 2000 Yılı Enflasyonla Mücadele Programı ve 2001 Yılı Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı.....	165
3.4.1. Tütün Yasası.....	174
3.4.2. Şeker Yasası.....	184
3.4.3. Doğrudan Gelir Desteği.....	190
3.5. 2005 Yılı İstikrar Programı.....	197
3.6. Ekonometrik Model Denemesi.....	199
SONUÇ.....	210
KAYNAKÇA.....	221
ÖZGEÇMİŞ.....	248

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1: GSMH ve GSMH'daki Sektör Paylarının Gelişimi.....	14
Tablo 2: GSMH'nın Sektörel Dağılımı	16
Tablo 3: Türkiye'de Genel Nüfus ve Tarım-Kent Nüfusunun Gelişimi.....	17
Tablo 4: Türkiye'de Aktif Nüfusun Sektörel Dağılımı.....	18
Tablo 5: Türkiye'nin Dış Ticaretinde Tarımın Payı.....	20
Tablo 6: Tarım Alanlarının kullanıma Göre Dağılımı.....	23
Tablo 7: Seçilmiş Bazı Tarımsal Ürünlerin Arzındaki Gelişmeler.....	25
Tablo 8: Seçilmiş Bazı Türlerle Göre Hayvan Sayısı.....	26
Tablo 9: Seçilmiş Bazı Hayvansal Ürünlerin Üretim	
 Miktarlarındaki Gelişmeler.....	27
Tablo 10: Tarımsal işletmelerin Genişliğinde Meydana Gelen Gelişmeler... 	32
Tablo 11: İşletmelerin Büyüklüklerine Göre Dağılımı.....	33
Tablo 12: Başlıca Tarımsal Girdilerin Yıllar İtibarıyla Gelişimi.....	35
Tablo 13: Bazı Tarımsal Ürünlerde Verimlilik.....	42
Tablo 14: Türkiye'de 1996-2000 Yıllarında Uygulanan Pazar	
 Fiyat Desteği.....	55
Tablo 15: Türkiye'de 1996-2000 Yıllarında Uygulanan Gübre Desteği.....	58
Tablo 16: Türkiye'de 1997-2001 Yıllarında Ziraat Bankası	
 Tarafından Verilen Tarımsal Krediler.....	61
Tablo 17: Tarıma Sağlanan Kamusal Destekler ve	
 Bunların GSMH Payları.....	64
Tablo 18: Tarım Sektörüne Yapılan Ödemeler ve	
 Bunların GSMH Payları.....	65
Tablo 19: Türkiye'de 1995-2002 Yıllarında ÜDT, GHDT,	
 TüDT ve ToDT.....	67
Tablo 20: Bazı OECD Ülkelerinde Tarımsal Destekler.....	70
Tablo 21: Bazı Ülkelerinde Hektar Başına Destek.....	71
Tablo 22: Bazı Ülkelerde Temel Ekonomik Göstergeler ve	
 Tarım Sektörü.....	127

Tablo 23: Bazı Ülkelerde Temel Ekonomik Göstergeler ve Tarım Sektörü.....	129
Tablo 24: Türkiye IMF İlişkilerinin Kronolojisi.....	142
Tablo 25: Türkiye'nin IMF ile Yapmış Olduğu Stand-by Düzenlemeleri.....	144
Tablo 26: 1980-2003 Döneminde Türkiye'de Bitkisel Üretim ve Bitkisel Üretimde Kullanılan Girdi Miktarlarındaki Gelişmeler.....	204
Tablo 27: ADF Birim Kök Testi Sonuçları.....	206
Tablo 28: Ekonometrik Model Tahmin Sonuçları.....	208

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	: Avrupa Birliği
A.e.	: Aynı Eser
A.y.	: Aynı Yer
Çev.	: Çeviren
DB	: Dünya Bankası
DGD	: Doğrudan Gelir Desteği
DİE	: Devlet İstatistik Enstitüsü
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
DSİ	: Devlet Su İşleri
DTM	: Dış Ticaret Müsteşarlığı
DTÖ	: Dünya Ticaret Örgütü
EBK	: Et ve Balık Kurumu
Ed.	: Editör
FAO	: Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü
GATT	: Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması
GHDT	: Genel Hizmet Destek Tahmini
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
GSYİH	: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
Ha	: Hektar
IMF	: Uluslararası Para Fonu
KİT	: Kamu İktisadi Teşebbüsleri
OECD	: Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı
OTP	: Ortak Tarım Politikası
SEK	: Süt Enstitüsü Kurumu
TCZB	: Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası
TİGEM	: Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü
TMMOB	: Türkiye Mimarlar ve Mühendisler Odaları Birliği
ToDT	: Toplam Destek Tahmini
TSKB	: Tarım Satış Kooperatifleri Birliği

TüDT	: Tüketici Destek Tahmini
TÜGİAD	: Türkiye Genç İşadamları Derneği
TZDK	: Türkiye Ziraî Donatım Kurumu
TZOB	: Türkiye Ziraat Odaları Birliği
ÜDT	: Üretici Destek Tahmini
UNCTAD	: Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı
v.d.	: ve diğerleri
WB	: Dünya Bankası
WTO	: Dünya Ticaret Örgütü
YEMSAN	: Yem Sanayi Genel Müdürlüğü
ZMO	: Ziraat Mühendisleri Odası

GİRİŞ

Tarım, toplumların uygarlık yolunda ilerlemesinde önemli katkılarda bulunmuş bir sektördür. Tarımsal devrimle birlikte, toplayıcılıktan yerleşik hayata geçen insanlar, çeşitli medeniyetler kurmuşlardır. Bu anlamda tarımın, medeniyetin gelişmesinde önemli kilometre taşlarından biri olduğu söylenebilir.

Tarım, canlıların yaşamlarını devam ettirebilmeleri için gerekli olan temel besin maddelerini üreten bir sektördür. Bunun yanında istihdam, ihracat, sanayi sektörü için hammadde temini gibi ekonomiye çeşitli katkılarda bulunmaktadır. Bu nedenle tarım kesimi tüm ülkeler için, stratejik ve vazgeçilmez bir öneme sahiptir. Ayrıca tarımsal üretimin uzun bir sürece dayanması, ürünlerin kısa sürede bozulması, üretimde genellikle mevsim şartlarının hakim olması gibi çeşitli faktörler, tarımı diğer sektörlerden ayırmakta ve tarımın devlet tarafından desteklenmesini gündeme getirmektedir. Tarım, sahip olduğu bu kendine has özellikleri nedeniyle ister gelişmiş, ister azgelişmiş olsun dünyadaki tüm ülkeler tarafından desteklenmektedir. Tarımsal destekleme politikaları, ülkelerin kendi koşullarına göre değişmekle birlikte, ülkeler bu konuda tamamen bağımsız bir şekilde hareket etme imkanına da sahip değildirler. Çünkü ülkelerin taraf oldukları uluslar arası anlaşmalar, uygulayacakları tarımsal politikaların çerçevesini belirlemektedir.

İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda gelişmiş ülkeler tarafından, Marshall yardımı gibi çeşitli programlarla az gelişmiş ülkelerdeki tarımsal faaliyetler desteklenmiştir. Çünkü, bu ülkeler kendi toplumlarının beslenmesi ve sanayileri için ihtiyaç duydukları hammaddeleri az gelişmiş ülkelere temin etmekteydiler. Fakat 1970'li yıllardan sonra, gelişmiş ülkelerin artık gıda maddeleri ve sanayi sektörü için hammadde ithalatına ihtiyaçları kalmamıştır. Uygulanan aşırı destekler ve teknolojik yeniliklerle gelişmiş ülkelerde tarımsal ürün stokları oluşmaya başlamıştır. Gelişmiş ülkeler daha önce tarımsal ürün artışı için destekledikleri az gelişmiş ülkelere artık tarımsal desteklerin kaldırılması, tarımın dünya pazarlarına açılması, fazla üretime gerek olmadığı, ithalat yoluyla

daha ucuza ürün elde edilebileceği gibi tavsiyelerde bulunmaya başlanmışlardır. Bu noktada IMF istikrar programları devreye sokularak, yapısal uyum programları adı altında bu istek ve tavsiyeler yaptırıma dönüşmeye başlamıştır.

Az gelişmiş ülkeler, bozulan makro ekonomik dengelerini tekrar sağlayabilmek için, IMF'nin desteğini alma ihtiyacı duymaktadırlar. Çünkü acil ihtiyaç duyulan kredinin ülkeye gelebilmesi, büyük ölçüde IMF ile yapılacak anlaşmaya bağlıdır. 1980'li yıllardan sonra yapısal uyum programları IMF istikrar programlarının bir parçası haline gelmiştir. Böylece IMF'nin vereceği krediye kavuşabilmek için bir takım yapısal düzenlemelere gidilmesi gerekmektedir. Bunların önemli bir bölümü de tarım sektörü ile ilgilidir. IMF'yi yönlendiren gelişmiş ülkeler, yapısal uyum programları vasıtasıyla kendi menfaatlerine göre ülke tarımını şekillendirme gayreti içindedirler. Bu bağlamda tarımsal desteklerin kaldırılması, tarımın piyasa ekonomisine açılması ve tarıma destek sağlayan devlet kurumlarının özelleştirilmesi gibi çeşitli yaptırımlar gündeme gelmektedir. Böylece gelişmiş ülkelerin tarım ürünleri için yeni pazarlar oluşturulmaya, bu ülkelerin uluslar arası büyük tarım şirketleri önündeki engeller kaldırılmaya ve az gelişmiş ülkeler, tarımsal ürünlerde de gelişmiş ülkelere bağımlı hale getirilmeye çalışılmaktadır.

Dünyada küreselleşme hareketlerinin yaşandığı günümüzde, Türkiye de, bu olguyu şekillendiren Dünya Bankası, IMF, Dünya Ticaret Örgütü, AB gibi çeşitli kurumlarla sürekli ilişkiler içerisinde olan bir ülkedir. Dolayısıyla Türkiye de küreselleşmenin bir parçası haline gelmiştir. Türkiye IMF'nin kurulmasından günümüze kadar, bu kuruluş ile yakın ilişki içerisinde olmuştur. Türkiye, IMF ile en çok anlaşma yapan ve en çok IMF kredisi kullanan ülkeler sıralamasında listenin hemen başlarında yer almaktadır.

Türkiye'de özellikle 2000 yılından sonra uygulanan IMF istikrar programlarında, tarım sektörünü kapsayan çeşitli hükümlere yer verilmiştir. Bu dönemde IMF ile yapılan Stand-by anlaşmalarında tarımsal reformlarla ilgili düzenlemeler uzun uzun anlatılmıştır. Tütün Kanunu, Şeker Kanunu ve Doğrudan Gelir Desteği bunların başında gelmektedir.

Türkiye’de uygulanan IMF destekli istikrar programlarının ülke tarımına etkilerini ortaya koymak, çalışmamızın temel amacını oluşturmaktadır. 2000 yılından sonra uygulanan istikrar programlarında yer alan tarımsal reformlar, bu programların önemli parçalarından birini meydana getirmektedir. 2000 Yılı Enflasyonla Mücadele Programı, Kasım 2000 ve Şubat 2001’de Cumhuriyet tarihinin en önemli krizleriyle sarsılmasına ve bu program devam ettirilememesine rağmen, onun yerine ikame edilen 2001 Yılı Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı’nda da tarımsal reformların en kısa zamanda gerçekleştirilmesi için baskı yapılmasının gerçek nedenlerini ortaya koymak son derece önemlidir.

Bu çerçevede yerli ve yabancı literatür taraması yapıldıktan sonra, gerekli kaynaklar temin edilmiş, söz konusu kaynaklar baz alınarak bu çalışma ortaya konmuştur. Tarım, bitkisel üretim, hayvancılık, ormancılık ve balıkçılık alanlarını kapsamaktadır. Çalışmada tarım sektörü bitkisel üretimle sınırlandırılmıştır. Tarım politikaları da, tarımsal üretim, tarımsal ürünlerin pazarlanması, tarımsal destekleme politikaları gibi çeşitli şekillerde ortaya çıkmaktadır. Burada, tarım politikaları genellikle tarımsal destekleme politikaları açısından ele alınmıştır. Ayrıca ekonometrik model çalışması da 1980-2003 dönemini kapsamaktadır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Türkiye’de Tarım Sektörü adlı Birinci Bölümde, önce tarımın ekonomideki yeri ve önemi üzerinde durulmuş, daha sonra da tarımsal yapı ve tarım politikaları açıklanmıştır. Tarımın ekonomiye yaptığı katkılar, gıda maddeleri üretimi, GSMH, istihdam, ihracat ve diğer sektörler yaptığı katkılar şeklinde özetlendikten sonra, tarımın Türkiye ekonomisindeki önemi, GSMH, istihdam ve dış ticaretteki yeri vurgulanmıştır. Birinci bölümün ikinci alt başlığı da Türkiye’de Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları’dır. Türkiye’de tarımın yapısı, üretim yapısı, işletme büyüklükleri, tarımda girdi kullanımı, verimlilik ve eğitim durumu şeklinde incelendikten sonra Türkiye’de tarımsal destekleme politikalarına geçilmiştir. Bu bağlamda, teorik çerçevede tarımsal destekler ele alındıktan sonra, Türkiye’de tarımsal destekleme politikaları üzerinde durulmuş; Destekleme politikası amaçları ve araçları gözden geçirilmiş,

daha sonra da desteklerin kamuya getirdiği yük ve destekleme politikalarında karşılaşılan uluslar arası kısıtlar açıklanmıştır.

Ekonomik İstikrar Programları ve Tarım Sektörü adlı İkinci Bölümde ilk olarak ekonomik istikrar programlarının niteliği, amaçları ve araçları incelenmiştir. İstikrar programları yapısalcı, ortodoks, heterodoks ve IMF destekli istikrar programları olarak ele alınmıştır. Ekonomik istikrar programlarının amaçları ise fiyat istikrarı, ödemeler bilançosunda denge, ekonomik büyüme ve istihdam şeklinde açıklanmıştır. Bu amaçları gerçekleştirmede kullanılacak araçlar da para, maliye, gelirler, ve dış ticaret politikası olarak açıklanmıştır. Daha sonra da IMF destekli istikrar programları tarım sektörü ile ilişkilendirilmiştir. Bu alt başlıkta da istikrar programı uygulayan ülkelerde tarım sektörü, GSMH, aktif nüfus, verimlilik, mali kaynakların yetersizliği, tarımsal ürünlerin pazarlama sorunları, tarım kesimi ve eğitim sorunları açısından incelenmiştir. Diğer alt başlıkta da, IMF programlarında tarıma yönelik düzenlemeler tarımsal desteklerin kaldırılması, tarımın piyasa ekonomisine açılması, tarıma destek sağlayan devlet kurumlarının özelleştirilmesi ve IMF politikalarının çeşitli ülkelerdeki sonuçları üzerinde durulmuştur.

Üçüncü Bölümde de Türkiye’de uygulanan IMF destekli istikrar programları, tarım sektörü açısından değerlendirilmiştir. Önce Türkiye IMF ilişkilerinin kronolojisi verildikten sonra 1980’den önceki dönemde uygulanan istikrar programları çerçevesinde 1946 devalüasyonu, 1958, 1970 istikrar programları ve 1980 öncesi dönemde tarım politikaları incelenmiş. Diğer bir alt başlık 1980 Sonrası Dönemde Uygulanan İstikrar Programları’dır. Burada da 24 Ocak 1980, 5 Nisan 1994 istikrar programları açıklandıktan sonra 1980-2000 döneminde uygulanan tarım politikaları tartışılmıştır. Diğer bir alt başlık olarak da 2000 Yılı Enflasyonla Mücadele Programı ve 2001 Yılı Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı adı altında Tütün Yasası, Şeker Yasası ve Doğrudan Gelir Desteği ele alınmıştır. Daha sonra 2005 Yılı İstikrar Programı kısaca açıklanmıştır. Son olarak da, 1980-2003 verileri baz alınarak bir ekonometrik model çalışması yapılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE TARIM SEKTÖRÜ

1. TARIMIN EKONOMİDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

Tarımsal faaliyet, insanların ilk ekonomik uğraşı alanıdır. Çünkü tarım, beslenme ve giyinme gibi diğer ihtiyaçlardan önce gelen fizyolojik gereksinimlere yöneliktir.¹ İhtiyaçlar hiyerarşisi, öncelikle yeme, içme gibi temel ihtiyaçların temin edilmesi, daha sonra barınma, giyinme ve bazı sanayi mallarını tüketmek şeklinde sıralayabileceğimiz ikinci derece ihtiyaçların giderilmesi ve nihayet müzik, eğlence, seyahat gibi yüksek seviyedeki ihtiyaçların giderilmesi şeklinde sıralanmaktadır.²

Sanayi ve hizmet sektörlerinin gelişmesiyle, tarımın üretim ve istihdam paylarında önemli azalmalar meydana gelmektedir. Ancak bu sektör temel besin maddelerini üreten ve ekonomiye çeşitli katkılar sağlayan bir yapıya sahip olduğundan, tüm ülkeler için stratejik ve vazgeçilmez bir öneme sahiptir.

¹ Hüseyin Şahin, **Türkiye Ekonomisi**, 3. bs., Bursa, Ezgi Kitabevi, 1995, s. 233.

² Ali Özgüven, **Tarım Ekonomisi ve Politikası**, 2. bs., İstanbul, Filiz Kitabevi, 1983, s. 1.

1.1.TARIMIN EKONOMİYE KATKISI

Tarım sektörü, özellikle iktisadi kalkınmanın başlangıç aşamasında ekonomiye önemli katkılarda bulunmaktadır.³ Bunları, gıda maddeleri üretimi, GSMH, istihdam, ihracat ve diğer sektörlerle sağlanan katkılar şeklinde sıralamak mümkündür.

1.1.1. Gıda Maddeleri Arzı

Besin maddeleri insanların en zaruri ihtiyaçlarındandır. İnsanlar yaşamlarını devam ettirebilmek için bu maddeleri tüketmek zorundadırlar. Bu bakımdan her ülke, kendi sosyal yapısına ve ekonomik gelişme düzeyine göre tarımla uğraşmak durumundadır.⁴

İnsanlar, kendileri için gerekli olan gıda maddelerini tarım sektörü vasıtasıyla temin edebilmektedirler. Savaş durumunda veya politik dış baskıların söz konusu olduğu dönemlerde, ülkenin ihtiyaç duyduğu gıda maddelerini yurt içinden temin etmesi bir zorunluluktur. Aynı şekilde, barış dönemlerinde de bir yandan ekonomik bağımsızlık, diğer yandan zor günlere hazırlıklı olma düşüncesiyle ülke için stratejik önem taşıyan besin maddelerinin, ülke topraklarında üretilmesi çok yararlı olacaktır.⁵

Besin maddeleri tüketiminin yurt içinden karşılanma oranının yüksekliği, diğer bir anlatımla ülkenin kendine yeterlilik oranının yüksekliği ölçüsünde devletin varlığı dış tehlikelere karşı korunmuş olur. Besin maddeleri tüketiminin büyük oranda ithalata dayanması sadece ekonomik açıdan bir yük olmakla kalmaz. Aynı zamanda ithalat yapılan ülkedeki ekonomik darboğazlar, kötü ürün yılları, salgın hayvan hastalıkları, politik ve askeri gelişmeler ithalatı tehlikeye

³ Yusuf Tuna, “Tarım Ürünleri Fiyatlarına Devlet Müdahalesi ve Türkiye’de Müdahale Fiyat Politikasının Tarihçesi”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt:47, Sayı:1-4, 1998, s. 346.

⁴ Özgüven, **Tarım Eko.**, s. 54.

⁵ Gülcan Eraktan, **Tarım Politikalarının Temelleri ve Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikası**, İstanbul, Uzel Yay., 2001, s. 30.

sokar. Bu nedenle her ülke, beslenme açısından önemli ürünlerde asgari düzeyde kendine yeterlilik sağlama gayreti içindedir.⁶

Beslenme insanların refah seviyesiyle ilgili temel göstergelerden biridir. Son zamanlarda gıda yeterliliği ve gıda maddelerinin kolayca temin edilmesi, insanlar için temel bir hak olarak değerlendirilmektedir. Toplumun iyi beslenmesi, insan sermayesine yapılan bir yatırım olarak kabul edilir.⁷ Yeterli ve dengeli beslenen toplum sağlıklı bireylerden oluşacaktır. Bu da ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilmesini hem hızlandıracak, hem de kolaylaştıracaktır.

Gıda yetersizliği yoksulluğun temel bir kanıtıdır. Bu durum bir yandan işgücü kapasitesi ve hastalıklara karşı direnci azaltmakta, diğer yandan da çocukların zihinsel gelişimini ve onların eğitim faaliyetlerine katılımını olumsuz yönde etkilemektedir. Bu da o toplum için yoksulluğun derinleşmesi anlamına gelmektedir.⁸

Bugün dünyada 800 milyon kadar insan kronik yetersiz beslenme problemi yaşarken, yaklaşık 1.2 milyar kişi de, açlık korkusu ile yüz yüzedir. Dünya nüfusunun 2 milyara yakın kısmı ise sağlıklı, yeterli ve güvenli gıda bulma konusunda sorunlarla mücadele etmektedir.⁹ Bu rakamlar, dünyada temel besin maddelerini elde etmede ortaya çıkan sorunların ulaştığı boyutu ortaya koymaktadır.

⁶ A.e.

⁷ Xiaojun Wang, Kiyoski Taniguchi, **Does Better Nutrition Cause Economic Growth? The Efficiency Cost of Hunger Revisited**, November 14, (Çevrimiçi) http://www.fao.org/es/ESA/wp/wp09_02.pdf, 9 Ocak 2003, p. 4.

⁸ FAO, **World Agriculture: Towards 2015/2030**, Rome, Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2002, (Çevrimiçi) <ftp://ftp.fao.org/docrep/fao/004/y3557e/y3557e01.pdf>, 9 Ocak 2003, p. 2.

⁹ Abdullah Köten, "Küreselleşen Dünya Ticaret Kuralları Çerçevesinde Tarım Sektörü ve Türkiye", **İGEMEDE'den Bakış Dergisi**, Sayı:20, Ocak-Nisan 2002, s. 8.

Dünya Sağlık Teşkilatının temel gıda maddelerini tüketememe neticesinde meydana gelen durumu ortaya koyan göstergeleri dikkat çekicidir. Bunlar şu şekilde özetlenmiştir:¹⁰

- Yedi yüz kırk milyon kadar insanın iyot yetersizliğinden zarar gördüğü tahmin edilmektedir. İyot yetersizliği zeka geriliğine sebep olmakta, bu da kalkınmanın harekete geçirilmesini yavaşlatmakta; dolayısıyla söz konusu ülkede hızlı bir ekonomik kalkınma gerçekleştirilememektedir.
- İki milyar kadar insan demir eksikliğinden kaynaklanan anemi hastalığından zarar görmektedir. Bu hastalık fiziksel verimlilik ve çocukların kavrama yeteneği üzerinde olumsuz etkiler meydana getirmektedir.

Kısaca ifade etmek gerekirse, yetersiz ve dengesiz beslenme toplum sağlığını olumsuz yönde etkilemekte, bu da ekonomik kalkınmanın yavaşlamasına ve toplumsal refahın azalmasına neden olmaktadır. Bu gerçekler, tarımın toplumun beslenmesine yaptığı katkının önemini ortaya koymaktadır.

1.1.2. GSMH Katkısı

Gelişmekte olan bir çok ülke için tarımsal üretim artışı olmadan, kapsamlı bir ekonomik büyüme düşünülemez. Tarımsal üretim artışı direkt olarak üreticilerin gelirlerini ve potansiyel istihdam fırsatlarını arttıracaktır. Tarımın diğer sektörlerle, özellikle tarımsal olmayan kırsal sektörlerle sıkı bir şekilde girdi-çıkıtlı bağlantıları vardır. Burada meydana gelen üretim artışı neticesinde, toprağı olmayan veya yetersiz derecede toprak sahibi fakir insanlar için, ilave istihdam ve gelir fırsatları sunulacaktır.¹¹ Yani tarımsal üretim arttıkça, bu üretimi gerçekleştirmede kullanılan makine, alet, araç ve gereçlerin arzı da arttırılacak, böylece yeni istihdam ve gelir fırsatları ortaya çıkacaktır.

¹⁰ FAO, **The State of Food and Agriculture**, Conference, Thirty-first Session, Rome, November 2-13, 2001, (Çevrimiçi) <http://www.fao.org/docrep/meeting/004/Y1981E/Y1981E00.htm>, 9 Ocak 2003, p. 8.

¹¹ Kostas G Stamaulis, Alberto Zezza, **Socioeconomic Policies and Food Security**, June 5, 2002, (Çevrimiçi) http://www.fao.org/es/ESA/wp/wp02_01.pdf, 9 Ocak 2003, p. 11.

Tarımsal üretim artışı bir yandan yoksulluğun azalmasında ve gelir dağılımında pozitif etkiler yapabilmekte, diğer yandan da gıda güvenliği sağlandığı gibi, tarımsal büyümenin tarım dışı kırsal sektör üzerindeki etkileri vasıtasıyla, ailelerin kırsal bölgelerden kentlere yapacağı zamansız göçler de engellenebilmektedir.¹²

Tarımın üretim hacmi, ekonomik kalkınma ile birlikte miktar olarak artarken, tarımsal gelir de artmaktadır. Fakat tarımsal gelirin GSMH içindeki payı azalmaktadır. Ekonomik gelişme ile birlikte tarımın ülke ekonomisi içindeki payının nisbi olarak azalması, bazı ekonomistlerin çalışmalarında ortaya koyduğu iktisadi bir yasa niteliğindedir. Üç sektör teorisi olarak öne sürülen bu görüşü kısaca şöyle özetlemek mümkündür: Bir ülkede milli gelir arttıkça tarım sektörünün milli gelir içindeki payı azalırken, endüstri sektörünün payı artmakta, hizmet sektörünün payı ise artmakla beraber ülkeden ülkeye değişiklik göstermektedir.¹³

Besin maddelerinin talep esnekliği düşük olduğundan, ekonomik gelişme düzeyi ile tarımsal üretimin GSMH içindeki payı arasında ters yönlü bir ilişki vardır.¹⁴ Dolayısıyla ülkede ekonomik kalkınma düzeyi arttıkça, tarım sektörünün GSMH'ya yaptığı katkı, diğer sektörlerle oranla daha az olacaktır.

1.1.3. İstihdam Katkısı

Gelişmekte olan ülkelerde, istihdam edilen nüfusun büyük bir bölümü tarım kesiminde bulunmaktadır. Bu sektör, özellikle iktisadi gelişmenin başlangıç aşamasında, ülke nüfusunun büyük bir bölümüne istihdam imkanları sunmaktadır. Tarımın ülke nüfusuna istihdam oluşturması, iktisadi kalkınmanın elde edilme derecesiyle ters orantılıdır.

¹² A.y., s. 12.

¹³ Zeynel Dinler, **Tarım Ekonomisi**, 5. bs., Bursa, Ekin Kitabevi , 2000, s. 77.

¹⁴ Özgüven, **Tarım Eko.**, s. 56.

Tarımsal alanda yaşayan nüfusla birlikte bu kesimdeki işgücü sayısının mutlak olarak azalması ve toplam istihdam içerisindeki payının gittikçe düşmesi, ekonomik gelişme sürecinde beklenen bir sonuçtur.¹⁵

Kalkınma sürecine giren her ülkede tarımsal nüfusun nisbi önemi, diğer sektörler lehine azalmaktadır. Bu nispi azalma, ekonomik kalkınmanın belirli bir düzeye erişmesinden sonra, mutlak azalma şeklinde kendini göstermeye başlamaktadır.¹⁶

Bir ülkede tarımsal nüfusun azalmasında, başka bir anlatımla kırdan kente göçte üç önemli etkenden söz etmek mümkündür. Bunlardan birincisi kentlerde istihdam imkanlarının artması ve buna paralel olarak ortaya çıkan yüksek ücretlerin köylüleri cezbetmesidir. İkinci faktör ulaşım imkanları, kitle haberleşme araçlarındaki gelişmeler, tahsil olanaklarının artması gibi köyle kent arasındaki diyalogun artmasını sağlayan güçlerdir. Üçüncü bir etken de kırsal kesimde aşırı nüfus birikmesi ve gizli işsizlik nedeniyle fazla nüfusun dışarı atılmasıdır.¹⁷

Tarım sektörü ülke insanına istihdam imkanları sunarken, diğer yandan da onların daha iyi beslenmesi için gerekli olan gıda maddelerini üreterek sağlıklı bir işgücünün meydana gelmesine hizmet etmektedir.

Yeterli ve dengeli beslenme, bir ülkenin refah seviyesinin artmasında anahtar rol oynamaktadır. Çünkü hem fiziksel üretim hem de insan sermayesinin üretiminde sağlıklı işgücü daha verimlidir.¹⁸ Bir ekonominin refah seviyesindeki artış, o ekonominin bünyesinde barındırdığı sağlıklı işgücü ile yakından ilgilidir.

Tarım sektörü ülke halkına istihdam imkanları sunarken, köyden kente yapılacak zamansız göçleri de engelleyerek, muhtemel sosyal patlamalara set çekmektedir. Köyden umudunu tamamen kaybeden insanların, bilinçsiz bir şekilde şehirlere göç etmesi sonucu, gecekonduların çığ gibi büyümesi, hırsızlık,

¹⁵ Ahmet Şahinöz, "Tarım Sektörü", **Türkiye Ekonomisi**, Ed. Ahmet Şahinöz, Ankara, İmaj Yay., 2001, s. 78.

¹⁶ Dinler, **Tarım Eko.**, s. 96.

¹⁷ **A.e.**, s. 97.

¹⁸ Wang and Taniguchi, **Does Better Nut.**, s. 41.

soygun ve kap-kaç olaylarının hızla artması gibi arzu edilmeyen olayların yaşanması bilinen bir gerçektir.

1.1.4. İhracat Katkısı

Gelişmekte olan bir ülkede tarım sektörünün ekonomiye yaptığı bir diğer katkı da, ihracat yolu ile gerçekleşmektedir.¹⁹ Ülkedeki insanlar için gerekli olan gıda maddeleri ihtiyacı karşılandıktan sonra, ihtiyaç fazlası tarım ürünleri ihraç edilerek döviz geliri elde edilir.²⁰

Ekonomik gelişme sürecinde ihtiyaç duyulan teknoloji ve yatırım malı talepleri, ihraç edilen tarımsal mallar karşılığında temin edilen döviz gelirleri ile karşılamaya çalışılır.

Serbest ticaret, ülkenin refah seviyesinin artırılmasında bir etken olarak değerlendirilmektedir. Özellikle az gelişmiş ekonomilerde, tarımsal alanda ticaretin daha serbest hale getirilmesi, ülkede gelir seviyesini arttırabilir; önemli bir döviz kaynağı olabilir ve kapsamlı bir kalkınmanın hızla harekete geçmesinde önemli görevler üstlenebilir.²¹ Çünkü söz konusu ülkelerde ticaretin liberalleşmesi, daha çok tarımsal ihracat demektir. Tarımsal ihracat arttıkça döviz gelirleri çoğalacak ve böylece ekonomik gelişme için gerekli olan teknoloji ve yatırım malları ithalatı daha kolay temin edilebilecektir.

1.1.5. Diğer Sektörlere Katkı

Tarımın ekonomiye yapmış olduğu başka bir katkı da, diğer sektörlerle yapılan kaynak aktarımıdır. Tarımdan diğer sektörlerle yapılan bu transfer işgücü, girdi ve sermaye olarak üç ana grupta değerlendirilebilir.²²

¹⁹Şahin, **Türkiye Eko.**, s. 234.

²⁰ M. Asım Çubukçu, Cennet Oğuz, **Tarım Ekonomisi**, Konya, 1998, s. 254.

²¹FAO, **World Agriculture: Towards 2015/2030**, Rome, Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2002, (Çevrimiçi) <ftp://ftp.fao.org/docrep/fao/004/y3557e/y3557e03.pdf>, 9 Ocak 2003, p. 24.

²² Yakup Kepenek, Nurhan Yentürk, **Türkiye Ekonomisi**, 13. bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 2003, s. 331.

Ekonomik gelişme hamlesine giren her ülkede, tarım dışındaki sektörler ihtiyaç duydukları işgücünü tarım kesiminden elde etmişlerdir.²³ Çünkü tarımsal alan, işgücü ve sermaye deposu niteliğindedir. Diğer kesimler bu depodan ihtiyaçları nispetinde yararlanmaktadırlar.²⁴ Az gelişmiş ülkelerde, nüfusun büyük bir bölümünü bünyesinde barındıran tarım kesiminden diğer kesimlere işgücü transferi, iktisadi kalkınmayı hızlandırabilir. Ancak bu işgücünün daha verimli yatırımlarda ve sanayi kollarında çalışabilmesi gerekmektedir.²⁵

Sanayi sektörünün önemli bir bölümü hammadde ihtiyacını tarım kesiminden temin etmektedir. Bu bakımdan tarım, tarıma dayalı sanayilerin gelişmesinde önemli roller üstlenmektedir. Tarım sektörü, tarıma dayalı sanayilere hammadde sağlarken, bir yandan da diğer sektörlerde üretilen mal ve hizmetlere talep oluşturarak ekonomiye katkıda bulunmaktadır. Dolayısıyla tarım ve sanayi sektörleri birbirleriyle etkileşim içinde olan sektörlerdir.²⁶ Sektörlerden birinde meydana gelen gelişme diğer sektörleri de etkileyecektir.

Tarımdan ekonominin diğer sektörlerine sermaye aktarımı değişik şekillerde olabilmektedir. Tarımla uğraşan bazı kimselerin sermaye birikimlerini kentlerde yatırımlara dönüştürmeleri, doğrudan sermaye aktarımının en belirgin şeklidir. Tarımdan diğer sektörlerle sermaye aktarımının ikinci şekli fiyatlandırma mekanizmasıdır. Tarım ürünlerinin fiyatı bilinçli olarak diğer sektörlerin fiyatlarından düşük tutulursa, fiyat makası denilen bu farklılığa bağlı olarak kırsal kesimden kentlere doğru sermaye aktarımı söz konusu olacaktır. Ucuz gıda yoluyla işgücü maliyetinin düşük tutulması ve tarımsal ürünleri girdi olarak kullanan sektörlerle ucuz girdi yoluyla kaynak aktarılması buna örnek gösterilebilir. Tarımsal ürünlere sübvansiyon verilmesi de tarıma sermaye aktarımı anlamına gelecektir. Üçüncü olarak tarım ürünleri ihracatından elde

²³ Dinler, **Tarım Eko.**, s. 71.

²⁴ Özgüven, **Tarım Eko.**, s. 65.

²⁵ **A.e.**, s. 84.

²⁶ Taner Kırıl, Halis Akder, **Makro Ekonomik Göstergelerle Tarım Sektörü**, (Çevrimiçi) <http://www.zmo.org.tr/etkinlikler/5tkoz/01.pdf>, 26 Ekim 2003, s. 9.

edilen dövizler, diğer sektörlerin ihtiyaçlarını karşılamada kullanıldığı ölçüde tarım kesiminden bir sermaye çıkışı var demektir.²⁷

1.2. TARIMIN TÜRKİYE EKONOMİSİNDEKİ YERİ

Tarım sektörünün ekonomideki önemini tam olarak belirtmek oldukça zordur. Bununla birlikte bazı istatistiki bilgiler, bu kesimin ekonomi içindeki önemi ve konumu hakkında bir fikir verebilmektedir. Tarımın GSMH, istihdam, dış ticaretteki payı gibi istatistiksel veriler dikkate alınarak, sektörün ülke ekonomisindeki yeri ve öneminin belirlenmesi, en çok kullanılan ve genel kabul gören bir yaklaşımdır.²⁸

Bu yaklaşımdan hareketle, takip eden açıklamalarda tarımın Türkiye ekonomisindeki yerini ortaya koymak adına, bu sektörün GSMH, istihdam ve dış ticaret payları kısaca incelenmiştir.

1.2.1. Tarımın GSMH'daki Yeri

Türkiye ekonomisinde tarım sektörünün önemli bir ağırlığı vardır. Cumhuriyetin ilk yıllarında Türk ekonomisi tarım karakterli bir yapı arz ediyordu. Nitekim 1927 yılında GSMH'nin %60'ını tarım sektörü oluşturuyordu. 1950'li yıllara kadar tarımın GSMH payı %50'nin üzerinde seyretmiş, daha sonraki yıllarda ise bu payda nisbi azalmalar meydana gelmiştir.²⁹

Planlı kalkınma dönemlerinde, sanayi sektörüne yönelik yatırımlarda büyük artışlar olmuş, bunun doğal bir sonucu olarak sözkonusu sektörün GSMH payı artarken, tarımın payında nisbi azalmalar görülmüştür.³⁰ Bu bağlamda tarımın GSMH payı sürekli azalmış ve 1970'de %30'ların üzerinde olan bu oran

²⁷ Kepenek ve Yentürk, **Türkiye Eko.**, s. 332..

²⁸ Osman Z. Orhan, **Türkiye'de Tarımsal Destekleme ve Taban Fiyatları Politikası**, İstanbul, İTO Yay., 1999, s. 25.

²⁹ Yusuf Tuna, **Tarımda Verimlilik Artışının Ekonomik Sonuçları: Türkiye ile İlgili Bir Değerlendirme**, Ankara, Milli Prodüktivite Merkezi Yay., 1993, s. 59.

³⁰ Zekai Özdemir, "Türk Tarımının Gelişim Sürecinde Destekleme Politikaları ve Hububat Ürünleri İthalatının Ekonometrik Analizi", **Yayınlanmamış Doçentlik Tezi**, İstanbul, İÜ İkt. Fak., 1999, s. 2.

1980’de %25’ler seviyesine inmiştir.³¹ Daha sonraki yıllarda da bu azalışların devam ettiği görülmüştür.

Tablo 1
GSMH ve GSMH’deki Sektör Paylarının Gelişimi
(1987 Sabit Fiyatları ve Milyar TL)

Yıllar	GSMH	Tarım	Sanayi	Hizmetler
1980	50.870	12.288	10.424	28.158
1981	53.317	12.067	11.454	29.797
1982	54.963	12.463	12.033	30.467
1983	57.279	12.359	12.837	32.082
1984	61.350	12.438	14.188	34.724
1985	63.989	12.396	15.116	36.477
1986	68.315	12.837	17.100	38.378
1987	75.019	12.883	18.680	43.457
1988	76.108	13.911	19.074	43.123
1989	77.347	12.845	20.008	44.494
1990	84.592	13.788	21.909	48.979
1991	84.887	13.667	22.495	48.725
1992	90.323	14.271	23.936	52.207
1993	97.677	14.163	25.884	57.629
1994	91.733	14.035	24.401	53.297
1995	99.028	14.260	27.431	57.337
1996	106.080	14.851	29.384	61.845
1997	114.874	14.589	32.280	68.005
1998	119.303	15.987	32.928	70.389
1999	112.044	15.014	31.260	65.770
2000	119.144	15.608	33.122	70.295
2001	107.783	14.923	31.207	61.920
2002	116.338	15.948	34.142	66.248
2003	123.165	15.548	36.793	70.824

Kaynak: Tarım Bakanlığı, **Gayri Safi Milli Hasıladaki Sektör Payları ve Gelişme Oranları, (Çevrimiçi)**

<http://www.tarim.gov.tr/arayuz/5/icerik.asp?efl=uretim/istatistikler/istatistikler.htm&curdir=\uretim\istatistikler&fl=bazitarimsal/1987.htm>, 10 Mayıs 2004.

Tablo 1’de 1980-2003 yıllarında GSMH ve bu yapıyı oluşturan temel sektörlerin gelişimi gösterilmiştir. Tabloyu incelediğimizde, tarımın GSMH’ya

³¹ M. Cüneyt Yener v.d., **Tarımsal Destekleme Politikalarının Değerlendirilmesi: “Alternatif Model”**, Ankara, Hazine Müsteşarlığı Yay., 1996, s. 7.

yaptığı katkının nisbeten azaldığını, buna karşın sanayi ve hizmetler sektörünün GSMH içindeki ağırlığının giderek arttığını görmekteyiz.

1981 yılında, bir önceki yıla göre GSMH'daki gelişme hızı %4.8 iken, tarım %-1.8, sanayi %9.9, hizmetler sektörü ise %5.8 gelişme göstermiştir.

1984 yılında GSMH'nın gelişimi bir önceki yıla göre %7.1 olarak gerçekleşmiş, sanayi %10.5, hizmetler %8.2'lik bir artış gösterirken, tarım sektörü sadece %0.6'lık bir gelişme sağlayabilmiştir.

1988 yılında sanayi %2.1, hizmetler%-0.8'lik büyüme gösterirken, tarım %8'lik bir gelişme göstermiştir. Fakat bu istisnai bir durumdur. Nitekim takip eden yıl, sanayi %4.9, hizmetler%3.2'lik gelişme hızlarına ulaşırken, tarım kesimi %-7.7'lik bir büyüme sağlamıştır. Diğer yıllardaki gelişmeler de benzer şekildedir.

Tablo 2'de de 1980 yılından itibaren sektörlerin GSMH içindeki yüzdeler oranlarının gelişimi görülmektedir. Tarımın 1980 yılı itibariyle %24'ler düzeyindeki payı, 1984'de %20'lere, 1994'de %15'lere ve 2003'de de %12'lere kadar gerilemiştir. Buna karşın sanayi ve hizmetler sektörünün GSMH payları daha da artmıştır. Sanayinin payı %20'lerden %30'lara, hizmetlerin payı da %55'lerden %57'lere çıkmıştır.

1980 yılından itibaren Türkiye ekonomisi yapısal bir dönüşüm içine girmiştir. Piyasa ekonomisine geçiş ile birlikte, ekonominin dış dünya ile bütünleşmesi ve sanayileşme, ana hedefler olarak belirlenmiş; ekonomideki aktarılabilir kaynakların önemli bir bölümü sanayi, hizmetler ve kamu altyapı yatırımlarına yönlendirilmiştir. Böylece sanayi ve hizmetler sektörü, tarım sektörüne göre daha hızlı büyüme göstermiştir. Bu dönemde tarım GSMH yıllık

artış oranlarının altında bir gelişme göstermiş ve sektörün GSMH içindeki payı sürekli gerilemiştir.³²

Tablo 2
GSMH'nın Sektörel Dağılımı
(1987 Sabit Fiyatları ile % Dağılım)

Yıllar	Tarım	Sanayi	Hizmetler
1980	24.2	20.5	55.4
1981	22.6	21.5	55.9
1982	22.7	21.9	55.4
1983	21.6	22.4	56.0
1984	20.3	23.1	56.6
1985	19.4	23.6	57.0
1986	18.8	25.0	56.2
1987	17.2	24.9	57.9
1988	18.3	25.1	56.7
1989	16.6	25.9	57.5
1990	16.3	25.9	57.9
1991	16.1	26.5	57.4
1992	15.8	26.5	57.8
1993	14.5	26.5	59.0
1994	15.3	26.6	58.1
1995	14.4	27.7	57.9
1996	14.0	27.7	58.3
1997	12.7	28.1	59.2
1998	13.4	27.6	59.0
1999	13.4	27.9	58.7
2000	13.1	27.8	59.0
2001	13.7	28.5	57.8
2002	13.7	29.3	56.9
2003	12.6	29.9	57.5

Kaynak: Tarım Bakanlığı, **Gayri Safi Milli Hasıladaki Sektör Pay.ve Geliş. Oran.**

Gelişmiş ülkelerde tarımın GSMH içindeki yüzde payı oldukça düşüktür. Örneğin ABD'de 1.7, AB'de 1.9 olan bu oran, Japonya'da 4'tür.³³ Türkiye'de bu oranın %12'ler düzeyinde olması, tarımın GSMH'ya yaptığı katkının önemini ortaya koymaktadır.

³² Sadi Uzunoglu v.d., **Tarım Kesiminde Yeniden Yapılanma: Yeni Destekleme Politikaları ve Ürün Borsalarının Organizasyonu**, İstanbul, İTO Yay., 2001, s. 19.

³³ Havva Tunç, "Türk Tarım Sektörünün Yapısı ve Sorunları", **İSO Dergisi**, Sayı:430, Ocak 2002, s. 56.

1.2.2. Tarımın İstihdamdaki Yeri

Ekonomik yaşam birebir insan faktörüyle ilgili olduğu için, nüfusla ekonomi sıkı bir ilişki içindedir. Nüfus bir yandan çeşitli ihtiyaçlarımızın tatmini için gerekli olan mal ve hizmetlere karşı talep oluştururken, diğer yandan üretimin önemli bir unsuru olan işgücü arzını sağlamaktadır.³⁴ İşgücü arzı, genellikle 15-64 yaş grubuna giren ve aktif nüfus olarak tanımlanan kesim tarafından meydana getirilmektedir.³⁵ Ekonomik gelişme ile birlikte genel nüfus içinde tarımsal nüfus giderek azalırken kent nüfusu artmaktadır. Aynı şekilde toplam istihdam içerisinde tarımın payı düşerken, diğer sektörlerin payı artmaktadır.

Tablo 3
Türkiye’de Genel Nüfus ve Tarım-Kent Nüfusunun Gelişimi

Yıllar	Toplam Nüfus	Kent Nüfusu	%	Tarım Nüfusu	%
1927	13.648.270	3.305.879	24.22	10.342.391	75.78
1935	16.158.018	3.802.642	23.53	12.355.376	76.47
1940	17.820.950	4.346.249	24.39	13.474.701	75.61
1945	18.790.174	4.687.102	24.94	14.103.072	75.06
1950	20.947.188	5.244.337	25.04	15.702.851	74.96
1955	24.064.763	6.927.343	28.79	17.137.420	71.21
1960	27.754.820	8.859.731	31.92	18.895.089	68.08
1965	31.391.421	10.805.817	34.42	20.585.604	65.58
1970	35.605.176	13.691.101	38.45	21.914.075	61.55
1975	40.347.719	16.869.068	41.81	23.478.651	58.19
1980	44.437.000	19.345.050	43.53	25.091.950	56.47
1985	50.664.000	26.866.000	53.03	23.798.000	46.97
1990	56.473.000	33.327.000	59.01	23.146.000	40.99
1995	62.400.000	39.912.000	63.96	22.488.000	36.04
2000	65.311.000	43.105.260	66.00	22.205.740	34.00

Kaynak: Tarım Bakanlığı, **Toplam Nüfus ve Kırsal (Tarım) Nüfusunun Toplam Nüfus İçindeki Payı, (Çevrimiçi)**
<http://www.tarim.gov.tr/arayuz/5/icerik.asp?efl=uretim/istatistikler/istatistikler.htm&curdir=\uretim\istatistikler&fl=bazitarimsal/nufuspayi.htm>, 10 Mayıs 2004.

Tablo 4’te Türkiye genel nüfusunun, köy ve bucaklarda oturan nüfusu temsil eden tarım nüfusunun, il ve ilçelerde oturan nüfusu temsil eden kent

³⁴ İ. Hakkı İnan, **Tarım Ekonomisi ve İşletmeciliği**, 5. bs., İstanbul, Avcı Ofset, 2001, s. 21-22.

³⁵ Orhan, **Türkiye’de Tarımsal Des.**, s. 28.

nüfusunun gelişimi verilmiştir. Tabloda görüldüğü gibi Türkiye’de ilk sayımın yapıldığı 1927 yılında ülke nüfusu 13.6 milyondur. Bunun yaklaşık %76’lık kısmı kırsal nüfusu, %24’lük kısmı da kent nüfusunu oluşturmaktadır. 1950’li yıllara kadar bu oranda kayda değer bir değişiklik gözlenmemektedir.

1960’da %68 civarında olan tarım nüfusu, 1980’de %56’ya, 1990’da %41’e, 2000 yılında da %34’ler seviyesine düşmüştür. Buna karşın kent nüfusunun aynı yıllarda sırasıyla %32, %44, %59 ve %66 seviyelerine yükseldiği görülmektedir. Benzer durumlar tarımın toplam istihdam payında da kendini göstermektedir.

Tablo 4
Türkiye’de Aktif Nüfusun Sektörel Dağılımı (%)

Yıllar	Tarım	Sanayi	Hizmetler
1970	67.7	12.1	20.2
1975	67.3	12.1	20.6
1980	60.0	15.5	24.5
1985	59.0	14.9	26.1
1990	53.7	17.5	28.8
1995	46.8	15.2	38.0
1999	45.1	15.2	39.7

Kaynak: İnan, **Tarım Eko.**, s. 26.

Tablo 4’te görüldüğü gibi tarım sektöründe çalışanların toplam istihdam payı 1970’de %67.7 iken takip eden yıllarda %60, %53’lere ve 1999’da da %45’lere kadar gerilemiştir. Buna karşın sanayi ve hizmet sektörlerinde ise artışlar gözlenmektedir.

Gelişmiş ülkelerde tarımın istihdam yapısı incelendiğinde aktif nüfusun çok az bir bölümünün tarımda çalıştığı görülmektedir. Örneğin 1988 yılında tarımla uğraşanların faal nüfusa oranı ABD’de %3.1, Almanya’da %5.3, İngiltere’de %2.6, Fransa’da %7.3, Japonya’da %8.5, İtalya’da %10.9’dur.³⁶ Bu oranlara göre Türkiye’de tarımın aktif nüfus payının hala yüksek olduğunu söylemek mümkündür.

³⁶ Kırıl ve Akder, **Makro Ekonomik Gös.**, s. 3.

Tarımda nüfus ve istihdamın yüksek olmasına rağmen GSMH payının azalması, bu sektörde kişi başına düşen gelirin az olması demektir. Başka bir anlatımla, nüfus ve istihdam oranlarının yüksek olması, sektörde gizli işsizlerin olduğunu gösterir. Bu bakımdan tarım sektörü, nüfusu barındırması, istihdam etmesi yanında, önemli bir sosyal denge görevi üslenmektedir.³⁷ Bu da tarımın ülke ekonomisi açısından önemini ortaya koyan bir gösterge olarak değerlendirilebilir.

1.2.3. Tarımın Dış Ticaretteki Yeri

Tarımın ekonomideki yerini değerlendirmede kullanabileceğimiz bir başka ölçüt de, bu sektörün dış ticarete yaptığı katkıdır. Gelişen bir ekonomide tarım, yatırım malları ithalatı için gerekli olan döviz gelirlerinin en önemli kaynağını oluşturmaktadır. Ancak ülke geliştikçe tarımın ekonomiye yaptığı döviz katkısı da, diğer ekonomik katkılar gibi azalma eğilimi göstermektedir.³⁸ Tarım sektörü uzun yıllar Türkiye'nin en önemli döviz kaynağını oluşturmuştur.³⁹ Ancak ekonomik gelişmeyle birlikte tarımın ihracat payında azalmalar görülmüştür.

Türkiye'nin ihracatı, ekonomik kalkınmanın ilk devrelerinde tarımsal karakterli bir yapıda iken, ilerleyen yıllarda sanayi ürünleri, toplam ihracat içinde ağırlıklı bir konuma gelmiş; ihracattaki yapısal değişme sanayi ürünleri lehine olmuştur. Ancak bu gelişme tarım ürünlerinin miktar olarak azalması yönünde değildir. Diğer taraftan tarım ürünlerinin doğrudan ihracı yerine, kısmen ya da tamamen işlenerek katma değeri yüksek ürünler halinde dışarıya satıldığı ve sanayi ürünleri ihracatı içinde önemli bir paya sahip olduğu söylenebilir.⁴⁰

Türkiye'nin tarım ürünleri ihracatına, tarımsal sanayi ürünleri ihracatından gelen pay da eklendiğinde, tarım sektörünün ekonomiye sağladığı ihracat potansiyeli daha da yükselecektir.⁴¹

³⁷ Tuna, **Tarımda Verimlilik Art.**, s. 68.

³⁸ Şahin, **Türkiye Eko.**, s. 239.

³⁹ Süreyya Hiç, **Türkiye Ekonomisi**, 2. bs., İstanbul, Filiz Kitabevi, 1994, s. 265.

⁴⁰ Orhan, **Türkiye'de Tarımsal Des.**, s. 33.

⁴¹ Uzunoğlu v.d., **Tarım Kesiminde Yen.**, s. 25.

Serbest piyasa koşulları ve değişen tüketim alışkanlıkları çerçevesinde tarımsal ürün ithalatında da artışlar görülmüştür. Bunlara ilave olarak damızlık materyal ithalatı, genetik iyileştirmeye ve verim artışına yönelik girdi ithalatı da söz konusudur.⁴²

Tablo 5
Türkiye'nin Dış Ticaretinde Tarımın Payı (Milyon \$)

Yıllar	Genel İhracat	Tarım Ürünleri İhracatı	Tarımın Genel İhracattaki Payı %	Genel İthalat	Tarım Ürünleri İthalatı	Tarımın Genel İthalattaki Payı %
1980	2.910	1.672	57.46	7.909	51	0.64
1985	7.958	1.719	21.60	11.343	375	3.31
1990	12.959	2.347	18.11	22.302	1.318	5.91
1995	21.636	2.133	9.86	35.708	2.444	6.84
1996	23.224	2.455	10.57	43.627	2.885	6.61
1997	26.261	2.679	10.20	48.559	3.093	6.37
1998	26.974	2.700	10.01	45.921	2.597	5.66
1999	26.588	2.394	9.00	40.671	1.814	4.46
2000	27.775	1.998	7.19	54.503	2.129	3.91
2001	31.334	2.264	7.23	41.399	1.413	3.41
2002	36.059	2.089	5.79	51.554	1.707	3.31
2003	47.068	2.545	5.41	68.808	2.567	3.73

Kaynak: Tarım Bakanlığı, **Türkiye'nin Dış Ticareti ve Dış Ticaretindeki Tarımın Payı**, (Çevrimiçi) <http://www.tarim.gov.tr/arayuz/5/icerik.asp?efl=uretim/istatistikler/istatistikler.htm&curdir=\uretim\istatistikler&fl=disticaret/disticaret.htm>, 10 Mayıs 2004.

Cumhuriyetin ilk yıllarından 1960'lı yılların sonuna kadar Türkiye'nin ihracatının %80'i tarımsal mallardan oluşuyordu. Hem de bu ihracat ürün bakımından yoğunlaşmanın bir göstergesi olan pamuk, tütün ve kuru meyve gibi birkaç geleneksel üründen meydana geliyordu. 1970'li yıllarda %60-70 arasında seyreden tarımsal ihracat, 1980'li yılların başından itibaren azalmaya başlamıştır.⁴³

⁴² DPT, **Tarımda Yapısal Uyum, Destekleme ve Uluslararası Piyasalara Entegrasyon Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, Ankara, DPT Yay., Temmuz 1995, s. 8.

⁴³ Şahinöz, "Tarım Sektörü", s. 92.

Tablo 5’de de görüldüğü gibi 1980’li yıllardan sonra tarımın ihracat payı hızla azalmıştır. 1980’de genel ihracatın % 57’si tarımsal ürünlerden oluşurken, bu oran 1985’te %21’e, 1990’da %18’e, 1995-1999’lu yıllarda %10’lara, 2000 ve 2001 yılında %7’lere, 2002 ve 2003’de de %5.5 seviyesine düşmüştür.

Aslında tarımın toplam ihracat içindeki payı burada verilen oranların üstündedir. Çünkü uluslar arası kriterlere göre tarımsal madde sayılan birçok yarı işlenmiş veya az işlenmiş tarımsal ürün, Türkiye’deki istatistiklerde sınai ihracat malları grubuna dahil edilmektedir.⁴⁴

Türkiye’de 1980 yılından sonra uygulanan liberalleşme politikalarının etkisiyle, tarım ürünleri ithalatında önemli artışlar olmuştur. Tarım sektörü 1980’li yıllardan önce ihracat fazlası veren bir yapıya sahipken, artık tarımsal ürünler ithal eden bir konuma gelmiştir. Türkiye’nin tarımsal dış ticaretindeki gelişmelerin gösterildiği yukarıdaki tabloda da bu durum açıkça gözlenmektedir.

Tarımsal ithalatın genel ithalattaki payında da söz konusu dönemde önemli artışlar meydana gelmiştir. Tablo 5’den de izlenebileceği gibi 1980’de tarımın genel ithalattaki payı sadece %0.6 iken, takip eden yıllarda önemli artışlar meydana gelmiştir. 1985 yılında %3, 1990’da %5, 1995-1998’de yaklaşık %6’lar seviyesindeki bu oran, 1999’da %4.5, 2000-2003’de de %3.5’ler düzeyindedir.

2. TÜRKİYE’DE TARIMSAL YAPI VE TARIM POLİTİKALARI

Bu bölümde önce Türkiye’de tarımın yapısı daha sonra da bu kesim için uygulanan politikalar incelenecektir. Daha önce tarımın ekonomiye sağladığı katkıları açıklamış ve tarımın tüm ülkeler için stratejik ve vazgeçilmez bir öneme sahip olduğunu belirtmiştik. Bu bağlamda söz konusu sektörün yapısının ortaya konması ve bu kesime yönelik politikaların araştırılması son derece önemlidir.

⁴⁴ Hiç, **Türkiye Eko.**, s. 266.

2.1. TÜRKİYE'DE TARIMIN YAPISI

Tarımın yapısını ortaya koyabilmek için, sektörün üretim yapısı, tarımsal faaliyette bulunan işletmelerin büyüklükleri, girdi kullanımı, verimlilik ve tarımda istihdam edilenlerin eğitim durumları incelenebilir.

2.1.1. Tarımın Üretim Yapısı

Tarımın üretim yapısı bitkisel üretim, hayvansal üretim, orman ve su ürünleri üretiminden oluşmaktadır. Türkiye'de üretilen tarımsal ürünlerin yaklaşık %60'lık bir bölümü bitkisel üretimden, yaklaşık %30'luk bir kısmı da hayvansal üretimden meydana gelmektedir. Orman ürünlerinin toplam tarımsal üretim içindeki payı %7-8 dolayında, geriye kalan %2-3'lük pay da su ürünlerine aittir.⁴⁵

2.1.1.1. Bitkisel Üretim

Türkiye coğrafi yapısı ve iklim şartları bakımından tarımsal üretime uygun bir ülke olduğu için, bu ürünlerin üretiminde dünyada sayılı ülkelerden biridir.⁴⁶ Ancak son yıllarda tarımsal ürün ithalatımızın, bu ürünlerin ihraç edilen miktarını aşmış olması tarım sektörü açısından üzerinde düşünülmesi gereken bir durumdur.

Ülkemiz 1999 yılı rakamlarına göre buğday üretiminde dünyada yedinci, mercimek ve nohut üretiminde ikinci, taze sebze üretiminde dördüncü, sert kabuklu meyve, incir ve kayısı üretiminde birinci, taze meyvede sekizinci, tütünde dördüncü, pamukta yedinci, ayçiçeğinde onuncu, şeker üretiminde de on altıncı sıradadır.⁴⁷

Türkiye 77.945.000 hektar alana sahiptir. Bunun yaklaşık olarak %34'ü tarım alanı, %28'i çayır ve mera, %26'sı orman alanı, %1 kadarı yerleşim alanı,

⁴⁵ Kepenek ve Yentürk, **Türkiye Eko.**, s. 339.

⁴⁶ S. Rıdvan Karluk, **Türkiye Ekonomisi**, 4. bs., İstanbul, Beta Yay., 1996, s. 170.

⁴⁷ Mehmet Açıkgöz, "Tarımın Yapısı ve Yeni Düzenlemelerin Etkisi", **İktisat Dergisi**, Sayı:412, Nisan 2001, s. 4.

%1.5'i su alanları ve %8'i de ürün getirmeyen arazilerden oluşmaktadır.⁴⁸ Ülke topraklarının %34'ünü oluşturan tarım alanlarının, kullanıma göre nasıl bir dağılım gösterdiğini tablo 6'dan izlemek mümkündür.

Tablo 6
Tarım Alanlarının kullanıma Göre Dağılımı (1000 Hektar)

Yıllar	Ekilen Tarla Alanı	Nadas	İşlenen Tarla Alanı	Sebze Alanı	Bağ Alanı	Meyve Alanı	Zeytin Alanı	Toplam
1985	17.908	6.025	23.933	662	625	1.489	821	27.530
1990	18.868	5.324	24.192	635	580	1.583	866	27.856
1995	18.464	5.124	23.588	785	565	1.340	556	26.834
1996	18.635	5.094	23.729	785	560	1.344	568	26.986
1997	18.605	4.917	23.522	775	545	1.364	658	26.864
1998	18.751	4.905	23.656	783	541	1.389	600	26.969
1999	18.450	5.039	23.489	790	535	1.393	595	26.802
2000	18.207	4.826	23.033	793	535	1.418	600	26.379
2001	18.088	4.914	23.002	799	525	1.425	600	26.351

Kaynak: DİE, **Türkiye İstatistik Yıllığı**, Ankara, DİE Yay., 2002, s. 284'deki verilere göre düzenlenmiştir.

Ekilen alanlar 1985'de 17.908.000 hektar iken, 1998'de 18.751.000 hektara çıkmış, daha sonraki yıllarda azalmaya başlamış ve 2001 yılında 18.088.000 hektara düşmüştür. Nadasa bırakılan alanlarda genel olarak bir azalma olsa da, nadasa bırakılan alanlar hala önemli bir miktardadır. Dolayısıyla bu alanlarda gözlenen düşüşün yeterli olduğunu söylemek zordur. Tarla alanlarının az da olsa azalma eğiliminde olduğu, buna karşın sebze ve meyve üretim alanlarının arttığı görülmektedir. Bağ ve zeytin alanlarında ise bir azalma söz konusudur. Toplam tarım alanlarına baktığımızda dikkate değer bir gelişme görülmemektedir. Bu da tarım alanlarına yeni alanlar kazandırılmadığı, başka bir ifade ile tarım alanı olarak kullanılmaya uygun alanların tamamen kullanıma açıldığı anlamına gelmektedir.

⁴⁸ M. Yurdal Şahin, **Ülkemizde Tarım Sektörünün Yeri, Önemi ve Sektöre İlişkin Teşvik Uygulamaları**, Ankara, Hazine Müsteşarlığı Yay.; 2002, s. 5.

Bitkisel üretimin %47'si tarla ürünleri, %53'ü de bahçe bitkilerinden meydana gelmektedir. Bitkisel üretimin %17'sini tahıllar, %3'ünü baklagiller, %27'sini endüstri bitkileri, yağlı tohumlar, yumru bitkiler ve diğerleri oluştururken, bahçe bitkilerinin de %29'u meyve, %16'sı sebze, %8'i diğer yan ürünler ve çiçekçilikten elde edilmektedir.⁴⁹

Tablo 7'de seçilmiş bazı tarımsal ürünlerin 1994-2001 döneminde arz edilen miktarlarında meydana gelen gelişmeler verilmiştir. Tabloda da görüldüğü gibi, hububat üretiminde en önemli ürün olan buğday, 1994 yılında 17.500.000 ton üretilirken, 2001'de bu rakam 19.000.000 ton'a ulaşmıştır. Diğer önemli ürünlerden arpa ve mısır da da üretim artışları görülmektedir. Fakat mısır üretimindeki artış diğerlerine göre daha yüksektir. Dönem başı ile dönem sonu üretim miktarlarını karşılaştırdığımızda, buğdayda %8, arpada %7 olan üretim artışı, mısırdaki %18 olarak gerçekleşmiştir.

Baklagillerden fasulye üretiminde genel olarak bir artış vardır. Fakat son iki yılda fasulye üretimi azalmıştır. Mercimekte dalgalı bir seyir göze çarparken, nohut üretiminde genellikle azalmalar söz konusudur.

Endüstri bitkilerinin en önemli ürünlerinden olan pamuk, şeker pancarı ve tütün üretiminde dalgalanmalar görülmekte; tütün üretiminde son yıllarda meydana gelen azalmalar dikkati çekmektedir.

Yağlı tohumlardan yerkıstığı üretiminde artış, soyada ise azalış temayülleri gözlenirken, ayçiçeği üretimi dönem içinde artmış, son iki yılda önemli azalmalar göstermiştir. Yumru bitkilerden sarımsak, soğan ve patates üretiminde ise artış söz konusudur.

⁴⁹Tarım Bakanlığı, "Tarımsal Üretim", **Türkiye'de Tarım Sektörü**, (Çevrimiçi) http://www.tarim.gov.tr/arayuz/9/icerik.asp?efl=tarim_sektor/index.htm&curdir=\\sanal_kutuphane\tarim_sektor&fl=tarimsal_uretim.htm, 11 Mayıs 2004, s. 1.

Tablo 7
Seçilmiş Bazı Tarımsal Ürünlerin Arzındaki Gelişmeler (1000 Ton)

Ürün Grupları	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Tahıllar								
Buğday	17.500	18.000	18.500	18.650	21.000	18.000	21.000	19.000
Arpa	7.000	7.500	8.000	8.200	9.000	7.700	8.000	7.500
Mısır	1.850	1.900	2.000	2.080	2.300	2.297	2.300	2.200
Baklagiller								
Fasulye	180	225	230	235	236	237	230	225
Mercimek	610	665	645	515	540	380	353	520
Nohut	650	730	732	720	625	560	548	535
Sınai Bitkiler								
Pamuk	628	851	784	831	882	791	880	922
Şeker Pan.	12.944	11.170	14.543	18.400	22.282	17.102	18.821	12.632
Tütün	187	204	225	286	250	243	200	145
Yağlı Tohumlar								
Ayçiçeği	740	900	780	900	860	950	800	650
Soya	70	75	50	40	60	66	45	50
Yerfıstığı	70	70	80	82	90	75	78	72
Yumurta Bitkiler								
K.Sarımsak	65	75	80	85	80	86	81	83
K. Soğan	1.800	2.850	1.900	2.100	2.270	2.500	2.200	2.150
Patates	4.350	4.750	4.950	5.100	5.250	6.000	5.370	5.000
Meyveler								
Elma	2.095	2.100	2.200	2.550	2.450	2.500	2.400	2.450
Üzüm	3.450	3.550	3.700	3.700	3.600	3.400	3.600	3.250
Portakal	920	842	890	740	970	1.100	1.070	1.250
Antepfıstığı	40	36	60	70	35	40	75	30
Fındık	490	455	446	410	580	530	470	625

Kaynak: DİE, **Türkiye İstatistik Yılı**, Ankara, DİE Yay., 2002, s. 287-293'deki verilere göre düzenlenmiştir.

Meyveler grubu içerisinde değerlendirmeye aldığımız elma ve portakal üretiminde artışlar sağlanırken; üzüm, antepfıstığı ve fındık üretiminde dalgalanmalar gözlenmektedir.

2.1.1.2. Hayvansal Üretim

Türkiye’de tarım sektörünün bitkisel üretimden sonra en önemli alt birimi hayvancılıktır. Bu kesime, büyükbaş hayvancılık, küçükbaş hayvancılık, kanatlılar (tavuk, hindi vb.), arıcılık, ve ipekböceği üretimi girmektedir. Hayvancılık, insanların dengeli beslenmesi için en önemli besin maddelerinin temin edildiği bir sektördür. Ayrıca bu kesim, tarımsal sanayi dallarına ve tekstil sektörüne hammadde sağlamaktadır. Bunun yanında, burada çalışanlar için geçim kaynağı, ülke açısından da istihdam üretmesi bu sektörün önemini bir kat daha arttırmaktadır.⁵⁰

Tablo 8
Seçilmiş Bazı Türlerle Göre Hayvan Sayısı (1000 Adet)

Yıllar	Sığır	Koyun	Kıl Keçisi	Tiftik Keçisi	Tavuk	Arı kovanı
1994	11.901	35.646	8.767	797	183.684	3.786
1995	11.789	33.791	8.397	714	129.015	3.916
1996	11.886	33.072	8.242	709	152.957	3.965
1997	11.185	30.238	7.761	615	166.273	4.002
1998	11.031	29.435	7.523	534	236.997	4.199
1999	11.054	30.256	7.284	490	239.748	4.322
2000	10.761	28.492	6.828	373	258.168	4.268
2001	10.548	26.972	6.676	346	217.575	4.155

Kaynak: DİE, **Türkiye İstatistik Yıllığı**, Ankara, DİE Yay., 2002 s. 294-297’deki verilere göre düzenlenmiştir.

Hayvan sayısındaki gelişimin gösterildiği tablo 8’de, 1994-2001 döneminde büyükbaş ve küçükbaş hayvanların sayısında önemli azalmalar olmuştur. Tavuk ve kovan sayısında ise genel olarak bir artış vardır.

⁵⁰Şahin, **Ülkemizde Tarım Sek.**, s. 13.

Hayvansal üretim miktarlarındaki gelişiminin gösterildiği tablo 9'a göre kırmızı et, süt, yapağı, kıl ve tiftik üretiminde azalış, bal ve yumurta üretiminde ise artış söz konusudur.

Tablo 9
Seçilmiş Bazı Hayvansal Ürünlerin Üretim Miktarlarındaki Gelişmeler (Ton)

Yıllar	Kırmızı Et	Süt	Yumurta *	Yapağı	Kıl	Tiftik	Bal
1994	466.190	10.562	9.845.407	53.450	3.565	910	54.908
1995	415.240	10.602	10.268.668	50.775	3.400	800	68.620
1996	416.815	10.761	9.787.220	49.847	3.310	795	62.950
1997	516.946	10.076	12.089.341	45.632	3.071	690	63.319
1998	532.504	9.970	14.422.484	44.368	2.981	608	67.490
1999	511.297	10.081	14.090.023	45.665	2.887	571	67.259
2000	491.497	9.793	13.508.586	43.139	2.697	421	61.091
2001	435.778	9.495	10.575.046	40.907	2.684	401	60.190

Kaynak: DİE, **Türkiye İstatistik Yıllığı**, Ankara, DİE Yay., 2002, s. 294-297'deki verilere göre düzenlenmiştir.

*Tavuk Yumurtası (Adet)

1994-2001 döneminde canlı hayvan sayısındaki belirgin azalmalar dikkati çekmektedir. Bu azalma bir yandan et tüketimine konu hayvanlarda kendini gösterirken, diğer yandan sağılan hayvan sayısının azalması anlamına gelmektedir.⁵¹ Buna rağmen ülkemizde hayvan sayısı, gelişmiş ülkelere göre daha fazla; fakat hayvan başına elde edilen ürün miktarı oldukça azdır. Gelişmiş ülkelerde ortalama sığır karkas ağırlığı 250 kg civarında iken, ülkemizde 160-170 kg'dır. Sığır başına süt verimi ise, gelişmiş ülkelerde 5.000-6.000 kg/laktasyon iken, Türkiye'de 1.400-1.500 kg/laktasyondur.⁵² Bu veriler de göstermektedir ki Türkiye'de birim hayvan başına verim oldukça düşüktür.

⁵¹ A. Osman Balkanlı, "Türkiye'de Tarım Sektöründe Gelişme Sorunu ve Belirleyicisi Olan Faktörler", **İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Sayı:27, Ekim 2002, s. 163.

⁵² Özdemir, "Türk Tarımının...", s. 31.

Birim hayvan başına verim düşüklüğü, yem bitkileri ekim alanlarının yetersizliği, çayır ve meraların büyük ölçüde vasıflarını yitirmesi ve üreticilerin bilgi noksanlığı gibi nedenlerle hayvancılık üretimi yeterli düzeye çıkarılamamaktadır. 1999 yılı hayvancılık istatistiklerine göre düşük verimli yerli ırk hayvanlar, sığır mevcudunun %40.2'sini, koyun mevcudunun %97.3'ünü oluşturmaktadır.⁵³

2.1.1.3. Orman Ürünleri Üretimi

Ormanlar hammadde, barınak ve enerji sağlayan önemli kaynaklardır. Modern teknolojiler kullanarak odundan birçok hammadde üretildiğinden; ormanların ekonomik değeri bir kat daha artmıştır. Buna ilaveten erozyonu önleme, su ve hava temizliği, turizm hizmetleri bakımından ormanlar, ülke ekonomisi için büyük bir potansiyel oluşturmaktadır.⁵⁴

Türkiye'de orman alanlarının genişliği, 20.2 milyon hektardır. Bu da ülke yüzölçümünün yaklaşık % 26'sına tekabül etmektedir. Bu alanlarının %48.3'ünü normal kuru ve baltalık alanlar, %51.7'sini bozuk kuru ve baltalık alanlar oluşturmaktadır.⁵⁵ Orman alanlarının genişliği bakımından ilk bakışta ülkemiz iyi durumda sayılabilir. FAO verilerine göre, Türkiye İsveç ve Finlandiya'dan sonra en geniş orman alanlarına sahiptir. Ancak ormanların kalitesi ve ormancılıktan elde edilen ürünler bakımından aynı şeyleri söylemek oldukça zordur.⁵⁶

Randımanı yüksek ve verimli ormanlar, ülke yüzölçümünün yaklaşık %12'lik bir kısmını oluşturmaktadır. Bu oran Fransa'da %25, İsveç'te %59, Finlandiya'da %65'tir.⁵⁷

⁵³DPT, **Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005): 2002 Yılı Programı**, (Çevrimiçi) <http://ekutup.dpt.gov.tr/program/2002.pdf>, 29 Şubat 2004, s. 216.

⁵⁴ Cihan Dura, **Cumhuriyetten Bu Yana Türkiye Ekonomisinin Gelişimi ve Geleceğe Bakış**, Kayseri, 1989, s. 320.

⁵⁵Tarım Bakanlığı, "Türkiye Tarımına Genel Bakış", **Türkiye'de Tarım Sektörü**, (Çevrimiçi) http://www.tarim.gov.tr/arayuz/9/icerik.asp?efl=tarim_sektor/index.htm&curdir=\sanal_kutuphane\tarim_sektor&fl=turkiye_tarim.htm, 11 Mayıs 2004, s. 4.

⁵⁶ Şahin, **Türkiye Eko.**, s. 243.

⁵⁷ TÜGİAD, **2000'li Yıllara Doğru Türkiye'nin Önde Gelen Sorunlarına Yaklaşımlar: XI-TARIM**, İstanbul, TÜGİAD Yay., 1995, s. 26.

Ormancılıktan sağlanan gelir bakımından Türkiye, oldukça yetersizdir. Bu sektörün tarımsal üretim payı, %7-8 civarındadır. Aslında ormanlardan elde edilen ürün, resmi istatistiklere yansiyandan daha fazladır. Buna rağmen Türkiye’de orman alanlarının genişliği ve orman potansiyeli dikkate alındığında üretim miktarının yeterli olduğu söylenemez.⁵⁸

Türkiye’de orman içi ve civarında yerleşik yaklaşık 17.000 köyde, 10 milyon kadar insan yaşamaktadır. Bu insanların üretim yapacakları alanlar son derece kısıtlı ve verimsizdir. Bu nedenle köylüler ormanları düzensiz ve plansız bir şekilde tahrip ederek gelir sağlama yoluna gitmektedirler.⁵⁹ Her yıl ortalama 15.000 hektar orman alanı kundaklama, tarla açma, ihmal ve bilinçsiz kullanım sonucu tahrip edilmektedir. Bu durum, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren günümüze kadar fazla bir değişikliğe uğramadan süregelmiştir. Bu uygulamaya son verecek önlemler alınmadığı gibi, politik çıkarlar uğruna bu tahribat adeta teşvik edilmiştir.⁶⁰

Orman ürünleri içerisinde ana ürünlerden en çok tomruk, kâğıtlık odun, lif yonga, daha sonra da sanayi odunu; ikincil ürünlerden ise en çok yakacak odun üretilmektedir. Devlet İstatistik Enstitüsü verilerine göre, 2001 yılında yaklaşık 2.7 milyon m³ tomruk, 1.5 milyon m³ kâğıtlık odun, 1.2 milyon m³ lif yonga, 776.000 m³ sanayi odunu, 2 milyon m³ de yakacak odun üretilmiştir.⁶¹

2.1.1.4. Su Ürünleri Üretimi

Dünya denizleri ve iç suları, hayvansal proteinler bakımından günümüzde büyük değer kazanmış bulunmaktadır. Su ürünleri ve balıkçılık, modern teknolojilerin birer uygulama alanı haline gelmiştir. Türk ekonomisinin su ürünleri bakımından büyük potansiyeli olmasına rağmen, bundan çok az yararlanılmaktadır. İç su ve deniz balıkçılığı, su ürünleri yetiştiriciliği

⁵⁸ Karluk, *Türkiye Eko.*, s. 175.

⁵⁹ A.e., s. 176.

⁶⁰ TÜGİAD, *2000’li Yıllara Doğru Türkiye’nin Önde Gelen Sor.*, s. 26.

⁶¹ DİE, *Türkiye İstatistik Yıl.*, s. 298.

gelişmemiştir.⁶² İnsanlarımızın bu konuda aydınlatılması ve kaynaklardan yararlanır hale getirilmesi, ülke ekonomisine katkıda bulunacak; aynı zamanda yeni istirahat alanlarının ortaya çıkmasını sağlayacaktır.

Türkiye ekolojik özellikleri ve su ürünleri çeşit ve nitelikleri bakımından son derece elverişli 8.200 km uzunluğunda kıyı şeridinde, aynı zamanda 397.700 hektar doğal ve baraj gölleri alanına sahiptir. Bu imkanları ile ülkemizin su ürünleri potansiyeli oldukça zengindir. Fakat bu imkanlar iyi bir şekilde değerlendirilememektedir. Su ürünlerinden sağlanan hasılanın tarımsal üretim içindeki payı yaklaşık %2 kadardır. Su ürünleri üretiminde benzer imkanlara sahip bir çok ülkenin oldukça gerisinde kalmıştır. Ülkemizde genellikle küçük sahil kasabaları ve köylerde yaşayan 200.000 kişinin su ürünleri üretimiyle uğraştığı tahmin edilmektedir. Bunların toplam tarım nüfusuna oranı %1 kadardır.⁶³

2000 yılında 582.376 ton olan toplam su ürünleri üretiminin %79'u denizlerden, %7'si iç sulardan avcılıkla, %14'ü de yetiştirilmek suretiyle elde edilmiştir. 2000 yılında denizlerden ve iç sulardan avcılıkla elde edilen üretim miktarı 1999 yılına göre sırasıyla, %12 ve %15 oranlarında düşmüş, yetiştiricilikle yapılan üretim miktarı ise %25 oranında artmıştır. 1988 yılında toplam su ürünleri içerisinde, denizlerden elde edilen üretim miktarının payı %92 iken kirlilik, ekolojik değişimler ve kaynakların rasyonel kullanılmaması gibi nedenlerle 2000 yılında bu oran %79'a gerilemiştir.⁶⁴

Çok önemli bir protein kaynağı olan ve dengeli beslenme için uygun bir gıda maddesi olan balık, aynı zamanda kırmızı ete de alternatif olabilmektedir. Ülkemizde balık tüketimi, 1990 yılından sonra büyük artış göstermesine rağmen hala yetersizdir. Türkiye'de kişi başına balık tüketimi 8.3 kg iken, bu miktar Japonya'da 100 kg, Portekiz'de 70 kg, Norveç'te 65 kg, İsveç'te 60 kg, İspanya'da 45 kg ve Yunanistan'da 20 kg'dır.⁶⁵

⁶² Dura, **Cumhuriyetten Bu Yana Türkiye Eko.**, s. 319.

⁶³ Şahin, **Türkiye Eko.**, s. 244.

⁶⁴ DPT, **Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005): 2002 Yılı Prog.**, s. 218.

⁶⁵ Şahin, **Ülkemizde Tarım Sek.** s. 16-17.

Su ürünleri üretiminde mevcut potansiyel değerlendirilerek üretim ve verim artışı sağlanabilir. Böylece su ürünleri önemli bir ihracat kalemi olabileceği gibi, yeni istihdam imkanları da sunabilecektir.

2.1.2. İşletme Büyüklükleri

Tarımsal işletmelerin büyüklüğü ve bunların zaman içindeki gelişimi etkin kaynak kullanımı ile yakından ilgilidir.⁶⁶ Türkiye zengin tarımsal kaynaklarına rağmen tarım sektöründen beklenen faydayı yeterince sağlayamamaktadır. Bunun en önemli nedenlerinden biri de tarımsal faaliyette bulunan işletmelerin yapısıdır. Tarımsal işletmelerin çoğunluğu küçük ve parçalı bir görünüme sahiptir. Bu yapısal bozukluk, tarımda sermaye birikimini engellemekte, böylece teknoloji kullanımı ve verimlilik konusunda sıkıntılar yaşanmaktadır.⁶⁷

Türkiye’de tarımsal işletmeler gittikçe küçülmektedir. Tablo 10’da da görüldüğü gibi 1950’de 1-20 dekar arasındaki işletmelerin ortalama genişliği 10.8 dekar iken, 1991’de bu rakam 9.5’e düşmüştür. Yine 21-50 dekar arasındaki işletmelerin ortalama büyüklüğü 35 dekardan 30.3 dekara gerilemiştir. Benzer durum diğer gruptaki işletmeler için de geçerlidir. Genel ortalamaya baktığımızda da benzer durumlar karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu genişlik 1950 yılında 77.3 dekar iken, 1991 yılında 59.1 dekara düşmüştür.

⁶⁶ Ahmet Erkuş vd., **Tarım Ekonomisi**, Ankara, A.Ü. Ziraat Fak. Yay., 1995, s. 152.

⁶⁷ Yener v.d., **Tarımsal Destekleme Pol.**, s. 10.

Tablo 10
Tarımsal İşletmelerin Genişliğinde Meydana Gelen Gelişmeler

Arazi Genişliği (Dekar)	1950 Tarım Sayımı Ortalama İşletme Genişliği (Dekar)	1963 Tarım Sayımı Ortalama İşletme Genişliği (Dekar)	1970 Tarım Sayımı Ortalama İşletme Genişliği (Dekar)	1980 Tarım Sayımı Ortalama İşletme Genişliği (Dekar)	1991 Tarım Sayımı Ortalama İşletme Genişliği (Dekar)
1-20	10.8	9.3	13.1	9.3	9.5
21-50	35.0	33.6	32.7	31.0	30.3
51-100	72.7	71.1	75.0	65.5	65.6
101-200	144.6	136.2	150.0	128.7	128.4
201-500	301.0	284.8	350.0	268.2	267.5
501- +	1.256.0	1.458.3	1.090.8	903.4	1.090.4
Genel Ortalama (Dekar)	77.3	55.3	55.8	64.0	59.1

Kaynak: Tarım Bakanlığı, **Tarımsal İşletmelerdeki Arazi Genişliği**, (Çevrimiçi) <http://www.tarim.gov.tr/arayuz/5/icerik.asp?efl=uretim/istatistikler/istatistikler.htm&curdir=\uretim\istatistikler&fl=tarimsalisletme/arazigenisligi.htm>, 10 Mayıs 2004.

Tarımdaki işletme yapısını izleyebileceğimiz bir diğer gösterge de, işletme büyüklüklerinin toplam işletmeler içindeki yüzde payları ve bunların işlediği arazilerin tarım yapılan toplam araziler içindeki payında yıllar itibarıyla meydana gelen gelişmedir. Bu durum, tablo 11’de gösterilmektedir.

Bu tabloda da görüldüğü gibi, 1950’de 1-20 dekar genişliğe sahip tarımsal araziler, toplam işletmelerin %30.6’sını, 1963’te %40.9’unu, 1970’te %44.2’sini, 1980’de %28.4’ünü, 1991 yılında da %36.7’sini oluşturmaktadır. Yine bu gruptaki işletmelerin işlediği arazilerin toplam arazilere oranı, dönem başında (1950’de) %4.3 iken, dönem sonunda (1991 yılında) 5.6’ya yükselmiştir. Benzer durumlar diğer kategorideki işletmeler için de geçerlidir. Bu bilgilerden hareketle, Türkiye’de tarımsal işletmelerin her geçen gün biraz daha küçüldüğünü rahatlıkla söyleyebiliriz.

İşletme sayısı 1950’de 2.528.000 adet iken, 1991 yılında bu rakam 3.967.000’e çıkmıştır. İşlenen alanlar ise 19.452.000 hektardan, 23.451.000

hektara ulaşmıştır. Her iki unsurda artış görülmesine rağmen, işletme sayısındaki artış diğerinden daha fazladır. İşletme sayısı %60 civarında artarken, ekilen alanlardaki artış %20'ler düzeyindedir.

Tablo 11
İşletmelerin Büyüklüklerine Göre Dağılımı (%)

İşletme Genişliği (Dekar)	1950		1963		1970		1980		1991	
	İşletme Sayısı	İşlenen Alan	İşletme Sayısı	İşlenen Alan	İşletme Sayısı	İşlenen Alan	İşletme Sayısı	İşlenen Alan	İşletme Sayısı	İşlenen Alan
1-20	30.6	4.3	40.9	6,9	44.2	10.4	28.4	4.1	36.7	5.6
21-50	31.6	14.3	27.9	16,9	28.7	16.8	32.7	15.9	31.1	16.6
51-100	21.8	20.7	18.1	23,3	15.6	21.0	20.8	21.3	17.5	19.9
101-200	10.3	19.3	9.4	23,2	7.8	21.0	11.8	23.8	9.4	20.9
201-500	4.2	16.6	3.2	16,6	3.1	19.6	5.5	22.7	4.4	19.8
501- +	1.5	24.8	0.5	13,1	0.6	11.2	0.8	12.2	0.9	17.2
Toplam	100.0	100.0	100.0	100	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Miktar (1000 Adet-Ha)	2.528	19.452	3.101	17.143	3.059	17.065	3.559	22.764	3.967	23.451

Kaynak:Tarım Bakanlığı, **İşletmelerin Büyüklüklerine Göre Dağılımı**, (Çevrimiçi) <http://www.tarim.gov.tr/arayuz/5/icerik.asp?efl=uretim/istatistikler/istatistikler.htm&curdir=\uretim\istatistikler&fl=tarimsalisletme/buyukluk.htm>, 10 Mayıs 2004.

Tabloda da görüldüğü gibi Türkiye’de tarım işletmelerinin %67.8’i 50 dekaradan daha az işletme genişliğine sahiptir. Bunlar toplam arazilerin %22.2’sini işlemektedirler. AB için bu rakamlar sırasıyla %56.4 ve %5.7’dir. Ülkemizde 100 dekarın altında kalan işletmelerin oranı %85.3 iken, AB’de bu oran %69.4’tür. Türkiye’de 100 hektardan küçük işletmeler arazinin %42.1’ini ellerinde bulundururken, AB’de bu oran %11.7’dir. 500 dekar ve daha büyük işletmeler ülkemizde %0.9 oranında ve arazinin %17.2’sini kullanmakta, AB’de ise bu oranlar sırasıyla %7.9 ve %59.6 düzeyindedir.⁶⁸

Türkiye’de işletmelerin parçalanarak daha küçük birimler haline gelmesi, bir bakıma tarımın sosyal yapısıyla yakından ilgilidir. Hızlı nüfus artışına paralel olarak, toprak da yetersiz hale gelmekte ve hukuki bir sonuç olarak küçük işletmeler ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan, küçük işletmelerin yaygın oluşuna

⁶⁸Eraktan, **Tarım Politikalarının Tem.**, s. 139.

işletmelerin parçalanması da eklenince, tarımda önemli problemler ortaya çıkmaktadır.⁶⁹ Bu olumsuz duruma, miras hukuku yönünden veya çok parçalı işletmelerin toplulaştırılması çalışmaları bakımından zamanında ve yeterli müdahaleler yapılamamıştır.⁷⁰

2.1.3. Girdi Kullanımı

Dünya nüfusunun giderek artması, tarımsal üretim amacıyla kullanılan toprakların ev, yol, okul, hastane gibi insanların diğer ihtiyaçları için değerlendirilmesini zorunlu kılmıştır. Bunun neticesinde gıda üretimi için daha verimsiz alanlar faaliyete geçirilmiştir.⁷¹ Özellikle dünyanın çeşitli bölgelerinde kendini gösteren ve önemli boyutlara ulaşan açlık sorunu da dikkate alındığında, tarımsal alanda üretimi arttırmak için, girdi kullanımını bir alternatif olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ülkemizde de hızla artan nüfusun yeterli beslenememesi ve tarımın ekonomiye olan katkısını arttırma gereği, tarımsal üretimle ilgili bazı çabalar gerektirmektedir. Üretim artışını gerçekleştirmek için yeni tarım alanlarını faaliyete geçirme imkânı kalmadığına göre, prodüktivitenin iyileştirilmesi, üretimi artırmanın tek yolu olarak görülmektedir. Tarımda girdi kullanımını verimin, dolayısıyla üretim miktarının artmasında ve kalitenin yükseltilmesinde en önemli unsurdur.⁷² Tarımda işgücü ve toprak dışında kullanılan en önemli girdiler, makine, gübre, su, kaliteli tohum, hastalık ve zararlılara karşı mücadelede kullanılan ilaçlardır.

2.1.3.1. Makine Kullanımı

Tarımda hayvan gücünün yerini alan ve insan gücünden büyük ölçüde tasarruf sağlayan traktör, tarımsal makineleşmenin sembolü olarak kabul

⁶⁹ Tuna, **Tarımda Verimlilik Art.**, s. 81.

⁷⁰ Oğuz Oyan, “80 Yılda Geline Nokta: Tarımda Tam Teslimiyet”, **İktisat Dergisi**, Sayı: 440, Ağustos 2003, s. 67.

⁷¹ Bo R. Döös, “Population Growth and Loss of Arable Land”, **Global Environmental Change**, Vol. 12, 2002, (Çevrimiçi) www.elsevier.com/locate/gloenvcha, 11 Ocak 2003, p. 311.

⁷² Nebi Çelik, **Tarımda Girdi Kullanımı ve Verimliliğe Etkileri**, Ankara, DPT Yay., 2000, (Çevrimiçi) <http://ekutup.dpt.gov.tr/tarim/celikn/verimlilik.pdf>, 24 Mayıs 2003, s. 18.

edilmektedir.⁷³ Kuşkusuz tarımda makine kullanımı sadece traktörden ibaret değildir. Yani makine kullanımı olarak yalnızca traktörün gösterilmesi yeterli sayılmayabilir. Ancak çok sayıda tarım araç ve gerecini sıralamak yerine, bunların ortak bir göstergesi olan traktörün alınmasının uygun olacağı düşünülmüştür.⁷⁴

Tarımda kullanılan traktör miktarı tablo 12’de verilmiştir. Burada da görüldüğü gibi traktör sayısı yıllar itibarıyla artarak 1994’te 757.505’e, 1997’de 874.995’e, 2001 yılında da 948.416’ya ulaşmıştır. Fakat bu sayının yeterli düzeyde olduğu söylenemez.

Tablo 12
Başlıca Tarımsal Girdilerin Yıllar İtibarıyla Gelişimi

Yıllar	Traktör Kullanımı (Adet)	Gübre Kullanımı (Ton)	Sulanan Alan (Hektar)
1994	757.505	7.515.511	4.134.000
1995	776.863	8.556.231	4.235.000
1996	807.303	9.005.173	4.332.000
1997	874.995	9.165.789	4.461.000
1998	902.513	10.945.816	4.581.000
1999	924.471	10.985.323	4.643.000
2000	941.835	10.424.828	4.709.000
2001	948.416	8.292.760	4.781.000

Kaynak: (Traktör Sayısı ve Gübre Miktarına ait veriler) DİE, **Türkiye İstatistik Yıllığı**, Ankara, DİE Yay., 2002, s. 286 ve 299 dikkate alınarak; (Sulanan Alanlara ait veriler) DPT, **Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-2003)**, (Çevrimiçi) <http://ekutup.dpt.gov.tr/ekonomi/gosterge/tr/>, 11 Mart 2004’e göre düzenlenmiştir.

Bin hektara düşen traktör sayısında 1991 yılı rakamlarına göre dünya ülkeleri ortalaması 18.2’dir. Bu rakam Almanya’da 127.6, ABD’de 25.3, Fransa’da 75.9, Türkiye’de ise 25.3’tür. Türkiye 1000 hektara düşen traktör sayısı

⁷³ Şahinöz, “Tarım Sektörü”, s. 79.

⁷⁴ Kepenek ve Yentürk, **Türkiye Eko.**, s. 337.

bakımından dünya ortalaması ve gelişmekte olan ülkelere kıyasla daha yüksek, gelişmiş ülkelere nazaran daha düşük bir seviyededir.⁷⁵

2.1.3.2. Gübre Kullanımı

Tarımda gübre kullanımı, verimi arttıran girdiler arasında ön sıralarda yer almaktadır. Yapılan araştırmalar, uygun metotlarla kullanılan gübrenin verimlilikte %50-80 oranında bir artışa neden olabileceğini göstermektedir.⁷⁶ Bu bakımdan bitkisel üretimin yoğunluk kazanması ile birlikte, dünyanın çeşitli ülkelerinde 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kimyasal gübre kullanımına başlanmıştır. Türk tarımı ise, sürekliliği olmayan bazı girişimler hariç, kimyasal gübreyi bir asır sonra, 1960'lı yıllarda tüketmeye başlamıştır.⁷⁷

Türkiye'de 1950'li yıllarda tarımda makineleşmenin artmasıyla on yıl içerisinde işlenebilir toprakların sınırına yaklaşmıştır. İşlenen topraklar genişlemediğine göre, tarımsal üretimin arttırılması toprağın verimliliğinin arttırılmasına bağlıdır. Gübre, tarımsal üretim artışının sağlanmasında son derece önemli bir girdidir. Bu çerçevede gübre kullanımı devletin desteği ile özendirilmiş ve 1960-1980 döneminde bu konuda büyük başarılar sağlanmıştır. 1960 yılında sadece 107 bin ton olan kimyasal gübre tüketimi, 1970 yılında 2.1 milyon tona, 1979 yılında da 7.7 milyon tona ulaşmıştır.⁷⁸ Kimyasal gübre kullanan işletmelerin toplam işletmeler içindeki payı 1970'de %51 iken, 1980'de %70.4'e yükselmiştir. Aynı şekilde kimyasal gübrenin kullanıldığı alanlar da 1970'de %19.2'den 1980'de %44'e çıkmıştır.⁷⁹

Son yıllarda gübre kullanımı 8-10 milyon ton ile sınırlı kalmıştır. Tablo 12'de de görüldüğü gibi 1994 yılında 7.5 milyon ton civarında olan kimyasal gübre kullanımı, 1997'de 9.1 milyon tona, 1998 ve 1999'da 10.9 tona çıktıktan

⁷⁵ Çelik, **Tarımda Girdi Kul.**, s. 51.

⁷⁶ Tarım Bakanlığı, "Tarıma Girdi Veren Sanayiler", **Türkiye'de Tarım Sektörü**, (Çevrimiçi) http://www.tarim.gov.tr/arayuz/9/icerik.asp?efl=tarim_sektor/index.htm&curdir=\sanal_kutuphane\tarim_sektor&fl=turkiye_tarim.htm, 11 Mayıs 2004, s. 6.

⁷⁷ Şahinöz, "Tarım Sektörü", s. 81.

⁷⁸ A.e.

⁷⁹ Feride Altan, "The Structure of Turkish Agriculture", **Agricultural Structure and Employment in Turkey**, Ed. By. Tuncer Bulutay, Ankara, SIS, 1998, p. 416.

sonra, 2000 yılında 10.4 tona, 2001 yılında da 8.2 tona düşmüştür. Bu durumu, Türk tarımının gübre kullanımında doyuma ulaşması şeklinde yorumlamak yanlıştır. Çünkü bazı ülkelerde birim alanda kullanılan gübre miktarlarına baktığımızda ülkemizde kullanılan gübre miktarının yetersiz olduğu görülecektir.

Türkiye’de nadasa bırakılan alanlar hariç tutulduğunda 1990 yılı verilerine göre, hektar başına kullanılan gübre miktarı 83.6 kg’dır. Bu miktar dünya ortalaması olan 95.2 kg’ın altındadır. Bu rakamlar Hollanda’da 602.8 kg, İngiltere’de 368 kg, Fransa’da 295.3 kg, Almanya’da 263.6 kg, Yunanistan’da 174.1 kg’dır.⁸⁰

Kimyasal gübreden yararlanırken, onun bilinçsizce kullanılmasının önemli bir çevre kirliliğine neden olacağını da gözden uzak tutmamak gerekir.⁸¹ Kimyasal gübre aşırı derecede kullanıldığında, toprak tarafından emilerek veya toprağa karışmadan önce rüzgâr vasıtasıyla arazi yüzeyine dağılarak, çevre kirliliğine sebep olur. Aşırı derecede nitrojen veya fosfat gibi kimyasal maddeler yer altı ve yeryüzündeki sulara karışabilir.⁸² Bu nedenle, kimyasal gübre kullanımında çiftçilerin bilinçlendirilmesi büyük önem taşımaktadır.

Ülkemizde bol miktarda tabii gübre üretilmektedir. Mevcut kimyasal gübre üretiminin yaklaşık iki katı olan bu ürünün, sadece %5’i gübre olarak kullanılmakta, %55’i tezek haline getirilerek yakılmakta, geri kalan ürün ise değerlendirilemeden yok olmaktadır.⁸³ Bu da tarımda önemli üretim kayıplarına neden olmaktadır.

⁸⁰ Çelik, **Tarımda Girdi Kul.**, s. 34-35.

⁸¹ Şahinöz, “Tarım Sektörü”, s. 82.

⁸² FAO, **World Agriculture: Towards 2015/2030**, Rome, Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2002, (Çevrimiçi) <ftp://ftp.fao.org/docrep/fao/004/y3557e/y3557e05.pdf>, 9 Ocak 2003, s. 76.

⁸³ Kadir Günay, **Türkiye’de Gübre Sektörüne İlişkin Gözlem ve Öneriler**, Ankara, T.C. Merkez Bankası Yay., 1991, s. 2.

2.1.3.3. Su Kullanımı

Su tarımsal faaliyette üretimin her aşamasında gerekli olan temel bir girdidir. Türkiye’de yağışlar yetersiz olduğu kadar, düzensiz ve bölgelere göre değişim göstermektedir. Dolayısıyla ülkemizde tarımsal alanların sulanmaya ihtiyacı vardır. Sulama ile birlikte tarımsal üretim değerlerinde önemli artışlar meydana gelmektedir. Bazı ülkelerde sulama neticesinde tarımsal üretimde 10-15 kata varan artışlar gözlenmektedir. Ülkemizde bu artış miktarı 3-3.5 kat dolaylarındadır.⁸⁴ Tarımda sulama verimliliği arttırdığı gibi, diğer girdilerin de üretimdeki etkinliğine tesir ederek, üretim miktarının artmasına yardımcı olan bir etkidir.

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren tarımsal alanlarda sulamanın gerçekleştirilebilmesi amacıyla, ülkenin sahip olduğu su kaynakları değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bahsedilen dönemin başında sulanan arazi miktarı 500-600 bin hektar civarında iken, özellikle 1960 sonrası toprak ve su kaynaklarına yapılan yatırımlar sayesinde önemli bir artış göstererek, 1970’li yılların başında 1.9 milyon hektara, 1980 yılında ise 2.9 milyon hektara yükselmiştir.⁸⁵ Bu artışların günümüze kadar devam ettiği görülmektedir.

Tarımsal alanların sulanması ile ilgili çalışmalar 1990’lı yıllarda da devam etmiştir. Tablo 12’de de görüldüğü gibi 1994 yılında sulanan alanlar 4.1 milyon hektar iken, 1998 yılında 4.5 milyon hektara, 2001 yılında da 4.7 milyon hektara yükselmiştir.

Bu olumlu gelişmelere rağmen, Türkiye’nin tarımsal alanlarda su kullanımı konusunda büyük eksikleri bulunmaktadır. Günümüzde fiilen sulanan 4.7 milyon hektar alan, sulanabilecek toplam 8.5 milyon hektarlık arazinin %55’ine tekabül etmektedir. Sulanan 4.7 milyon hektar arazinin toplam tarım alanları içindeki payı ise %17’dir. Halbuki iklim şartları bakımından Türkiye benzerlik gösteren diğer Akdeniz ülkelerinin çoğunda bu oran, %30’un

⁸⁴ Çelik, **Tarımda Girdi Kul.**, s. 64-65.

⁸⁵ Şahinöz, “Tarım Sektörü”, s. 77.

üzerindedir.⁸⁶ Bu bakımdan tarımda çok önemli bir girdi olan su kullanımının ülkemizde yeterince yaygın olduğunu söylemek oldukça zordur.

2.1.3.4. Diğer Girdiler

Tarımda üretimin arttırılmasında kaliteli tohum, hastalık ve zararlılarla mücadele, enerji kullanımı gibi diğer girdiler de son derece önemlidir. Yukarıdaki açıklamalarımızda bahsedilen makineleşme, su ve gübre kullanımı, eğer bu girdilerle desteklenmezse tarımsal üretimden beklenen verimlilik artışı elde edilemez. Çünkü bu girdiler birbirini tamamlayıcı niteliktedir.

Tarımsal üretimi etkileyen önemli bir girdi de kaliteli tohum kullanımındır. Toprak ve iklim şartlarına uygun, iyi vasıflı ve yüksek verimli tohum, fidan, fide ve çubuk gibi girdilerin kullanımı, büyük ölçüde tarımsal üretimi arttırmaktadır.⁸⁷ İyi nitelikli bir tohum kendi başına, hububatta %20, seralarda domates yetiştiriciliğinde ise %400 oranında bir artışa neden olabilmektedir. Kalitesi yüksek tohum kullanımının verimliliği ortalama %20-25 oranında arttırdığı tesbit edilmiştir.⁸⁸

Türkiye’de 1980’li yıllarda 165.000 ton civarında olan toplam tohumluk üretimi, son 20 yıllık süreçte %50 oranında artarak 1997-1999 yıllarında ortalama 252.000 ton/yıl seviyesine çıkmıştır. Üretilen tohumluğun yaklaşık %72’si arpa ve buğdaydan oluşmaktadır. Buna patates, pamuk, mısır ve ayçiçeği tohumları da ilave edildiğinde, sertifikalı tohumluk üretiminin yaklaşık %97’sine ulaşılmaktadır. Ülkemizde sertifikalı tohumluk ve fidan üretimi yapan kuruluşların yaklaşık olarak %80’i özel sektöre aittir. Tarla ve sebze bitkileri tohumu üreten özel sektör kuruluşları daha çok patates, sebze türleri, yem bitkileri, çeltik, soya, yerfıstığı, çim bitkileri ve süs bitkileri konusunda çalışmaktadır.⁸⁹

⁸⁶ A.e.

⁸⁷ Hiç, **Türkiye Eko.**, s. 281.

⁸⁸ Çelik, **Tarımda Girdi Kul.**, s. 19.

⁸⁹ Tarım Bakanlığı, “Tarıma Girdi Veren Sanayiler”, **Türkiye’de Tarım Sek.**, s. 5.

Tarımda verim artışını sağlamak amacıyla, hastalık ve zararlılarla mücadele etmek gerekmektedir. Eğer bu mücadele yapılmazsa, tarımda kullanılan gübre, makine, su, kaliteli tohum gibi girdilerden arzu edilen sonuçların alınması güçleşecektir.

Gerekli önlemler alınmadığında çeşitli hastalık, zararlı ve yabancı otların bitkisel ürünlerde meydana getireceği kayıplar, yaklaşık olarak %35'dir.⁹⁰ Ülkemizde tarımsal üretimde 400'ün üzerinde hastalık, zararlı ve yabancı ot türü görülmektedir. Bunlarla yapılan mücadelenin yetersiz olması nedeniyle, yıllık ürün kaybı yaklaşık olarak hububatta 6.4 milyon ton, meyve ve yaş üzümde 1.6 milyon ton, sebze 632 bin ton ve diğer tarla bitkilerinde 312 bin ton olarak tahmin edilmektedir.⁹¹

Türkiye'de 1952 yılında kimyasal ilaç kullanımı 2.6 bin tondur. Bu rakam 1960'da 23.4 bin tona, 1971'de 50.8 bin tona yükselmiştir. 1987 yılında zararlı ve hastalıklarla mücadelede kullanılan ilaç miktarı 31 bin tona, 1991 yılında da 29 bin tona düşmüştür. 1992 yılında bu rakam 33 bin ton olarak gerçekleşmiştir.⁹²

Ülkemizde sıcak iklim bölgelerinde yapılan sulu tarımda zararlılarla mücadele önemli bir yer tutmaktadır. Diğer bölgelerde ise, zirai ilaçların kullanımı düşük seviyededir. Geçimlik ürün elde edilen bazı yörelerde bu ilaçlar hiç kullanılmamaktadır. Diğer yandan, ilaç fiyatlarının yüksek, buna karşın satın alma gücünün düşük olması da ilaç kullanımını olumsuz yönde etkilemekte; böylece üretimde önemli kayıplar meydana gelmektedir. Sonuç olarak zirai üretimi bir bütün olarak ele aldığımızda Türkiye'de hastalık ve zararlılarla mücadelenin tam ve etkili bir şekilde yapıldığını söylemek mümkün değildir.⁹³

Tarımda hastalık ve zararlılarla mücadelede ilaç kullanımında son derece dikkatli olmak gerekmektedir. Yeterinden fazla ve yanlış kullanımların çevre,

⁹⁰Tarım Bakanlığı, "Koruma ve Kontrol Hizmetleri", **Türkiye'de Tarım Sektörü**, (Çevrimiçi) http://www.tarim.gov.tr/arayuz/9/icerik.asp?efl=tarim_sektor/index.htm&curdir=\sanal_kutuphane\tarim_sektor&fl=koruma_kontrol.htm, 11 Mayıs 2004, s. 1.

⁹¹ Çelik, **Tarımda Girdi Kul.**, s. 44.

⁹² Hiç, **Türkiye Eko.**, s. 282.

⁹³ Tuna, **Tarımda Verimlilik Art.**, s. 105.

doğal denge ve insan sağlığı açısından olumsuz sonuçlar doğurduğu bilinen bir gerçektir. Çiftçilerin bu konuda bilgilendirilmesi ve bilinçlendirilmesi son derece önemlidir.

Tarımda enerji kullanımı ise, üretimin yoğunlaştırılmasında, ürünlerin işlenmesinde, depolama ve soğutulmasında önemli rol oynamaktadır. Ülkemizde enerji kullanımı henüz yeterli düzeyde değildir. Tarımda enerji optimizasyonunun sağlanabilmesi için elektrik enerjisi tüketiminin üç katına, motorin tüketiminin de iki katına çıkarılması gerekmektedir.⁹⁴

2.1.4. Verimlilik

Tarımsal ürün verimliliği, belli bir yılda toprak biriminden elde edilen ürün miktarı olarak ölçülmektedir. Geleneksel olan bu yaklaşım, diğer girdilerle ilgili veri teminindeki güçlüklerden kaynaklanmaktadır. Hektar veya dekar başına üretim miktarı, genel bir ortalamadır. Bu ortalama diğer girdilerin değişimini dikkate almadığı gibi, ürünün ve toprağın tamamen türdeş olduğu varsayımına dayanır. Tüm bu eksikliklere karşın, eldeki verilere göre başvurulacak tek gösterge olması bakımından son derece önemlidir.⁹⁵

Tablo 13’de, Türkiye için önem arz eden bazı tarımsal ürünlerin verimliliklerinde meydana gelen gelişmeler incelenmiştir. Buna göre, ele alınan dönemde yüksek seviyede olmamakla birlikte, genel olarak verimlilikte bir iyileşme gözlenmektedir. Nohutta son dört yılda verimlilikte azalma söz konusu iken, şeker pancarı verimliliğinde ise olumlu ve olumsuz yönde dalgalanmalar görülmekte, ayrıca tüm ürünlerde 2001’de, 2000 yılına göre verimlilikteki azalma dikkati çekmektedir.

⁹⁴ A.e., s. 106.

⁹⁵ Kepenek ve Yentürk, **Türkiye Eko.**, s. 341-342.

Tablo 13
Bazı Tarımsal Ürünlerde Verimlilik (Kg/Hektar)

Ürünler	Yıllar							
	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Buğday	1.786	1.915	1.979	1.997	2.234	1.919	2.234	2.032
Arpa	2.000	2.128	2.192	2.216	2.400	2.110	2.204	2.060
Mısır	3.814	3.689	3.636	3.817	4.182	4.434	4.114	4.000
Pirinç	2.963	3.000	3.063	3.000	3.150	3.138	3.620	3.661
Fasulye	1.104	1.324	1.333	1.343	1.372	1.362	1.307	1.286
Nohut	855	980	938	999	940	896	862	829
Pamuk	1.080	1.125	1.054	1.152	1.166	1.100	1.345	1.330
Ş. Pancarı	31.417	35.774	34.423	38.928	44.481	40.408	45.902	35.211
Tütün	823	974	952	988	912	941	847	740
Ayçiçeği	1.263	1.538	1.135	1.607	1.468	1.597	1.476	1.275

Kaynak: DİE, **Türkiye İstatistik Yıllığı**, Ankara, DİE Yay., 2002, s. 287-289'daki verilere göre düzenlenmiştir.

Türkiye ile dünya ortalaması ve bazı ülkelerdeki tarımsal ürünlerin verimlilik miktarları karşılaştırıldığında, verimlilik konusunda ülkemizde gelinen noktanın son derece yetersiz olduğu görülmektedir. Bu durum buğday, arpa, mısır ve pirinç gibi önemli ürünler bakımından aşağıdaki gibidir:⁹⁶

2000 yılı itibarıyla hektar başına buğday üretiminde dünya ortalaması, 2.698 kg'dır. Bu rakam ABD için 2.820 kg, Almanya, Arjantin, Bulgaristan, Fransa, Hollanda, İngiltere, İran, İspanya, İtalya ve Yunanistan için sırasıyla 7.282, 2.640, 2.545, 7.128, 8.554, 8.006, 1.273, 3.094, 3.220 ve 2.067 kg'dır. Türkiye 2000 yılında hektar başına 2.234 kg buğday üretimi gerçekleştirmiştir. Dolayısıyla, Türkiye buğday üretiminde verimlilik bakımından dünya ortalamasına ulaşamamış, gelişmiş ülkelerin çok, çok altında kalmış, hatta bu konuda Arjantin, ve Bulgaristan'dan bile düşük bir seviyededir.

⁹⁶DİE, **Türkiye İstatistik Yıl.**, s. 698-700.

Hektar başına arpa üretiminde dünya ortalaması 2.308 kg iken, bu rakam ABD, Almanya, Fransa, Hollanda, İngiltere, İran, İspanya, İtalya ve Yunanistan'da sırasıyla 3.288, 5.890, 6.388, 6.716, 5.759, 1.425, 3.412, 3.552 ve 2.318 kg'dır. Türkiye için bu rakamın 2.204 kg olduğu dikkate alındığında yine dünya ortalamasının gerisinde kaldığı, gelişmiş ülkelerin yarısı, hatta bazılarının üçte biri kadar bir verimlilik gerçekleştirilebildiği görülmektedir.

Mısır üretiminde verimlilik (kg/hektar) bakımından dünya ortalaması, 4.230 kg'dır. Bu rakam ABD, Almanya, Arjantin, Bulgaristan, Fransa, İspanya, İtalya ve Yunanistan'da sırasıyla 8.603, 7.183, 5.444, 2.677, 9.058, 9.100, 9.386 ve 8.605 kg'dır. Türkiye'de bu rakam 4.114 kg'dır. Ülkemiz mısırdaki da verimlilik bakımından gelişmiş ülkelerin oldukça gerisinde kalmış, dünya ortalamasını bile yakalayamamıştır.

Pirinç üretiminde de benzer durumlar söz konusudur. Bu ürün için hektar başına elde edilen üretim miktarında, dünya ortalaması 3.895 kg'dır. Bu rakam ABD'de 7.037 kg, Fransa'da 5.764 kg, İran'da 3.999 kg, İspanya'da 6.925 kg, İtalya'da 5.886 kg, Yunanistan'da 7.826 kg'dır. Türkiye 3.620 kg olan pirinçteki verimlilik miktarı ile bu üründe de gelişmiş ülkelere yaklaşmak bir yana, dünya ortalamasının bile gerisindedir.

Tarımda birim alana düşen üretim miktarını arttırmanın yolu, yeterli ölçüde gübre, iyi cins tohum, uygun makine-teçhizat kullanmaktan; gerektiği kadar sulama ve ilaçlama yapmaktan geçmektedir. Bu verim arttırıcı modern girdilerin etkili bir şekilde kullanımı, çiftçilerin eğitimi, optimum işletme büyüklüğünün sağlanması ve tarımsal alt yapının geliştirilmesine bağlıdır.⁹⁷

Türkiye'de modern girdi kullanımında yeterli derecede olmasa da, yıllar itibarıyla bir artış olduğunu daha önceki açıklamalarımızda ortaya koymaya çalışmıştık. Modern girdi kullanımındaki artışlara rağmen tarımsal üretimde arzu edilen verimlilik seviyelerine ulaşamamanın temel nedenlerinden biri de

⁹⁷ Şahinöz, "Tarım Sektörü", s. 89.

çiftçilerin eğitimidir. Eğitim düzeyinin düşük olması durumunda, modern teknolojilere sahip olunsa bile, onlardan yeterince yararlanılamayacaktır.

2.1.5. Eğitim Durumu

Tarımda başarıyı etkileyen faktörler, önceki dönemlere göre bugün çok değişmiştir. Eskiden tarıma basit bir üretim biçimi olarak bakıldığından, çiftçinin güçlü-kuvvetli olması başarı için yeterli kabul ediliyordu. Tarımda makine kullanımının yaygınlaşması ile bu durum artık geçerliliğini kaybetmiştir. Günümüzde çiftçiler daha çok pazar için üretim yaptığından, pazar talebini dikkate almak ve bu doğrultuda faaliyette bulunmak zorundadırlar. Bu nedenle, zamanımızda çiftçilerin eğitim düzeyinin yüksek olması, tarımsal işletmelerin başarısını arttıracaktır. Bugün özellikle gelişmiş ülkelerdeki çiftçiler en azından orta öğretim düzeyinde tarım eğitimi görmektedirler. Ülkemizde ise çiftçilerin çoğunun ancak ilkokul mezunu olduğu bilinen bir gerçektir.⁹⁸

Eğitim işgücünün niteliğinin göstergesidir. Eğitim alanındaki gelişmeler ile işgücünün kalitesinin gelişimi arasında doğrudan bir ilişki vardır. Bununla birlikte işgücünün niteliği; sadece biçimsel eğitimle özdeş tutulmamalıdır. Bu eğitimin dışında, diploma ile açıklanamayan beceriler de son derece önemlidir. Ancak işgücünün niteliğinin ölçülmesinde ya da sayılara aktarılmasında, eğitim düzeyi en kolay başvuru ve yaygın olarak kullanılan kaynaktır.⁹⁹

Türkiye’de 2001 yılı verilerine göre, tarımda istihdam edilenlerin %21.1’i okuma yazma bilmeyenlerden, %5.1’i diplomasız okur-yazarlardan, %65.4’ü ilkokul mezunlarından, %4’ü ortaokul mezunlarından, %4.1’i lise mezunlarından, %0.3’ü de yüksek okul mezunlarından oluşmaktadır.¹⁰⁰ Halbuki özellikle gelişmiş ülkelerde çiftçiler, çeşitli okullarda tarım eğitimi görmektedirler.

⁹⁸ İnan, **Tarım Ekonomisi ve İşl.**, s. 17-18.

⁹⁹ Kepenek ve Yentürk, **Türkiye Eko.**, s. 420.

¹⁰⁰ Haluk Kasnakoğlu, Erol H. Çakmak, **Ulusal ve Uluslararası Gelişmeler Işığında Etkin Tarım Politikaları**, Ankara, Türkiye İhracatçılar Meclisi Yay., 2001, s. 40.

Örneğin Almanya’da çiftçi adayı gençler, dokuz yıllık temel eğitimden sonra bir yıl tarım meslek okuluna devam ederler. Daha sonra da iki yıl pratik tarım eğitimi yaparlar. Bu iki yıl içinde haftada bir gün tarım okuluna gidilir. Öğrenci iki yılın sonunda sınava girerek kalfa olur; daha sonra da ustabaşı sınavı için hazırlanabilir veya yüksek tarım eğitimine başlayabilir. Bu eğitim çiftçilerin Avrupa Birliği yardımlarından yararlanabilmeleri açısından da önemlidir. Çiftçi olabilmek için bu aşamalardan geçen bir kişinin, örgütlenme, yayım ve tarıma yönelik çeşitli devlet ve topluluk yardımlarıyla da desteklenmesi sonucunda sağlayabileceği rekabet gücü, bu unsurların hiç birine sahip olmayan Türkiye’deki çiftçilerle kıyaslanamayacak boyuttadır.¹⁰¹

Eğitim-öğretim veya nitelikli işgücü sunumu ile üretim teknolojisi birbirine bağlıdır. Bazı alt sektörlerde üretim teknolojisi ve üretimin yapısal örgütlenmesi, nitelikli işgücü kullanımına imkân vermemektedir. Bu durumda kaynakların etkin kullanımı sağlanamamakta, dolayısıyla verimlilik düzeyi düşük kalmaktadır. Sonuçta, düşük kalite-düşük verim-düşük ücret ve gelir-düşük verim kısır döngüsü kırılmamaktadır.¹⁰²

Türkiye’de tarım sektöründe çalışanların eğitim düzeyi yukarıda da açıklandığı gibi son derece düşüktür. Ayrıca çiftçilerin bilgi ve becerilerini arttırmaya yönelik faaliyetler yetersizdir. Aynı zamanda bu konuda sağlanan imkanlardan çiftçilerin birçoğu haberdar değildir. Tarımsal faaliyetlerle ilgili etkinliklerden haberdar olanlar da, kendilerine sunulan bu imkânlarla ilgisiz ve duyarsız kalarak, kullandığı üretim tekniğini ve yetiştirdiği ürün çeşidini değiştirme eğiliminde olmayıp; geleneksel üretim yöntemlerini kullanmaya devam etmektedirler. Böylece tarımsal verimlilikte arzu edilen sonuçlar alınamamaktadır.

¹⁰¹ Eraktan, **Tarım Politikalarının Tem.**, s. 168.

¹⁰² Kepenek ve Yentürk, **Türkiye Eko.**, s. 421.

2.2. TÜRKİYE'DE TARIMSAL DESTEKLEME POLİTİKALARI

Tarım politikası, tarım ürünlerinin üretimi, pazarlanması, ve bu ürünlerin arz ve talebi arasındaki dengesizliğin giderilmesi amacıyla uygulanmaktadır. Tarımın genel ekonomi içindeki yerinin belirlenmesi, bu kesimde çalışanların gelirlerinin hangi seviyede tutulacağı, tarım ürünleri fiyatları değişince ne gibi tedbirler alınacağı gibi sorunlar da, bu politikasının başlıca konularını oluşturmaktadır.¹⁰³

Türkiye'de tarımsal destekleme politikalarına geçmeden önce, genel olarak tarımsal destekler üzerinde durmak ve bu bağlamda, tarımın genel özelliklerini, tarımsal destekleme politikası amaç ve araçlarını kısaca gözden geçirmek yararlı olacaktır.

2.2.1. Genel Olarak Tarımsal Destekler

Daha önceki açıklamalarımızda da belirttiğimiz gibi tarım GSMH, istihdam, ihracat ve diğer sektörlere önemli katkılar sağlamakta, ayrıca gıda maddeleri üretimini gerçekleştirmesi itibarıyla da ülke ekonomileri için stratejik ve vazgeçilmez bir öneme sahiptir.

İktisadi büyüme ve gelişme sürecinde tarım sektörünün nisbi önemi azalmakla birlikte, bütün dünya ülkelerinde ve uluslararası düzeyde tarım sektörüne atfedilen mutlak önemde herhangi bir azalma görülmemektedir. Bugün bir yandan ulusal hükümetler, bir yandan da başta Avrupa Topluluğu olmak üzere uluslararası kuruluşlar, yaygın ve etkili tarım koruma ve destekleme politikaları uygulamaktadırlar. Hatta dünya ticaretinin nisbeten daha serbest hale geldiği dönemlerde bile, tarıma yönelik korumacılığın dozunda pek bir azalma

¹⁰³ Özgüven, **Tarım Eko.**, s. 241.

gözlenmemektedir.¹⁰⁴ Tarımın desteklenmesinde ortaya çıkan zorunluluk, onun diğer sektörlere göre farklı özelliklere sahip olmasından kaynaklanmaktadır.

2.2.1.1. Tarımın Genel Özellikleri

Tarımın en önemli özelliği, onun doğal şartlara bağlı olmasıdır. Üretimde iklim ve mevsimlerin etkisi çok fazladır. Bunlara insanlar tarafından herhangi bir müdahalede bulunulamamakta; üretim için de belli bir zamana ihtiyaç duyulmaktadır. Tarımsal üretim, canlılık belirtisi taşımakta ve üretim periyodunun uzunluğu ile de endüstri sektöründen farklı özellikler arz etmektedir.¹⁰⁵ Tarımsal üretim için belli bir döneme ihtiyaç vardır. Özellikle hayvancılık ve meyvecilik alanlarında bu süre daha da uzamaktadır. Ayrıca bu dönemde bulaşıcı hastalık, don olayı, sel felaketi gibi olumsuzlukların ortaya çıkması, üretici gelirlerinin büyük bir kısmını bazen de tamamını yok edebilmektedir. Dolayısıyla tarım sektöründe risk ve belirsizlikler son derece fazladır.

Tarım ürünlerinin arz ve talep esneklikleri düşüktür. Aç kalmamak için fiyatı ne olursa olsun gıda maddesi temin edilir. Ancak doyduktan sonra, fiyat ne kadar düşerse düşsün, tüketim önemli oranda arttırılmaz. İhracat talebi için de aynı durum geçerlidir. İthalatçı ülkeler fiyatın düşük olduğu dönemlerde ihtiyaçlarından fazla tarımsal mal talebinde bulunmazlar. Diğer taraftan tarımsal ürün arzı da fiyatlarda meydana gelen değişmelere karşı pek duyarlılık göstermez.¹⁰⁶

Tarımda üretimi sınırlayan iki temel faktör vardır. Bunlardan birincisi üretime ayrılan alan, diğeri de sürekli üretimin imkansız olmasıdır. Tarımsal üretimi arttırmak için ya üretim alanlarını, ya da birim alandan alınan ürün

¹⁰⁴Çelik Aruoba, “Tarım Sektörü”, **Türkiye Ekonomisi “Sektörel Gelişmeler”**, Ed. Çelik Aruoba, Cem Alpar, Ankara, Özyurt Matbaacılık, 1992, s. 42.

¹⁰⁵ Çubukçu ve Oğuz, **Tarım Eko.** s. 41.

¹⁰⁶ Kasnakoğlu ve Çakmak, **Ulusal ve Uluslararası Gel.** s. 14.

miktarını çoğaltmak gerekir. Bu nedenle tarım sektöründe bir üretim faktörü olarak toprağın önemi büyüktür.¹⁰⁷

Tarımsal üretim birimlerinin genelde küçük aile işletmelerden oluşması; bu işletme sahiplerinin gelirlerinin diğer sektörlerle göre düşük olması; tarımsal ürünlerin dayanıksız olması, çabuk bozulması ve taşınmasının zorluğu nedeniyle bu ürünlerde pazarlama zorluğu çekilmesi de tarım sektörünün diğer özellikleridir.

Bu ve bunlara benzeyen diğer özelliklerden dolayı, tarım sektörünün desteklenmesi bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Bugün ister gelişmiş, ister az gelişmiş olsun tüm ülkeler, çeşitli politikalar uygulayarak tarım sektörlerini destekleme eğilimindedirler.

2.2.1.2. Destekleme Politikası Amaçları

Tarım politikası, genel ekonomi politikasının bir bölümü olduğu için onun genel ekonomi politikasından ayrı düşünülmesi mümkün değildir. Uygulamada bu politikalardan birinde sağlanacak başarı, diğerinde de başarılı sonuçlar alınmasını gerektirecektir. Ülke ekonomisinde başarıya ulaşmak için tarım politikası amaçlarının ülke koşullarına göre isabetli bir şekilde belirlenmesi; gerekli önlemlerin zamanında ve yeterli düzeyde alınmasına bağlıdır. Bu bağlamda tarım politikası ile ilgili genel amaçlar aşağıdaki şekilde sıralanabilir.¹⁰⁸

Ülkelerin gelişme düzeyine paralel olarak, sanayi sektörünün ekonomideki payı artarken, tarımın payı azalma göstermektedir. Ancak tarım bütün ülkeler için hayati öneme sahiptir. Çünkü nüfus artışı ile birlikte insanların gıda ihtiyaçlarının da artması, beslenme sorununu gündeme getirmektedir. Her ne kadar şu an için dünyada gıda üretimi bir sorun oluşturmasa da, besin maddelerinin dağılımı ve dengeli beslenme sorunu gittikçe önem kazanmaktadır.¹⁰⁹ Dolayısıyla ülke

¹⁰⁷ İnan, **Tarım Ekonomisi ve İşl.**, s. 15.

¹⁰⁸ A. Zafer Gürler, **Tarım Politikası**, Tokat, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yay., 1997, s. 13.

¹⁰⁹ Orhan, **Türkiye’de Tarımsal Des.**, s. 47.

nüfusunun yeterli ve dengeli beslenmesini sağlamak amacıyla tarım sektörü desteklenmektedir.

Tarımın desteklenmesinin bir amacı da üreticinin ürününü yüksek fiyattan satmasını sağlarken aynı zamanda tüketicinin de uygun fiyattan, kaliteli mal almasını temin etmektir.¹¹⁰

Üretici ve tüketicinin çıkarları birbirine tamamen zıttır. Bu bakımdan devletin hem üreticiyi hem de tüketiciyi korumak için uygulayacağı politikaları belirlemesi son derece zordur. Bununla birlikte devletler aşırı derecedeki aracı kârlarını rasyonel seviyeye indirmeye yardımcı olacak kurumları oluşturarak pazarlama kanallarını ıslah ederler.¹¹¹ Yani tarımsal desteklemenin bir amacı da, üretici ve tüketicilerin korunmasıdır.

Etkin kaynak kullanımının sağlanması tarımın desteklenmesini gerektiren bir başka unsurdur. İnsanların ihtiyaç duyduğu mallar sonsuz; fakat bu malları üretmek için gerekli olan kaynaklar ise sınırlıdır. Bu nedenle kaynak kullanımı büyük önem taşımaktadır. Kaynakların kısmen veya tamamen üretim faaliyeti dışında kalması, bir ürünün talebinden fazla üretilmesi, başka bir ürünün talep edilen miktardan az üretilmesi, kaynakların etkin kullanılmadığı gösteren örneklerdir. Yine bazı işletmelerin fazla gübre kullanması sadece kendi bütçelerine zarar vermez. Bu bir kaynak israfıdır; aynı zamanda bu davranış biçimi, çevre kirliliğine neden olması bakımından diğer kaynaklara da zarar vermektedir.¹¹²

Tarım sektörünün nisbeten düşük olan gelir düzeyinin iyileştirilmesi de tarımsal desteklemenin amaçlarındandır. Tarım ürünlerinin fiyatları, diğer sektörlerin ürün fiyatlarına göre daha düşüktür. Bunun bir nedeni, tarımsal üretiminde meydana gelen artışın, bu ürünlere olan talebin artış hızından fazla olmasıdır. Diğer bir neden de bu sektörün rekabet açısından diğer sektörler

¹¹⁰ Gürler, **Tarım Pol.** s. 13.

¹¹¹ Zekai Özdemir, "Türk Tarımında Destekleme Uygulamaları ve Sonuçları", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt:47, Sayı:1-4, 1998, s.267.

¹¹² Eraktan, **Tarım Politikalarının Tem.**, s. 30.

karşısında dezavantajlı durumda olmasıdır. Bu da tarımda çalışanların gelir düzeylerinin düşük olmasına neden olmaktadır. Özellikle az gelişmiş ülkelerde gelir dağılımında meydana gelen bozulma daha fazladır. Dolayısıyla bu durumu düzeltmek için devletin tarım gelirlerini arttırmak için çeşitli politikalarla tarıma müdahale etmesi gerekmektedir.¹¹³

Tarım sektöründe varolan yapısal sorunların giderilmesi, doğal dengenin korunması, tarımsal ürün ihracatının artırılması, tarımın ekonomik kalkınmaya katkıda bulunması gibi nedenler de tarımsal destekleme politikası amaçlarındandır.

2.2.1.3. Destekleme Politikası Araçları

Tarımsal amaçlara ulaşmak için kullanılan araçları, genel olarak üç grupta toplamak mümkündür. Bunlar fiyat politikası, yapısal politika ve sosyal politikadır.

2.2.1.3.1. Fiyat Politikası

Fiyat politikası, devletin veya kamu kurumlarının bazen üreticileri bazen de tüketicileri korumak amacı ile fiyatlara ve piyasalara müdahale etmesidir. Genelde kısa vadeli olarak uygulanan bu politika, alınan tedbirlerle tarımsal geliri arttırmada kullanılan etkili bir araçtır. Fiyat politikası, aşırı üretimi önleyen, pazarlarda arz ve talep arasında denge sağlamayı amaçlayan bir politika olarak da tanımlanmaktadır.¹¹⁴

Fiyat politikası ile fiyatlara genelde iki şekilde etki edilmektedir:¹¹⁵

- Fiyat dışı müdahale
- Fiyatlara müdahale

¹¹³ Orhan, **Türkiye’de Tarımsal Des.**, s. 48.

¹¹⁴ Özgüven, **Tarım Eko.**, s. 244.

¹¹⁵ Erkan Rehber, Bahattin Çetin, **Tarım Ekonomisi**, Bursa, Vipaş Yay., 1998, s. 240.

Fiyat dışı müdahale yönteminde arz ve talep faktörleri vasıtasıyla fiyatlar etkilenmeye çalışılır. Tarımsal üretim fazlalığı ve bu ürünlerin piyasaya sürülmesi, çiftçinin yararına olmamakta, bazı durumlarda üreticinin geliri azalabilmektedir. Böyle durumlarda politika uygulayıcıları, düşük fiyat politikası izlemek suretiyle arzı kısıtlayıcı önlemler alırlar. Yine bu otoriteler, talebi arttırmak yoluyla da piyasaya müdahale edebilirler. Genellikle destekleme alımları şeklinde görülen ve uygulamada devletin alıcı olarak piyasaya girmesi buna bir örnektir. Ayrıca reklam ve tanıtıcı faaliyetlerle talep meydana getirme, ordu, hastane, okul gibi resmi kurumlar vasıtasıyla ürünün tüketiminin artırılması ve ürün için ek talep meydana getirilmesi imkanları da vardır.

Fiyatlara direkt olarak yapılan müdahale, üretimi arttırmak ve çiftçi gelirlerini yükseltmek amacına yöneliktir. Tarımsal üretim genelde doğa şartlarına bağlı olduğundan, üretimde mevsimlere ve yıllara göre çeşitli dalgalanmalar görülmektedir. Bu ürünlerde talebin fiyat esnekliğinin düşük olması ve üretimde meydana gelen istikrarsızlık ürün fiyatlarının aşağı ve yukarı yönde daha fazla değişmesine ve neticede üreticilerin gelirlerinde istikrarsızlıkların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Üretim ve fiyatlarda meydana gelen dalgalanmalar, devletin tarımsal ürün fiyatlarına müdahalesini zorunlu kılmaktadır.

2.2.1.3.2. Yapısal Politika

Yapısal politika, geleneksel yapıdaki tarımın, yüksek verimli ve modern bir hale getirilmesi, tarımsal işletmelerin geliştirilmesi ve modernleştirilmesi amacıyla uygulanmaktadır.¹¹⁶

Gelişmekte olan ülkelerin çoğunda tarım işletmelerinin büyük bir bölümünü küçük ölçekli işletmeler oluşturmaktadır. Bu işletmelerde düzenli bir üretim planı uygulamak, modern üretimin gerekli kıldığı düzeyde gübre, tohum, ilaç gibi girdiler kullanmak, işletme sermayesinin yetirsiz olması nedeniyle oldukça zordur. Dolayısıyla bu işletmelerin yapısal değişime ihtiyacı vardır. Toprak kullanımı ve mülkiyet biçiminin düzenlenmesi yapısal politika

¹¹⁶ Özgüven, **Tarım Eko.**, s. 245.

uygulamaları arasındadır. Bu düzenlemelerle işletmelerin parçalanması önlenmeye, parçalanmış olanlar da birleştirilerek işletme büyüklüğü arttırılmaya çalışılmaktadır. Toprak ve tarım reformu ile arazi toplulaştırması en çok uygulanmakta olan yapısal politika araçlarındandır.¹¹⁷

2.2.1.3.3. Sosyal Politika

Sosyal politika, çiftçilerin mali yüklerini en azından üretim vergilerini hafifletmek, tarım gelirlerini tatmin edici bir düzeyde tutmak amacıyla uygulanmaktadır.¹¹⁸ Aynı zamanda çiftçiler için son derece önemli bir güvence şekli olan tarım sigortalarının yaygınlaştırılması ve etkin bir şekilde uygulanması yoluyla üreticilerin uğrayabilecekleri zararların minimuma indirilmesi de sosyal politikanın konuları arasındadır. Aynı zamanda tarım kesiminin sorunlarına eğilerek, onlara sosyal güvenlik açısından bazı haklar vermek de sosyal politikanın konularındandır. Kısaca ifade etmek gerekirse sosyal politika; tarım sektöründeki sosyal güvenlik, vergilendirme ve tarımsal sigorta konularını ele alan, bu konudaki sorunları giderme amacına yönelik faaliyetleri kapsayan politikalardır.¹¹⁹

2.2.2. Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikaları

Dünyanın çeşitli ülkelerinde hükümetler, tarımsal ürünlerin üretimine, ticaretine ve tüketimine müdahalede bulunmaktadırlar. Bir çok gelişmiş ülkede tarımsal politikaların temel amaçları, genellikle gıda güvenliği ve çiftçilerin gelir seviyesinin iyileştirilmesine yöneliktir. Gelişmekte olan ülkelerde ise tarımsal politikaların temel amacı, sanayi sektörünün gelişmesi amacıyla, tarımı doğrudan veya dolaylı olarak vergilendirmek, kentlerde yaşayan tüketiciler için tarımsal ürün fiyatlarını dünya piyasa fiyatlarının altında tutmaktır.¹²⁰

¹¹⁷ Rehber ve Çetin, **Tarım Eko.**, s. 255-256.

¹¹⁸ Özgüven, **Tarım Eko.**, s. 246.

¹¹⁹ Rehber ve Çetin, **Tarım Eko.**, s. 263.

¹²⁰ Jussi Lankoski, **Environmental Effects of Agricultural Trade Liberalization and Domestic Agricultural Policy Reform**, UNCTAD, April 1997, (Çevrimiçi) http://www.unctad.org/en/docs//dp_126.en.pdf, 23 Ocak 2003, s. 1-2.

Ülkemizde de politika uygulayıcıları çeşitli amaçlarla tarım sektörüne müdahalede bulunmaktadır. Bu amaçlar kalkınma planlarında belirlenmekle birlikte, ülkenin içinde bulunduğu duruma, dünya ülkeleri ve uluslar arası kuruluşlarla yürütülen ilişkilere göre, zamanla değişebilmektedir.

2.2.2.1. Destekleme Politikası Amaçları

Türkiye'de tarımsal destekleme politikasının amaçları Beş Yıllık Kalkınma Plan'larında açıklanmaktadır. Beşinci ve Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planlarında, tarımsal destekler için hemen hemen aynı amaçlar gözetilmekte iken, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planında önemli değişiklikler dikkati çekmektedir. Bunların başında da tarım ürünlerine verilen fiyat desteğinin azaltılarak, doğrudan gelir desteğine geçilmesinin gerektiği ve girdi desteklerinin aşamalı olarak kaldırılacağı gelmektedir.¹²¹

Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planında da tarımsal destekleme politikası amaçlarından bazıları şu şekilde belirlenmiştir:¹²²

- Gıda güvenliği amacına uygun olarak artan nüfusun dengeli ve yeterli beslenmesini sağlamak.
- Ürün fiyatlarına devlet müdahalesi yerine, üretimin piyasa koşullarında oluşan talebe uygun olarak yönlendirilmesini sağlayacak politikaların devreye sokularak, üreticilerin gelir düzeyinin artırılması ve istikrarlı bir yapıya kavuşturulması esas alınacaktır.
- Üretim maliyetlerini azaltıcı ve teknolojik gelişmeyi hızlandırıcı tedbirler uygulamaya konulacaktır.
- Tarım politikası esaslarının, Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşmasında öngörülen yükümlülükler, AB Ortak Tarım Politikasında ve uluslar arası ticarete meydana gelen gelişmelere uygun olarak belirlenmesi.

¹²¹ Tayfun Özkaya, Ferruh Işın, Ayşe Uzman, **Türkiye ve Avrupa Birliği'nde Tarım Sektörüne Yönelik Desteklemeler**, (Çevrimiçi) <http://www.agr.ege.edu.tr/~teder/Sonuz5.html>, 3 Ekim 2004, s. 5.

¹²² DPT, **Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 2001-2005**, Ankara, DPT Yay., Haziran 2000, (Çevrimiçi) <http://www.zmo.org.tr/belgeler/plan8.pdf>, 12 Eylül 2004, s. 161-163.

- Üretim faktörlerinin daha etkin kullanılmasına, verimliliğin arttırılmasına, kaynak dağılımında etkinlik sağlanmasına, üretici örgütlerinin güçlendirilmesine, tarımsal işletmelerin rekabet güçlerinin arttırılmasına ve pazarlama ağlarının geliştirilmesine ağırlık verilecektir.
- Üretici ve üretim düzeyini risklere karşı korumak amacı ile Risk Yöntemi araçları geliştirilecektir. Bu çerçevede tarımsal ürünlere yönelik sigorta sistemi, vadeli işlemler borsası, vb. araçların geliştirilmesi, yaygınlaştırılması ve etkin şekilde kullanılması sağlanacaktır.
- Doğrudan üreticilere finansman sağlayan kırsal kalkınma projelerinin oluşturulması ve uygulanması sağlanacaktır.
- Kırsal alanda tarım dışı sektörlerle destek verilecek ve kırsal sanayinin yaygınlaşması sağlanacaktır. Tarımdan çekilecek nüfusa yeni istihdam imkanları sağlayacak projeler geliştirilecektir.
- Bölünemeyecek en küçük parsel anlamında optimum işletme büyüklükleri bölgelere göre tesbit edilecek, belirlenen işletme büyüklüklerine bağlı özendirici tedbirler geliştirilecektir.
- Hayvansal ürünler üretimi geliştirilecek, toplumun hayvansal protein bakımından dengeli ve yeterli beslenmesini sağlamak amacıyla, hayvan ıslahı, hayvan hastalıkları ile mücadele, kaliteli yem ve yem bitkileri üretiminin arttırılması, meraların iyileştirilmesi ve yayım hizmetlerine ağırlık verilecektir.

Çeşitli araçlar kullanılarak destekleme politikası ile hedeflenen amaçlara ulaşılmaya çalışılmaktadır. Türkiye’de kullanılan tarımsal destekleme politikası araçları aşağıda incelenecektir.

2.2.2.2. Destekleme Politikası Araçları

Türkiye’de yaygın olarak kullanılan tarımsal destekleme politikası araçları; destekleme alımları, girdi desteği, kredi desteği, doğrudan ödemeler ve diğer desteklerdir.

2.2.2.2.1. Destekleme Alımları

Tarım sektörünün gelişmesinde, tarımsal üretimin teşvik edilmesinde, çiftçilerin gelir seviyelerinin artırılmasında ve gelirlerde meydana gelen dalgalanmaların minimum düzeye indirilmesinde en önemli etkenlerden biri de devlet tarafından tarım ürünleri fiyatlarına yapılan müdahaledir.¹²³

Bu müdahale yöntemi, destekleme politikası aracı olarak Türkiye’de yaygın olarak kullanılmıştır. Türkiye’de devlet tarafından bazı tarımsal ürünlere taban fiyatı vererek yapılan desteklemelere, 1932 yılında buğdayla başlanmıştır. Planlı dönem başında bu ürünlerin sayısı 11 iken, 1970’lerin sonuna doğru bu rakam 30’a yükselmiştir. 1980 sonrasında desteklenen ürün kapsamı daraltılmış, fakat 1993 yılında tekrar 24’e ulaşan bu sayı, 5 Nisan 1994’te yürürlüğe giren istikrar tedbirleri doğrultusunda hububat, (buğday, arpa, mısır, çavdar, yulaf, çeltik, haşhaş) tütün ve şekerpancarı olmak üzere 3 ürün grubu ile sınırlandırılmıştır.¹²⁴ 2000 yılı itibarıyla fiyat desteği uygulamasına bu 9 üründe devam edilmiştir.¹²⁵

Tablo 14
Türkiye’de 1996-2000 Yıllarında Uygulanan Pazar Fiyat Desteği
(Milyar TL)

Yıllar	1996	1997	1998	1999	2000
	15.464	128.070	246.487	269.271	208.576

Kaynak: Tarım Bakanlığı, “Tarımsal Politikalar ve Hedefler”, **Türkiye’de Tarım Sektörü,** (Çevrimiçi) http://www.tarim.gov.tr/arayuz/9/icerik.asp?efl=tarim_sektor/index.htm&curdir=\sanal_kutuphane\tarim_sektor&fl=tarim_politika.htm, 11 Mayıs 2004, s. 3.

Tablo 14’te 1996-2000 yılları arasında tarımsal ürünlere yapılan pazar fiyat desteği miktarları görülmektedir. 1997 yılında 15.464 milyar TL olan destek miktarı 1997’de yaklaşık 8.2 kat artarak 128.070 milyar TL’ye yükselmiştir.

¹²³ Hiç, **Türkiye Eko.**, s. 286.

¹²⁴ DPT, **Tarımsal Politikalar ve Yapısal Düzenlemeler Özel İhtisas Komisyonu Raporu,** Ankara, DPT Yay., 2000, s. 26.

¹²⁵ **İstanbul Tarım Master Planı,** İstanbul, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı İstanbul İl Müdürlüğü Yay., 2003, s. 11.

Takip eden yıllarda destek miktarlarındaki artış hızlarında yavaşlama olmakla birlikte, tarımsal desteklerde yükselme söz konusudur. 2000 yılında ise bir önceki yıla göre azalma gözlenmektedir.

Desteklenen ürünlerden devletin yapmış olduğu alımların miktarı ve bu ürünlerin fiyatları, yıllara göre farklılık göstermekle birlikte, hububat alımları toplam üretimin %5 ile %30'u arasında değişmektedir. Ürün fiyatlarındaki reel artış ise, 1985-1990 arasındaki beş yıllık dönemde şeker pancarında %100, pamukta %93, tütünde %74 ve çeltikte %77, hububatta ise %50-%58 oranlarında gerçekleşmiştir. Diğer taraftan 1990 sonrası en yüksek reel artışın gerçekleştiği ürün şeker pancarıdır. Büyük üretici kitlesini ilgilendiren hububat fiyatlarındaki artış ise piyasa şartlarına göre düşük seviyede kalmış; 1990-1999 yılları arasında ürünlere göre değişim göstermekle birlikte, yaklaşık olarak %15-20 düzeyinde gerçekleşmiştir.¹²⁶ Aralık 1999'da IMF ile imzalanan istikrar programı çerçevesinde ve takip eden yıllarda verilen niyet mektuplarında, tarımsal destekleme politikalarında köklü değişiklikler içeren taahhütlerde bulunulmuştur.

Bu bağlamda hububat fiyatları dünya fiyatlarına endekslenecek, hükümet tarafından açıklanacak olan hububat destekleme fiyatları ile dünya fiyatları arasındaki fark 2000 yılında en fazla %35 olarak gerçekleşecek, daha sonraki yıllarda bu oran azalacaktır. Ayrıca Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi ve Tekelin özelleştirilmesi ile ilgili çalışmalara başlanmış, 2001 yılından itibaren Tekel fabrikaları özelleştirilmiştir. Şeker ve tütün üretiminde devlet müdahalelerinin kaldırılmasını amaçlayan Şeker ve Tütün Kanunları hazırlanmış; Şeker Kanunu 4 Nisan 2001'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Tütünde ise kırsal araziler dışında üretim yapılmaması kararlaştırılmıştır.¹²⁷ Dolayısıyla şeker ve tütün de bundan böyle destekleme alımları dışında kalacaktır.

Fiyat yoluyla desteklenen ürün sayısında dönem ve yıllar itibarıyla değişim gözlenmekte, iktidardaki hükümetlerin siyasi görüşleri hem ürünlerin

¹²⁶ DPT, **Tarımsal Politikalar ve Yapısal Düz**, s. 26.

¹²⁷ **İstanbul Tarım Mas.**, s. 14-17.

hem de fiyatların tesbitinde belirleyici olmaktadır.¹²⁸ Hükümetlerin uygulamış olduğu popülist politikalar sonucu destekleme kapsamındaki ürünlerin sayısı bazen artmış, bazen de azalmıştır. Bu bağlamda yapılan destekler, planlı bir çalışma sonucu ihtiyaç gereği ortaya çıkmamış; daha çok siyasi amaçlar uğruna hükümetlerce gündeme alınmış, arttırılmış veya azaltılmıştır. Şu anda sınırlı da olsa sadece buğdayda destekleme alımı yapılmaktadır. Özelleştirme kapsamında olan Toprak Mahsulleri Ofisinin özelleştirilmesi ile destekleme alımı yapacak hiçbir kuruluş ve ürün kalmamış olacaktır.¹²⁹

Destekleme alımları tarımsal üretimin artmasına yardımcı olmuştur. Fakat yanlış destekleme politikaları sonucunda, bazı ürünlerde (tütün, çay, şekerpancarı ve fındık gibi) aşırı üretim meydana gelmiş; ayrıca teslim edilen ürünlerin kalitesinde düşüşler gözlenmiştir. Tarımsal destekleme politikalarında görülen temel sorunlardan biri, fiyat desteklerine fazla ağırlık verilmiş olmasıdır. Bu destek, verimlilik artışı konusunda, girdi desteği gibi etkin bir araç değildir. Destekleme kapsamındaki ürünlerde meydana gelen artışlar, daha çok bu ürünlerin ekim alanlarının diğer tarımsal ürünler aleyhine genişlemesine dayanır. Bu da bazı ürünlerde talep yetersizliğine neden olur.¹³⁰

2.2.2.2.2. Girdi Desteği

Girdi desteği, çiftçilere ucuz girdi temin ederek, girdi tüketimini dolayısıyla tarımsal ürünlerin üretim miktarını arttırmayı hedefleyen bir destekleme türüdür. Bu destek türü daha ziyade, gübre, tohum, tarımsal ilaç ve damızlık hayvan gibi destekleri ifade etmektedir.¹³¹ Ülkemizde tarımsal üretim alanlarını arttırma imkanı kalmadığına göre, üretimi arttırmanın yolu verimlilikten

¹²⁸TTGV, **Tarımda Yeniden Yapılanma 1995-2005**, Ankara, Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı Yay., Temmuz 1995, s. 15.

¹²⁹ Abdullah Aysu, **2002 Yılı Tarım Bütçesi, Desteklemeler ve Gerçekler**, 23 Ekim 2001, (Çevrimiçi) <http://www.sendika.org/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=292>, 7 Ekim 2004, s. 3.

¹³⁰ Erkin Özalp, **Türkiye’de Tarım Sorunu**, (Çevrimiçi) http://www.gelenekyayinevi.com/per_yay/gelenek_makale.asp?sayi=75&sira=3&sayfa_no=1, 3 Ekim 2004, s. 7.

¹³¹ Balkanlı, “Türkiye’de Tarım Sek...”, s. 171.

geçmektedir. Bunun için tarımsal faaliyette yeterli ve kaliteli girdi kullanımı gerekmektedir. Bu nedenle hükümetler çiftçilere girdi desteğinde bulunmaktadırlar.

Tarımsal üretimde verimliliğin artırılması için uygulanan girdi desteği, Türk tarım politikasında fiyat desteğinden sonra gelen ikinci önemli destek yöntemidir.¹³² Bunun en önemlileri aşağıda kısaca incelenecektir.

Gübre Desteği

Planlı dönemle birlikte tarımsal üretimin artırılması amaçlanmış ve tarımsal verimliliğin iyileştirilmesi için girdi kullanımı teşvik edilmiştir. Tarımda kullanılan girdilerden söz edince ilk akla gelen kimyasal gübredir. 1960'lı yılların başında gübre kullanımını yaygınlaştırmak için çeşitli çalışmalar yapılmış; hatta bazen çiftçilere bedelsiz olarak gübre dağıtımını uygulamasına gidilmiştir.¹³³

Kimyasal gübrelere verilen sübvansiyon, gübre üretici ve dağıtıcı kuruluşlar vasıtasıyla çiftçiye ulaştırılmaktadır. Çiftçi gübreyi türlerine göre farklı olmak üzere kilogram başına yapılan ödemeler sayesinde indirimli fiyattan satın almaktadır. Gübre üreten fabrikalar üçer aylık dönemler itibarıyla yapılan avans ödemelerinden yararlanarak, normal fiyatın altında bir fiyattan yaptıkları satışlar sonucu meydana gelen zararlarını karşılamaktadır. Gübre dağıtıcıları da sattıkları gübrelere ilgili geri ödemeleri bir ay içinde almaktadırlar.¹³⁴

Tablo 15
Türkiye’de 1996-2000 Yıllarında Uygulanan Gübre Desteği
(Milyar TL)

Yıllar	1996	1997	1998	1999	2000
	44.983	83.635	123.957	99.634	95.677

Kaynak: Tarım Bakanlığı, “Tarımsal Politikalar ve Hedefler”, s. 3.

¹³² Ebru Ekemen, **21. Yüzyılın Eşiğinde Avrupa Birliği’nde Ortak Tarım Politikası**, İstanbul, İktisadi Kalkınma Vakfı Yay., 2000, s. 91.

¹³³ DPT, **Tarımda Yapısal Uyum, Destekleme ve Ulus.**, s.24.

¹³⁴ Eraktan, **Tarım Politikalarının Tem.**, s. 80.

Tabloda 1996-2000 yılları arasında kimyasal gübre için yapılan destekler görülmektedir. 1998 yılına kadar çiftçilere yapılan gübre desteğinde bir artış söz konusu iken bu yıldan sonraki destek miktarlarında ise azalmalar gözlenmektedir.

1961 yılında başlayan gübre destekleme uygulaması, 1986 yılına kadar Türkiye Zırai Donatım Kurumu'na görev zararı ödenerek sürdürülmüş; 1986 yılında TZDK'nın tedarik ve dağıtımla ilgili işlevine son verilerek, gübre üreten firmalara kg bazında destekleme ödemesi yapılmıştır. 1994 yılında fatura bedeli üzerinden çiftçilere ödenmeye başlayan gübre desteği, 2002 yılından itibaren IMF'e verilen taahhütler doğrultusunda uygulamadan kaldırılmıştır.¹³⁵

Tohum Desteği

Türkiye'de tohum desteği 19 Aralık 1985 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanan kararla uygulanmaya başlanmış, böylece verimi ve kalitesi yüksek tohumluk üretiminin teşvik edilmesi öngörülmüştür.¹³⁶

Bu uygulama ile hibrit ayçiçeği, soya, çeltik, pamuk, yonca, fiğ, sudan otu, çayır-mera tohumları vb., sertifikalı meyve, narenciye ve asma fidanları destekleme kapsamına alınmıştır.¹³⁷

Tohum ve fidanlara verilen destek miktarları yıllara göre değişim göstermektedir. Örneğin 1996-2000 yıllarında yapılan bu desteklerin miktarı sırasıyla 194, 767, 1.713, 1.409, ve 2.900 Milyar TL olarak gerçekleşmiştir. 1985 yılında başlanan bu uygulamaya, 31 Aralık 2001 tarihi itibarıyla son verilmiştir.¹³⁸

Tarımsal ve Hayvansal İlaç Desteği

Tarımsal üretimin etkinliğini arttırmak amacı ile kullanılan zirai mücadele ilaçları ve hayvan sağlığının korunmasına yönelik ilaçların devlet tarafından

¹³⁵ Tarım Bakanlığı, "Tarımsal Politikalar ve Hedefler", **Türkiye'de Tarım Sektörü**, (Çevrimiçi) http://www.tarim.gov.tr/arayuz/9/icerik.asp?efl=tarim_sektor/index.htm&curdir=\sanal_kutuphane\tarim_sektor&fl=tarim_politika.htm, 11 Mayıs 2004, s. 5.

¹³⁶ Özdemir, "Türk Tarımında Des...", s. 277.

¹³⁷ Ekemen, **21. Yüzyılın Eşiğinde Avrupa Birliği'nde Ortak Tarım Pol.**, s. 92.

¹³⁸ Tarım Bakanlığı, "Tarımsal Politikalar ve Hedefler", s. 3-5.

desteklenmesi ile ilgili uygulamaya 1987 yılında başlanmıştır. Buna göre ilaçların fatura bedellerinin %20'si çiftçilere geri ödenmektedir.¹³⁹ Ayrıca devletin üstlendiği ilaçlama çalışmalarından hiçbir bedel alınmaktadır.

Çiftçilere yapılan tarımsal ilaç desteği için 1996 yılında 2.573 Milyar TL, 1997'de 3.789 Milyar TL, 1998'de 8.586 Milyar TL, 1999'da 10.316 Milyar TL, 2000 yılında da 15.100 Milyar TL ödenmiştir. Bu uygulamaya 31 Aralık 2001 tarihi itibarıyla son verilmiştir.¹⁴⁰

Elektrik ve Sulama Desteği

Türkiye'de bazı istisnalar dışında bütün su hakları devlete aittir. Su için herhangi bir ücret ödenmemektedir. Esas olarak yapılan ödeme işletme ve bakım masrafları ile ilgilidir.¹⁴¹ Yani çiftçiler kullandıkları su için değil, sulama faaliyetlerinde yararlandıkları yapıların bakım ve onarımına katkıda bulunmak için ödemede bulunmaktadır.

Sulama ile ilgili büyük ölçekli yatırımlar, yatırım programları kapsamında devlet tarafından yapılmaktadır. Devlet Su İşleri (DSİ) tarafından yapılan ve işletilen sulama yapılarının yıllık bakım ve onarım bedelleri, bir sonraki yılın sulama bedelinin hesaplanmasında baz alınmaktadır. Sulanan alanlarda üretim yapan çiftçiler, DSİ tarafından belirlenen işletme ve bakım masrafları karşılığında belli bir bedel ödeyerek katkıda bulunmaktadır. Sulama pompalarında kullanılan elektrik enerjisi ücretleri de sanayide kullanılan tarifenin %50-60'ı kadar daha ucuzdur.¹⁴²

2.2.2.2.3. Kredi Desteği

Tarımsal faaliyette bulunanlara sağlanan bir diğer destek de kredi sübvansiyonlarıdır. Kredi desteği, Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonu (DFİF)

¹³⁹ Yener v.d., **Tarımsal Destekleme Pol.**, s. 31.

¹⁴⁰ Tarım Bakanlığı, "Tarımsal Politikalar ve Hedefler", s. 3-5.

¹⁴¹ TÜSİAD, **Tarım Politikalarında Yeni Denge Arayışları ve Türkiye**, İstanbul, Tüsiad Yay., 1999, s. 55.

¹⁴² DPT, **Tarımsal Politikalar ve Yapısal Düz**, s. 28.

kredileri ile Ziraat Bankası kredileri olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. DFİF kredileri, 1995 yılından itibaren Tarım Satış Kooperatifleri Birliği'ne (TSKB) yapmış oldukları ürün alımlarının finansmanı için verilmektedir. Bunlar bütçe kaynaklı krediler olup, %50 basit faizle kullanılmaktadır. Bu krediler piyasa faiz haddinin çok altında ve basit faizli olarak kullanıldıklarından, diğer ticari kredilere göre, krediyi kullananlara büyük avantajlar sağlamaktadır.¹⁴³

TC Ziraat Bankası da tarım sektörünü desteklemek amacı ile, bu kesimde çalışanlara ucuz kredi temin etmektedir. Bu banka toplam kredilerinin %85-90'ını tarımsal üretime tahsis etmektedir. Tarıma yönelik transferlerin büyük bir bölümünü tarımsal krediler ve bu yolla verilen kredi sübvansiyonları oluşturmaktadır. Örneğin 1999 yılı itibarıyla tarıma yönelik toplam transferlerin yaklaşık %54'ü tarımsal kredi ve kredi sübvansiyonlarından oluşmaktadır.¹⁴⁴

Yukarıda da belirtildiği gibi tarıma yönelik desteklerin büyük bölümünü tavizli krediler oluşturmakta iken, Mart 2000 tarihi itibarıyla tarımsal kredi faiz oranlarındaki sübvansiyon kaldırılmıştır.¹⁴⁵

Aşağıdaki tabloda 1997-2001 yıllarında söz konusu banka tarafından tarım kesiminin kullanımına sunulan kredilerin miktarı verilmiştir.

Tablo 16
Türkiye'de 1997-2001 Yıllarında Ziraat Bankası Tarafından Verilen
Tarımsal Krediler (Milyar TL)

Yıllar	1997	1998	1999	2000	2001
	1.536.432	1.241.930	2.143.211	3.408.754	2.948.493

Kaynak: DİE, **Türkiye İstatistik Yıllığı**, Ankara, DİE Yay., 2002, s. 300'deki verilere göre düzenlenmiştir.

Tablo 16'da da görüldüğü gibi kredi miktarlarında değişken bir yapı mevcuttur. 1998 ve 1999 yıllarında bir önceki yıla göre azalma söz konusu iken, 2000 yılında bir artış, 2001 yılında tekrar azalış gözlenmektedir.

¹⁴³ Eraktan, **Tarım Politikalarının Tem.**, s. 80.

¹⁴⁴ **A.e.**

¹⁴⁵ Tarım Bakanlığı, "Tarımsal Politikalar ve Hedefler", s. 6.

2.2.2.2.4. Doğrudan Ödemeler

Tarım sektörüne yönelik destek türlerinden biri de tarımsal faaliyette bulunanlara yapılan doğrudan ödemelerdir. Bunlar çeşitli teşvik primleri ve doğrudan yardımlar şeklinde uygulanmaktadır.

Zeytinyağı, ayçiçeği, soya fasulyesi, kanola ve kütlü pamuk yetiştiricilerine ödenen teşvik primleri; hayvancılığın gelişmesi amacıyla yonca, fiğ, silajlık mısır, hayvan pancarı vb. yem bitkisi üreticilerinin desteklenmesi; damızlık süt ve süt sığırcılığının desteklenmesi; şeker pancarı üretim kotalarının daraltılması nedeniyle oluşacak alanlarda alternatif ürün olarak mısır, ayçiçeği, soya fasulyesi ve yem bitkisi ekimi yapanlara bir defaya mahsus olmak üzere yapılacak telafi edici ödeme; tarımsal faaliyette kullanılan mazot için çiftçilere destekleme ödemesi yapılması;¹⁴⁶ ayrıca çay'da budama ve tütün'de kota tazminatı ile doğal afet ödemeleri doğrudan ödemeler başlığı altında değerlendirebileceğimiz destekleme politikası araçlarındandır.

2.2.2.2.5. Diğer Destekler

Tarım ürünleri ihracat destekleri ve sınır önlemleri; ihracat sübvansiyonları ve ithalat korumaları; yatırımları destekleyici yardımlar; araştırma eğitim ve yayın hizmetleri; haşere ve hastalık kontrol hizmetleri; gelir vergisi muafiyeti; vb. destekler bu grupta değerlendirilebilir.

Diğer bir destekleme türü de, 2000/267 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı olarak 14 Mart 2000 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren Doğrudan Gelir Desteği (DGD) sistemidir. Diğer tüm desteklerin yerine ikame edilmesi tasarlanan bu sistem, 2000 yılında pilot uygulama olarak başlatılmıştır. DGD Pilot proje uygulamasına Ankara-Polatlı, Adıyaman-Merkez ve Kahta, Antalya-Serik ve Manavgat, Trabzon-Sürmene ve Akçaabat ilçelerinde başlanmış

¹⁴⁶ Tarım Bakanlığı, **Bakanlığımız Tarımsal Üretim ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Tarafından Yürütülen Prim ve Destekleme Ödemeleri**, (Çevrimiçi) http://www.tarim.gov.tr/arrayuz/9/icerik.asp?fl=desteklemeler/Tugem_destekleme/destek.htm, 28 Aralık 2004.

olup, 2001-2002 yılında uygulamanın tüm ülke geneline yaygınlaştırılması öngörülmektedir.¹⁴⁷ Üçüncü bölümde DGD detaylı olarak ele alınacaktır.

2.2.2.3. Tarımsal Desteklerin Boyutu

Türkiye’de çokça tartışılan konulardan biri de, tarım sektörüne yapılan desteklerin maliyetidir. Bazılarına göre, tarıma aktarılan kaynakların boyutu ileri derecelere ulaşmış ve bu destekler ekonomi için önemli yükler meydana getirmiştir. Dolayısıyla ekonomik istikrarın sağlanması adına bu desteklerin azaltılması gerekmektedir. Bazıları da, gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında ülkemizde tarımsal desteklerin son derece yetersiz olduğunu, tarım sektörüne aktarılan kaynakların söylenildiği gibi yüksek rakamlar olmadığını, bunların çeşitli aldatmacalarla büyük rakamlar gibi gösterilmeye çalışıldığını savunmaktadır. Aşağıdaki açıklamalarla bu konuya ışık tutmaya çalışacağız.

Tarım sektörüne devlet tarafından yapılan desteklerin miktarı ve bu desteklerin GSMH içindeki payları tablo 17’de verilmiştir. Söz konusu tabloda da görüldüğü gibi, tarımsal destekler yıllar itibarıyla dalgalı bir seyir izlemektedir. Toplam destek miktarı 1995 yılında 5.058 milyon dolar iken, takip eden yıllarda 2.655, 3.416, 3.365 milyon dolar ve 1999 yılında da 2.944 milyon dolardır. Yine kamusal desteklerin GSMH içindeki payında da benzer bir gelişme söz konusudur. 1995 yılında toplam kamusal desteklerin GSMH içindeki payı %3 iken bu oran 1996’da %1.5, 1997’de %1.8, 1998’de %1.7, 1999 yılında da %1.5 olarak gerçekleşmiştir.

¹⁴⁷ Abdullah Aysu, **Tarlardan Sofraya Tarım**, İstanbul, Su Yay., 2002, s.56-62.

Tablo 17
Tarıma Sağlanan Kamusal Destekler ve Bunların GSMH Payları

Destek Türleri (Milyon Dolar)	1995	1996	1997	1998	1999
Fiyat Desteği	142	190	845	986	652
Girdi Desteği	246	588	625	571	296
Teşvik Primleri	43	59	43	33	26
Tazminatlar	69	83	91	45	39
Kredi Desteği	4.528	1.734	1.777	1.730	1.693
Fark Ödemesi	30	0	36	0	238
Genel Hizmetler	0,13	0,14	0,15	0,14	0,12
Genel Toplam	5.058	2.655	3.416	3.365	2.944
Dolar Kuru	45.735	81.288	151.596	249.965	413.196
Genel Toplam (Milyar TL)	231.326	215.820	517.853	841.133	1.216.449
Desteğin GSMH'ya Oranı (%)	3,0	1,5	1,8	1,7	1,5

Kaynak: Osman Aydoğuş, “Kriz ve Tarım Politikalarında Reform Girişimi”, **Kriz ve IMF Politikaları**, Ed. Ömer Faruk Çolak, İstanbul, Alkım Yay., 2002, s. 191.

Farklı kuruluşların değişik yaklaşımlarla hesapladıkları tarımsal destek miktarları arasında, harcama kalemlerinin değişikliği nedeniyle önemli farklılıklar söz konusudur.¹⁴⁸

Tablo 17 ile tablo 18’i karşılaştırdığımızda tarıma aktarılan kaynak miktarları arasında ciddi farklılıkların olduğu görülmektedir. Birinci tabloda 1995’te 231.326 milyar TL olan destek miktarı, takip eden yıllarda artarak 1999 yılında 1.216.449 milyar TL’ye yükselmiştir. Diğer tabloda ise 1995 yılında 173.992 milyar TL olan rakam, sürekli artış göstermiş ve 1999 yılında 7.659.988 milyar TL’ye ulaşmıştır. Aynı şekilde kamusal desteklerin GSMH içindeki payları da birinci tabloda %3-%1,5 arasında gerçekleşirken, ikinci tabloda %2,2 ile % 9,1

¹⁴⁸ Eraktan, **Tarım Politikalarının Tem.**, s. 89.

arasında değişmektedir. 1999 yılında tarıma yapılan desteklerin GSMH'ya oranı tablo 17'de %1,5 iken, aynı oran tablo 18'de %9.13'e yükselmektedir.

Tablo 18
Tarım Sektörüne Yapılan Ödemeler ve Bunların GSMH Payları

Destek Türleri (Milyar TL)	1995	1996	1997	1998	1999
Bütçeden Transferler	3.330	5.650	27.830	33.621	131.135
Tazminat Ödemeleri	73.461	340.238	720.735	1.487.151	5.919.483
Destekleme Alımları	84.354	181.421	561.018	1.315.301	1.483.419
Girdi Desteği	12.263	52.575	94.617	142.448	120.951
Hayvancılık Des. Öd.	584	118	2.046	887	0
Hay. Geliş. Projesi	0	0	0	0	5.000
Toplam Ödemeler	173.992	580.002	1.406.246	2.979.408	7.659.988
GSMH İçinde % Pay	2,22	3,87	4,78	5,62	9,13

Kaynak: Eraktan, **Tarım Politikalarının Tem.**, s. 91.

Tarıma yapılan desteklerin bir başka değerlendirme şekli de, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı'nın (OECD) ortaya koyduğu Üretici Destek Tahmini (ÜDT), Tüketici Destek Tahmini (TüDT), Genel Hizmetler Destek Tahmini (GHDT) ve Toplam Destek Tahmini (ToDT) rakamlarıdır.

Bu destek göstergelerinin kısa açıklamaları, bunların içerdiği temel politika önlemleri ve tarımsal desteklerin önemli kalemleri aşağıda özetlenmiştir.¹⁴⁹

Üretici Destek Tahmini (ÜDT): Tarımsal desteklerin yapısına, amaçlarına veya onların üretim ve gelir üzerindeki etkilerine bakmaksızın; tüketici ve vergi verenlerden, üreticilere yapılan transferlerin yıllık parasal göstergesidir. ÜDT, pazar fiyat desteği (A), çıktı miktarına bağlı ödemeler (B), ekilen alan/hayvan sayısına bağlı ödemeler (C), geçmişte verilmiş haklara bağlı ödemeler (D), girdi kullanımına bağlı ödemeler (E), girdi kısıtlarına bağlı

¹⁴⁹ OECD, **Producer and Consumer Support Estimates OECD Database (1986-2003)**, (Çevrimiçi) <http://www.oecd.org/dataoecd/33/48/32361345.pdf>, 9 Mart 2005, p. 7-12.

ödemeler (F), toplam tarımsal gelire bağlı ödemeler (G) ve diğer ödemeler (H) alt başlıklarından oluşmaktadır. Yani, $\dot{U}DT=A+B+C+D+E+F+G+H$ şeklinde ifade edilmektedir.

Genel Hizmetler Destek Tahmini (GHDT): Tarımsal desteklerin yapısına, üretim üzerindeki etkisine ve amaçlarına, gelire veya tarımsal ürün tüketimine bakmaksızın, destekleme politikası önlemleri çerçevesinde ortaya çıkan ve bir bütün olarak tarıma sağlanan genel hizmetlere yönelik transferlerin yıllık parasal değeridir.

Bu transferler, bireysel olarak çiftçilere yapılmamakta; bunlar bir bütün olarak tarım sektörüne yapılan genel hizmetleri kapsamaktadır. Araştırma ve geliştirme (I), tarım okulları (J), kontrol hizmetleri (K), altyapı (L), pazarlama ve tanıtım (M), kamu stokları (N) ve diğer hizmetler (O) için yapılan transferler GHDT'nin alt başlıklarını oluşturmaktadır.

Tüketici Destek Tahmini (TüDT): Tarımsal destekleme politikalarının yapısına, amacına veya tarım ürünlerinin tüketim üzerindeki etkisine bakmaksızın, tüketicilere (veya tüketicilerden) yapılan transferlerin yıllık parasal göstergesidir. Bu da; tüketicilerden üreticilere transferler (P), tüketicilerden diğer transferler (Q), vergi verenlerden tüketicilere transferler (R) ve artık yem maliyeti (S) alt başlıklarını kapsamaktadır. Eğer TüDT negatif değerli ise tüketim üzerinde, tüketicilerden tarım sektörüne yönelik örtülü bir vergi söz konusudur.

Toplam Destek Tahmini (ToDT): Tarımsal destekleme politikalarının amaçlarına, onların üretim ve gelir üzerindeki etkilerine veya tarım ürünleri tüketimine bakmaksızın, destekleme politikası önlemleri çerçevesinde, tüketici ve vergi verenler kanalıyla tarım sektörüne yapılan transferlerden, ilgili bütçe gelirleri düşüldükten sonra bulunan tutarın yıllık parasal göstergesidir.

ToDT, tarımsal mal tüketenlerden tarım malı üretenlere gizli veya açık olarak yapılan net finansal katkı (piyasa fiyat desteği ve tüketici destek tahmini içindedir); vergi verenlerden üreticilere transferler (üretici destek tahmini içinde

yer almaktadır); vergi verenlerden tarım sektörüne sağlanan genel hizmetlere yapılan transferler (GHDT) ve vergi verenlerden tarım malı tüketenlere yapılan transferlerin (bu da tüketici destek tahmini içindedir) toplamıdır.

Tüketicilerden üreticilere yapılan transferler piyasa fiyat desteğine dahil edildiği için, ToDT de ÜDT, GHDT ve (TüTD' içinde yer alan) vergi verenlerden tüketicilere yapılan transferlerin (R) toplamıdır

OECD tarafından ülkelerin tarım sektörüne yaptıkları transferlerin miktarını belirlemek üzere ortaya konulan bu ölçütlerin önemli kalemleri, Türkiye açısından aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 19
Türkiye’de 1995-2002 Yıllarında ÜDT, GHDT, TüDT ve ToDT

Destek Göstergeleri (Milyar TL)	Yıllar							
	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
I. Üretici Destek Tahmini (ÜDT)	189.706	430.775	1.124.942	2.714.298	3.193.376	4.279.562	1.281.269	8.434.775
A. Pazar Fiyat Desteği	92.115	251.328	919.380	2.223.981	2.365.498	3.568.804	425.682	6.123.988
B. Çıktı Miktarına Bağlı Ödemeler	5.680	10.769	20.291	11.780	113.054	212.601	557.943	247.504
C. Ekilen Alan/Hay. Mik. Bağlı Ödemeler	0	0	0	0	0	0	0	0
D. Geçmişte Verilmiş Haklara Bağlı Ödemeler	0	0	0	0	0	0	83.640	1.876.570
E. Girdi Kullanımına Bağlı Ödemeler	91.911	168.678	306.271	478.537	714.824	498.157	214.004	186.713
F. Girdi Kısıtlarına Bağlı Ödemeler	0	0	0	0	0	0	0	0
G. Toplam Tarımsal Gelire Bağlı Ödemeler	0	0	0	0	0	0	0	0
H. Diğer Ödemeler	0	0	0	0	0	0	0	0
II. Genel Hizmet Destek Tahmini (GHDT)	91.835	193.262	375.923	977.911	1.845.974	2.325.705	3.879.741	3.820.124

I. Araştırma ve Geliştirme	2.477	4.312	6.053	10.026	11.774	14.510	36.680	49.762
J. Tarım Okulları	210	401	756	1.789	1.992	3.398	3.999	3.996
K. Kontrol Hizmetleri	2.698	5.685	13.731	19.936	28.069	46.892	69.490	103.819
L. Altyapı	541	916	1.729	2.487	3.469	3.095	4.729	4.729
M. Pazarlama ve Tanıtım	78.078	173.618	351.569	939.812	1.796.783	2.250.504	3.751.569	3.642.282
N. Kamu Stokları	0	0	0	0	0	0	0	0
O. Diğer	7.831	8.330	2.085	3.861	3.887	7.306	13.274	15.536
III. Tüketici Destek Tahmini (TüDT)	-96.662	-235.557	-871.470	-2.173.082	-2.564.196	-3.572.803	-667.706	-5.919.935
P. Tüketicilerden Üreticilere Transferler	-84.793	-248.685	-902.178	-2.256.277	-2.718.696	-3.641.367	-649.832	-6.011.819
Q. Tüketicilerden Diğer Transferler	-10.682	-5.572	-37.117	-34.946	-89.105	-133.780	-61.667	-57.012
R. Vergi Verenlerden Tüketicilere Transferler	0	0	0	0	0	0	0	0
S. Artık Yem Maliyeti	-1.187	18.700	67.825	118.141	243.605	202.344	33.793	148.896
IV. Toplam Destek Tahmini (ToDT)	281.541	624.038	1.621.865	3.692.210	5.039.350	6.605.266	5.161.006	12.254.900

Kaynak: OECD, **Türkiye’de Tarımsal Destekler,** (Çevrimiçi) <http://www.oecd.org/dataoecd/34/4/32361171.xls>, 9 Mart 2005’ deki verilere göre düzenlenmiştir.

OECD’nin Ülkeler arasında bir karşılaştırma yapabilmek amacıyla gösterge hesaplarına dahil ettiği tarımsal ürünler 13 adettir. Bunlar buğday, mısır, diğer tahıllar, pirinç, yağlı tohumlar, şeker, süt, sığır ve dana eti, domuz eti, tavuk eti, kuzu eti, yün ve yumurtadır. Türkiye’de destek ölçütü hesaplarına dahil olan ürünlerin toplam tarımsal üretim değerleri içindeki payı 1996’da %49 ile OECD ülkeleri içinde en düşük oran olmuştur. Bu rakam AB için %65, ABD için %70’dir. OECD ortalaması ise %70’dir.¹⁵⁰ 1999 yılında yapılan yöntem değişikliği ile birlikte domates, patates, elma, üzüm, pamuk, ve tütün Türkiye’nin

¹⁵⁰ TÜSİAD, **Tarım Politikalarında Yeni Denge Ara.**, s. 59.

ölçütlerine katılmış ve böylece hesaplara dahil olan ürünlerin, toplam üretim değerleri içindeki payı %67'ye ulaşmıştır.¹⁵¹

Tarımsal mal üretenlere yapılan transferlerin yıllık parasal göstergesi şeklinde ifade edilen ÜDT ve tarım sektörüne yapılan transferlerin yıllık parasal göstergesi olarak tanımlanan ToDT rakamları, OECD ülkeleri, ABD, AB ve Türkiye açısından karşılaştırılarak; ülkemizde tarımsal desteklerin boyutu konusunda bir değerlendirme yapmak yararlı olacaktır.

Tablo 20'de de görüldüğü gibi ÜDT ve bunun toplam üretim değerine oranı olan %ÜDT, Avrupa Birliği'nde ABD, Türkiye ve OECD ortalamasının çok üzerindedir. AB'de 1999 yılında 115.3 milyar dolar civarında olan ÜDT, 2000 yılında 89.6 milyar dolara düşmüş, 2001 yılında da 93 milyar dolara çıkmıştır. ÜDT'nin toplam üretim değerine oranı (%ÜDT) ise %39, %34 ve %35 olarak gerçekleşmiştir. ABD'nin ÜDT rakamları hemen hemen AB'nin yarısı kadardır. %ÜDT rakamları da 25, 22 ve 21'dir. Türkiye'de ÜDT ve %ÜDT rakamları AB, ABD ve OECD ortalamasından oldukça düşüktür. Ülkemizde söz konusu yıllarda ÜDT sırasıyla 7.7, 7.8 ve 3.9 milyar dolar; %ÜDT rakamları da 23, 24, ve 15 olarak gerçekleşmiştir. 2001 yılındaki ani düşüş dikkati çekmektedir.

Tabloda dikkati çeken bir başka gerçek de OECD ülkelerindeki toplam ÜDT'de en yüksek paya AB ve ABD'nin sahip olmalarıdır. OECD ülkeleri içindeki toplam üretici desteğinin yaklaşık üçte ikisi bu ülkelere aittir. Bu da, her fırsatta gelişmekte olan ülkelere desteklerin ekonomik etkinliği ve ticareti bozucu etkilerine vurgu yapan uluslar arası kuruluşlar açısından düşündürücü bir gerçektir.¹⁵²

¹⁵¹ Kasnakoğlu ve Çakmak, **Ulusal ve Uluslararası Gel.** s. 50.

¹⁵² Aydoğuş, "Kriz ve Tarım Pol...", s. 187.

Tablo 20
Bazı OECD Ülkelerinde Tarımsal Destekler

Üretici Destek Tahmini	1999	2000	2001
Avrupa Birliği (Milyon \$)	115.330	89.617	93.083
Avrupa Birliği (% ÜDT)	39	34	35
OECD İçindeki Payı (%)	42	37	40
ABD (Milyon \$)	55.433	49.333	49.001
ABD (% ÜDT)	25	22	21
OECD İçindeki Payı (%)	20	20	21
Türkiye (Milyon \$)	7.707	7.882	3.978
Türkiye (% ÜDT)	23	24	15
OECD İçindeki Payı (%)	2,8	3,3	1,7
OECD (Milyon \$)	272.563	241.599	230.744
OECD (% ÜDT)	35	32	31
Toplam Destek Tahmini			
Avrupa Birliği (Milyon \$)	129.857	102.403	105.624
Avrupa Birliği (GSYİH'nın Yüzdesi)	1,9	1,7	1,7
ABD (Milyon \$)	99.018	92.089	95.259
ABD (GSYİH'nın Yüzdesi)	1,1	0,9	0,9
Türkiye (Milyon \$)	12.137	10.524	6.287
Türkiye (GSYİH'nın Yüzdesi)	6,6	5,3	4,3
OECD (Milyon \$)	356.629	321.104	310.959
OECD (GSYİH'nın Yüzdesi)	1,4	1,3	1,3

Kaynak: Aydoğuş, "Kriz ve Tarım Pol...", s. 186-187.

ToDT'nin GSYİH'ya oranının OECD ortalaması 1999 yılında 1.4 iken 2000 yılında 1.3'e gerilemiş ve 2001 yılında da yine 1.3 olarak gerçekleşmiştir. Aynı rakamlar AB için, 1.9, 1.7; ABD için 1.1, 0.9'dur. Türkiye'de 1999'da 6.6 olan bu oran, 2001 yılında 4.3'e düşmüştür.

Türkiye'de Toplam desteğin GSYİH'ya, oranı diğer OECD ülkelerine kıyasla oldukça yüksek görülmektedir. Bu durum ülkemizde tarımın GSYİH içindeki payının diğer OECD ülkelerine kıyasla %14 gibi çok yüksek olmasının bir sonucudur.¹⁵³

¹⁵³ A.y., s. 188.

Çeşitli ülkelerde tarımsal desteklerin boyutunu kıyaslama imkanı elde edebileceğimiz bir diğer ölçüt de, hektar/dekar başına düşen destek miktarı rakamlarıdır.

Tablo 21
Bazı Ülkelerde Hektar Başına Destek (\$)

Ülkeler	1999	2000	2001	2002
Türkiye	192	196	99	151
ABD	132	118	117	94
AB	840	650	676	730

Kaynak: Özgür Teoman, “Fark Ödeme Sistemi-Buğdayda Uygulanabilirlik”, **GAP Bölgesinde Dış Ticaret ve Tarım**, Ed. Ercan Uygur ve İrfan Cıvcır, Ankara, Türkiye Ekonomi Kurumu Yay., 2004, s. 184.

Tabloda da görüldüğü gibi, hektar başına düşen tarımsal destek miktarı 1999-2002 yıllarında Türkiye açısından ABD’den yüksek, fakat AB’den oldukça düşüktür. Türkiye’de bu rakamların ABD’deki aynı rakamlara kıyasla yüksek görünmesi, ülkemizde tarımın yeterince desteklendiği düşüncesini doğurabilir. Bu da bizi yanıltıcı sonuçlara götürebilir. Dolayısıyla bu değerlendirmeler yapılırken ihtiyatlı olmak; Türkiye’de tarımın yapısal özellikleri göz ardı etmemek gerekir.

Kişi başına destek miktarları, ABD’de 20.000 dolar iken, Japonya’da 15.000 dolar, AB’de 8.000 dolar, Türkiye’de ise sadece 230 dolardır. Bu rakamlar da göstermektedir ki, Türkiye’de tarım sanıldığı ve çoğu zaman söylenildiğinin aksine yeterli ölçüde desteklenmemektedir. Tarımı ve çiftçisi Türk tarımından ve çiftçisinden çok daha ileri seviyede olan OECD ve AB ülkeleri yukarıdaki rakamlarda da görüldüğü gibi, bu sektöre bol miktarda kaynak aktarıırken; tarımı henüz belli bir seviyeye gelememiş, tarımsal altyapısını tamamlayamamış bu bakımdan desteğe şiddetle ihtiyacı olan Türk tarımının yeterli derecede desteklendiğini söylemek, son derece adaletsiz bir yaklaşım olacaktır.¹⁵⁴

Türkiye’de tarımsal desteklerin milli gelire oranının büyüklüğü, tarıma yapılan bu transferlerde yükü kimin taşıdığı, bu desteklerin ne kadarının çiftçiye

¹⁵⁴ Gürol Ergin, Zehra Eyicil, **Türkiye Tarımı 2000**, (Çevrimiçi) http://www.zmo.org.tr/odamiz/an_hatlariyla_turkiye_tarimi.php, 11 Eylül 2004, s. 5.

ulaştığı gibi konularda oldukça çelişkili veriler ve tartışmalar vardır. Özellikle Hazine Müsteşarlığı çevreleri, tarımsal desteklerin yükünün çok yüksek olduğu ve gerçek hedeflerine tam olarak ulaşmadığı yönünde abartılı bir tavır sergilemekte; uluslar arası kuruluşları bile yanıltıcı veriler üretebilmektedir. Dünya Bankası uzmanları bu tartışmalı verileri kendi programlarında rahatlıkla kullanabilmektedirler. Sermaye çevreleri ise bütçe açıklarının kendi üzerlerine bir vergi zorlaması olarak gelmesini istemedikleri için, tarımsal desteklemenin çok geniş olduğunu ve bunun daraltılması gerektiğini talep etmektedirler. Bazı akademisyenler de daha kabul edilebilir bir veri setini üretiyor olmalarına rağmen, benzer bir görüş açısı sergilemektedirler.¹⁵⁵

Tarımsal destekler konusunda bir başka aldatmaca da Ziraat Bankası'nın görev zararları ile ilgilidir. Bankanın görev zararlarının 20 milyar dolar olduğu ve bunun da 11 milyar dolarının pamuk üreticisine verilen primden kaynaklandığı belirtilmektedir. Bunun gerçek olmadığı bir raporla ortaya çıkmıştır. Bu rapora göre, 1993 yılında pamuk üreticisine verilen 124 milyon dolarlık prime, bankanın dolar bazında yılda %128 faiz uygulayarak, 1998'de bu rakamın 7.7 milyar dolara, 1999'da 11 milyar dolara çıktığı görülmüştür.¹⁵⁶ Bu gidişle 2002 yılı itibarıyla söz konusu rakamın 34 milyar dolara ulaşabileceği tahmin edilmektedir.¹⁵⁷ Bu destek miktarları, bazı çevreler tarafından tamamen tarıma yapılmış transferler olarak değerlendirilmektedir.

Bunlar ve benzeri nedenler, tarıma yapılan transferlerin milli gelir içindeki payının çok farklı düzeylerde tahmin edilmesine neden olmaktadır. Hazinesinin abartılı rakamları, 1990-1993 döneminde %6,15 olan tarımsal destekleme yükünün, 1994-1996 yıllarında %5.22, 1997-1998'de de %10.24 olduğunu iddia ederken; sadece Ziraat Bankası'nın prim alacaklarıyla ilgili yapılan bir düzenleme ile bu oranların %6.15, %4.19 ve %7.15 seviyesine indirilebildiği iddia edilmektedir. Bu düzeltme sadece Ziraat Bankası prim alacakları ile

¹⁵⁵ Oğuz Oyan, "Tarımda Yapısal Uyarılama ve Türkiye'nin Çıkarları", *İktisat Dergisi*, Sayı: 412, Nisan 2001, s. 30.

¹⁵⁶ Gürol Ergin, "Tarımın Yapısı ve Yeni Düzenlemelerin Etkisi", *İktisat Dergisi*, Sayı: 412, Nisan 2001, s. 10.

¹⁵⁷ Oyan, "Tarımda Yapısal Uyarılama ve Türkiye'nin Çık...", s. 31.

yapıldığından, son oranlar bile oldukça yüksektir. Nitekim IMF'ye verilen 9 Aralık tarihli niyet mektubunda, Hazine Müsteşarlığı eski tahmininde bir değişikliğe giderek, destekleme politikalarının son yıllarda GSMH'nın %3 civarında gerçekleştiğini yazmış ve adeta bir özeleştirme yapmıştır.¹⁵⁸

Kısaca ifade etmek gerekirse; Türkiye'de tarımsal destekler hangi yöntemle hesaplanırsa hesaplanırsa, AB ve ABD'den düşüktür. Desteklerin GSMH'ya oranı Türkiye'de yüksek, fakat tarımsal nüfus dikkate alındığında, kişi başına desteğin (yukarıda da belirtildiği gibi) söz konusu ülkelere kıyasla son derece yetersiz kaldığı görülmektedir. Toplam desteklere baktığımızda AB bütçesinin yarıdan fazlasının tarıma yapılan desteklere gittiği bilinen bir gerçektir. Bütün bu gerçekler ortada iken, Türkiye'de tarıma çok fazla destek yapıldığını iddia etmek gerçeklerle bağdaşmamaktadır. Tarımsal desteklerde zaman zaman yanlışlıklar yapıldığı, politik davranıldığı, hatta hayvancılıkla ilgisi olmayan parti yandaşlarına faizsiz hayvancılık kredisi verildiği bir gerçektir. Ama destekleme politikalarında yanlışlıkların yapılmış olması, Türkiye'de tarımın desteklenmesinden vazgeçilmesi anlamına gelmemelidir.¹⁵⁹ Yanlış uygulamalara son verecek düzenlemeler hızlı bir şekilde yapılmalı ve destekleme politikalarında etkinlik sağlanmalıdır.

2.2.2.4. Destekleme Politikalarında Karşılaşılan Uluslar Arası Kısıtlar

Tarım kesimi, gelişmiş veya gelişmekte olan ülke kategorilerinden hangine dahil olursa olsun, dünyada tüm ülkeler tarafından çeşitli şekillerde desteklenmektedir. Bu desteklerde kullanılacak tarımsal politika amaç ve araçların belirlenmesinde, ülkelerin tamamen bağımsız bir şekilde hareket etmeleri söz konusu değildir. Ülkelerin uluslar arası gelişmeleri de göz önünde bulundurmaları gerekmektedir.

Uluslar arası mal, hizmet, sermaye ve bilgi akımlarının yoğunlukları, Dünya Ticaret Örgütü, IMF, Dünya Bankası gibi uluslar arası kurumların dünya

¹⁵⁸ A.y.

¹⁵⁹ Ergin, "Tarımın Yapısı ve Yeni Düz...", s. 8.

ekonomisini yönlendirmedeki ağırlıkları arttıkça, ulusal ekonomi politika ve araçlarının bağımsızlığından söz etmek son derece güçtür. Küreselleşme olgusu kendi politika ve araçlarını oluşturmaktadır. Bu bağlamda dış ticaret giderek uluslar arası kurallara dayanmakta ve uygulamalar DTÖ tarafından denetlenmektedir.¹⁶⁰

Küreselleşme sürecinde tarım sektörü de ayrı bir şekilde yerini almaktadır. Gelişmiş ülkelerin özellikle 1970'li yıllarda iç ve dış politika araçları ile tarım sektörünü yoğun şekilde desteklemeleri sonucunda, ulusal ekonomiler üzerinde önemli bir yük oluşmuş; aşırı ürün stokları ortaya çıkmaya başlamıştır. Diğer yandan, dünya tarım ürünleri ticaretinde bir takım düzensizliklerin olduğu ve bunların da, büyük ölçüde tarım sektörüne yapılan yoğun müdahalelerden kaynaklandığı öne sürülmüştür. Bu bağlamda Dünya Ticaret Örgütü tarafından yurt içi ve uluslararası ticaretin serbestleştirilmesi, tarım sektöründe koruma politikalarının dengeli ve aşamalı bir şekilde azaltılması yönünde kararlar alınmıştır.¹⁶¹

Türkiye uygulamakta olduğu ekonomi politikaları gereği, küreselleşme olgusuna yön veren aktörlerle sıkı ilişkiler içerisinde olan bir ülke konumundadır. Ülkemiz DTÖ'nün üyesidir ve 1994 yılında DTÖ Tarım Anlaşmasını imzalayan ülkelerden biridir. Yine Türkiye AB'ne aday ülke olması bakımından, tarım politikalarını topluluğun Ortak Tarım Politikasına (OTP) göre düzenlemek durumundadır. Ayrıca ülkemizin IMF ile yapılan anlaşmalardan kaynaklanan çeşitli yükümlülükleri vardır. Özellikle 2000 ve 2001 yıllarında IMF ile yapılan anlaşmalarla Türkiye "Tarım Reformu" başlığı altında çeşitli taahhütler altına girmiştir. Dolayısıyla Türkiye'nin tarım politikalarını oluştururken, bu kurumlara olan taahhütlerini de göz önünde bulundurması gerekmektedir. Yani Türkiye'de tarımsal destekleme politikalarında karşılaşılan dış kısıtları; DTÖ taahhütleri, AB Ortak Tarım Politikasına uyum ve IMF ile yapılan anlaşmalarla üstlenilen yükümlülükler şeklinde üç başlık altında incelemek uygun olacaktır.

¹⁶⁰ Cemil Ertuğrul, "Küreselleşme Koşullarında Tarım Politikalarında Gelişmeler ve Türkiye", **İktisat İşletme ve Finans Dergisi**, Sayı:160, Temmuz 1999, s. 64.

¹⁶¹ Özkaya vd., **Türkiye ve Avrupa Birliği'nde Tarım Sek.**, s. 2-3.

2.2.2.4.1.Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması

Tarım sektörünün farklı nedenler ve ağırlıklarla da olsa, tüm ekonomik gelişmişlik düzeyindeki ülkeler için özel konumunu ve hassasiyetini sürdürmeye devam ettiği bilinmektedir. Tarımın taşıdığı olduğu bu hassasiyet, ülkelerin tarımsal alanda ulusal öncelikleri çerçevesinde politikalar uygulamalarına yol açmıştır. Uygulanan müdahaleci ve dış rekabete kapalı politikalar, sanayi ürünleri ticaretine kıyasla dünya tarım ürünleri ticaretinin sınırlı kalmasına neden olmuştur. Nitekim uluslar arası ticaretin disiplin altına alınmasına yönelik ilk çabaların ürünü olan, Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşmasının (GATT) yürürlüğe girdiği 1947 yılından, DTÖ'nün kurulduğu 1995 yılına kadar tarım ürünleri büyük ölçüde uluslar arası kural ve disiplinlerin dışında kalmıştır.¹⁶²

GATT çerçevesinde 1986 yılında başlayıp yedi yıl sonra 1993'de tamamlanan ve Uruguay Round olarak anılan anlaşma¹⁶³ tarımsal ticaretin daha serbest hale getirilmesinde önemli bir yere sahiptir.¹⁶⁴ Bu anlaşma ile tarımsal politikalar açısından yeni kurallar getirilmiştir. Hükümetlerin, tarım politikalarını ulusal amaçlarına yönelik, tamamen kendi istekleri doğrultusunda belirleme konusunda serbestçe hareket etmeleri engellenmiştir.¹⁶⁵

Tarımsal alanda Uruguay Turu reform taahhütleri, tarım ve sağlıkla ilgili anlaşmalar olmak üzere iki kategoride değerlendirilmektedir. Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması, üç alanda yeni kurallar ve sorumluluklar içermektedir. Bunlar; pazara giriş, iç destekler ve ihracat sübvansiyonlarıdır. Sağlık konusundaki anlaşma ise, tarımsal ürünlerin uluslar arası ticaretiyle ilgili,

¹⁶² “Dünya Ticaret Örgütü ve Tarım Sektörü”, **İGEME'den Bakış Dergisi**, Sayı:20, Ocak-Nisan 2002, s. 28.

¹⁶³ Gülten Kazgan, **Küreselleşme ve Ulus-Devlet, Yeni Ekonomik Düzen**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2002, s. 120.

¹⁶⁴ SPO, **Future of Agriculture in The World and in Turkey**, Ankara, State Planning Organization, 1999, s. 34.

¹⁶⁵ Morton Satin, **Food Quality and International Trade**, (Çevrimiçi) http://www.fao.org/ag/ags/agsi/gtz_html.htm, 9 Ocak 2003, p. 1.

hayvan ve bitki sağlığı açısından genel düzenlemeleri tesis etmektedir.¹⁶⁶ Uruguay Round çerçevesinde, ye ülkelerin DT'ne karşı üslenmiş olduğu bu sorumluluklar aşağıda kısaca açıklanmıştır.

Pazara Giriş

Pazara giriş konusundaki taahhütler, gümrük vergilerinde indirim ve asgari pazara giriş yükümlülüklerini içermektedir. Ayrıca asgari fiyat, kota, prelevman gibi tarife dışı engellerin gümrük tarifelerine dönüştürülmesi ye ülkelerin taahhütleri arasındadır.¹⁶⁷ Tarifelerde yapılacak indirim, ülkelere göre farklılık göstermektedir.

Pazara giriş hükümleri çerçevesinde, 1986-1988 döneminde geçerli olan tarife oranları baz alınarak tüm üyeler, su ürünleri hariç olmak üzere, tarım ürünlerinin tamamını DT'ne konsolide etmişlerdir. Yani ye ülkeler st limit sabit olmak şartıyla, tarım ürünleri için belli tarife oranları belirlemişlerdir. Gelişmiş lkeler 6 yıl içerisinde ortalama %36, her ürün için de %15 oranında gümrük tarifelerinde indirim taahhüdünde bulunmuşlardır. Gelişmekte Olan lkeler ise, 10 yılda ortalama %24, ürün bazında da %10 oranında tarife indirimi taahhüt etmişlerdir.¹⁶⁸

Asgari pazara giriş kuralı ise; ithalatı gümrük tarifelerine tabi temel tarım ürünlerinde 1986-1988 dönemi baz alınarak, Tarım Anlaşmasının yürürlüğe girdiği ilk yılda, i tüketimin %3', 6 yıl sonunda da %5'i kadar ithalat zorunluluğu getirmektedir.¹⁶⁹

Pazara giriş konusunda ye ülkelerin üstlenmiş olduğu bu taahhütler, uluslar arası ticaret açısından çok anlamlı bir adımdır. Çünkü bu durum, uluslara

¹⁶⁶ Prema Athukorala, "Agricultural Trade Policy Reform in South Asia: The Role of The Uruguay Round and Policy Options for The Future WTO Agenda", **Journal of Asian Economics**, Volume:11, May 2000, p. 180.

¹⁶⁷ Halis Akder, Erol akmak, "Agricultural Structure and Employment in Turkey", **Strengthening SIS Capacity in Agricultural Employment Statistics Project**, Ed. by. Tuncer Bulutay, Ankara, SIS, 1998, p. 300.

¹⁶⁸ A. Orçun Sakarya, "DT Tarım Anlaşması ve Anlaşma Sonrası Türkiye'nin İzlediği Müzakere Pozisyonu", **Dış Ticaret Dergisi**, Sayı:28, Nisan 2003, s. 93.

¹⁶⁹ DPT, **Tarımsal Politikalar ve Yapısal Düz**, s. 42.

arası ticarete yeni engelleri ortadan kaldırırken, mevcut engelleri de açık ve anlaşır bir hale getirmiştir. Bu, tarım ürünleri dünya ticaretinin geleceği ile ilgili değişimin bir göstergesidir.¹⁷⁰

İç Destekler

Gelişmiş Ülkeler, tarımsal ürünlerle ilgili iç desteklerini 1986-1988 dönemini baz alarak, 6 yılda %20 oranında azaltmayı taahhüt etmişlerdir. Gelişmekte Olan Ülkeler için bu indirim, yine söz konusu dönem baz alınarak, 10 yıllık bir zaman diliminde %13.3 oranındadır.¹⁷¹

İç desteklerin sınıflandırılması renklerle yapılmıştır. Fiyat ve ticareti bozucu etkisi minimum düzeyde olan, kırsal gelişme, AR-GE, altyapı yatırımları gibi harcamalar *yeşil kutu* önlemleri içerisinde değerlendirilmektedir. Bu tür desteklerin yapılmasında herhangi bir kısıtlama yoktur. *Mavi kutu* politikaları ise, sabit alan, verim ve hayvan sayısına bağlı ve üretimden kısmen bağımsız olan doğrudan ödemelerdir. Bunlar da iç destek indirimi taahhüdü dışında tutulmuşlardır.¹⁷² İç destek indirimine konu olan uygulamalar, *kırmızı kutu* önlemleri olarak adlandırılmaktadır. Yasak destek olarak da anılan bu politikalar, iç piyasada oluşan fiyatları etkileyebilen müdahale fiyatı uygulamalarıdır.¹⁷³

Yurt içi desteklerle ilgili olarak, gelişmekte olan ülkelerin yükümlülükleri gelişmiş ülkelerin yükümlülüklerinin üçte ikisi kadardır. Ancak asgari destek (de minimis) kuralınca, destekleme düzeyi, üretim değerinin %10'unun altında ise, gelişmekte olan ülkeler sorumluluktan muafır.¹⁷⁴ Asgari destek kuralına göre iç destek konusunda sorumluluktan muaf olan bir ülke, ileride hiçbir ürün için

¹⁷⁰ Satin, **Food Quality and International Trade**, s. 1.

¹⁷¹ UNCTAD, **Subsidies, Countervailing Measures and Developing Countries**, UNCTAD, July 4, 2000, (Çevrimiçi) <http://www.unctad.org/en/docs/podicomd23.en.pdf>, 23 Ocak 2003, p. 11.

¹⁷² TÜSİAD, **Tarım Politikalarında Yeni Denge Ara.**, s. 80.

¹⁷³ Tayfun Özkaya v.d., "Türkiye Tarım Ekonomisi Nereye Götürülüyor?", **İktisat Dergisi**, Sayı:412, Nisan 2001, s. 48.

¹⁷⁴ Ertuğrul, "Küreselleşme Koşullarında Tarım Politikalarında...", s. 72.

%10'luk desteğin üzerinde, bir sübvansiyon veremeyeceğini de kabul etmiş olmaktadır.¹⁷⁵

İhracat Sübvansiyonları

İhracat sübvansiyonları, ihracat performansına bağlı olarak, ulusal bütçeden yapılan ödemeler olarak tanımlanmaktadır.¹⁷⁶ Bu sübvansiyonların azaltılması tarım anlaşmasında üye ülkelerin üslenmiş olduğu bir diğer taahhüttür. İndirim için 1986-1990 dönemi ortalaması esas alınacaktır. Gelişmiş Ülkeler 6 yıl içinde sübvansiyonların değerlerini ve sübvansiyona konu ihracat miktarlarını sırasıyla %36 ve %21 oranında azaltacaklardır. Gelişmekte olan ülkelerde ise bu indirimler, 10 yıl içinde sırası ile %24 ve %14 olarak gerçekleştirilecektir. Başka bir anlatımla sanayileşmiş ülkeler, bütçelerinden söz konusu sübvansiyonlar için ayırdıkları tutarı dönem ortalamasının %64'üne, sübvansiyon edilen ihracat hacimlerini ise %79'na indireceklerdir. Gelişmekte olan ülkeler için bu oranlar sırasıyla %76 ve %86'dır.¹⁷⁷

Belirli koşullarda ihracat kredileri veya gıda yardımına yönelik sübvansiyonlar indirim tabi sübvansiyon kapsamı dışında tutulmuştur. Şimdiye kadar ihraç edilirken sübvansiyon uygulanmamış tarım ürünlerine, bundan sonra da ihraç edilirken hiçbir şekilde sübvansiyon uygulanamayacaktır. Ayrıca gelişmekte olan ülkelerde, tarım ürünlerinin pazarlama maliyetlerini ve ihracata yönelik taşıma giderlerini azaltan sübvansiyonlar, indirim tabi sübvansiyonların dışında tutulmuştur. En az gelişmiş ülkelerin ise, ihracat sübvansiyonları konusunda herhangi bir yükümlülükleri bulunmamaktadır.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Eraktan, **Tarım Politikalarının Tem.**, s. 115.

¹⁷⁶ Athukorala, "Agricultural Trade Policy...", s. 180.

¹⁷⁷ Uzunoglu v.d., **Tarım Kesiminde Yen.**, s. 66.

¹⁷⁸ Ahmet Şahinöz, "Dünya Ticaret Örgütü ve Avrupa Birliği'nde Teşvikler", **Ekonomik Gelişme Teşvikler ve Sivas**, Ed. Erdinç Telalar, Ankara, İmaj Yay., 2000, s. 32.

Sağlık Önlemleri

Sağlık önlemleri, insan, hayvan ve bitki sağlığı ile ilgili ölçülerin hangi şartlarda ve nasıl kullanılacağını belirlemeye yöneliktir.¹⁷⁹ Bu alanda tüm üye ülkeler için ortak ve bilimsel bir bazın esas alınması, ülkelere sağlık konusunda daha sıkı kuralları uygulama hakkının tanınması ve bu kuralların geliştirilmesinde ve uygulanmasında şeffaflığın sağlanması öngörülmektedir. Tarım ürünlerinin uluslar arası ticaretinin önümüzdeki dönemlerde artan bir şekilde serbestleştirilmesi sonucunda; bitki ve hayvan sağlığı ile ilgili kurallarda ayrıntıya gidilebilecek ve bu durum gelecekte tarım ürünleri ticaretinde önemli bir engel olarak ortaya çıkabilecektir.¹⁸⁰

1990'ların ortasında sonuçlanan ve yukarıda kısaca özetlemeye çalıştığımız DTÖ Tarım Anlaşması ile getirilen yükümlülükler, tarımla ilgili tartışmaları bitirmemiştir.¹⁸¹ Tarım Anlaşması müzakerelerinin ikinci aşaması devam etmektedir. Fakat bu aşamada (Seattle, Doha, Cancun gibi müzakerelerde) henüz kayda değer bir ilerleme sağlanamamıştır.¹⁸²

148 üyesi olan DTÖ Gelişmekte Olan Ülkelerin (GOÜ) ağırlıklarını koyabilecekleri tek uluslar arası kuruluşur. DTÖ'de kararlar uzlaşma yoluyla alınmaktadır. Her ülkenin küçük veya fakir olduğuna bakılmaksızın bir oy hakkı bulunmaktadır.¹⁸³ Dolayısıyla GOÜ'ler DTÖ'nün bu yapısından da faydalanarak seslerini yükseltmektedirler. Bu bakımdan Uruguay Round'dan sonra yapılan müzakerelerde kayda değer bir gelişme elde edilememiştir. Uruguay Round'dan sonra gerçekleştirilen bu toplantılar özetle şöyledir:

¹⁷⁹ İnan, **Tarım Ekonomisi ve İşl.**, s. 133.

¹⁸⁰ Ertuğrul, "Küreselleşme Koşullarında Tarım Politikalarında...", s. 72.

¹⁸¹ Mahir Gürbüz, **Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) Cenevre Tarım Çerçevesine İlişkin Tema Vakfı Değerlendirmesi**, **20.08.2004**, (Çevrimiçi)

http://www.tema.org.tr/tr/cevre_kutuphanesi/tarim/pdf/DTORapor.pdf, 4 Ekim 2004, s. 6.

¹⁸² A. Halis Akder, "Türkiye Tarım Politikasında Destekleme Reformu", **Asomedyâ Dergisi**, Aralık 2003, s. 51.

¹⁸³ Mustafa Hayri, **Cancun Zirvesinin Ardından**, (Çevrimiçi) http://www.turkishtime.org/2147_1_tr.asp, 14 Mart 2005.

1999'da ABD'nin Seattle şehrinde gerçekleştirilen Bakanlar Konferansında, sendika ve diğer bazı kuruluşlar, farklı gerekçelerle de olsa küreselleşme karşıtı muhalefetlerini sokaklara yansıtmışlardır. Sokaktan da güç alarak DTÖ'nün çalışmalarını bloke edebileceklerinin farkına varan Asya, Latin Amerika ve Afrikalı temsilciler, Konferansın sonuçsuz dağılmasını sağlamışlardır.¹⁸⁴ Bir sonraki Bakanlar konseyi Katar'ın Doha şehrinde yapılmıştır.

2001 Doha Raundu, tarımsal sübvansiyonların kaldırılması, sanayi ürünlerinde gümrük vergilerinin indirimi, özellikle tekstilde kotaların sonlandırılması, ayrıca "Singapur mevzuları" olarak bilinen rekabet, yatırım, hükümet ihalelerinde şeffaflık ve ticarete bürokrasinin azaltılması gibi konuları içermektedir.¹⁸⁵ Doha zirvesinde belirlenen bu konuların, bir sonraki konferans yeri olarak saptanan Meksika/Cancun'da karara bağlanması kabul edilmiştir.¹⁸⁶

2003 yılında yapılan Cancun Konferansı'nda, tarım konusunda ABD ve AB'nin hazırladığı karar tasarısı, Brezilya, Çin, Güney Afrika, Hindistan, Meksika ve Tayland gibi ülkeler tarafından reddedilmiştir. Ayrıca DTÖ'nün demokratik yapısı sayesinde, tarımda bir ilerleme sağlanmadıkça Konferansın diğer gündem maddelerine geçilemeyeceği konusunda bir direnç oluşmuştur.¹⁸⁷ DTÖ'nün Cancun Konferansı, tarım politikalarındaki anlaşmazlık yüzünden bloklararası restleşmelere sahne olmuş; hiçbir karar alınmadan ve beklenti içerisinde olan ülkeler bakımından tam bir fiyasko ile sonuçlanmıştır.¹⁸⁸ Bir sonraki toplantı ise İsviçre'nin Cenevre kentinde yapılmıştır.

DTÖ 27-31 Temmuz 2004 tarihleri arasında Cenevre'de yapmış olduğu toplantı sonucu gelişmekte olan ülkelerin şiddetle karşı çıkmalarına rağmen tarımsal desteklerin azaltılması, ihracat teşviklerinin kaldırılması, ithalat

¹⁸⁴ Korkut Boratav, **Cancun'daki Tıkanma Üzerine Çeşitlemeler**, (Çevrimiçi) <http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org>, 6 Ekim 2003.

¹⁸⁵ Hayri, **Cancun Zirvesinin Ardından**.

¹⁸⁶ Boratav, **Cancun'daki Tıkanma Üzerine Çeşitlemeler**.

¹⁸⁷ **A.y.**

¹⁸⁸ **Cancun Değerlendirmesi**, 19 Eylül 2003, (Çevrimiçi) <http://www.antimai.org/can/grupcancunde1.htm>, 14 Şubat 2005.

vergilerinin ve kotaların düşürülmesi hususunda prensip anlaşmasına varılmıştır. Henüz madde ve ülke bazında ayrıntıların görüşülmesi aşamasına gelinmemiştir.¹⁸⁹ Taslak anlaşmanın ayrıntıları üzerinde en az bir yıl süre ile müzakerelerin yapılması planlanmaktadır. Aralık 2005'te Hong-Kong'da yapılacak toplantıda, indirim bantları ve indirim formülü üzerinde anlaşma sağlanması durumunda, yeni uygulama yürürlüğe girecektir.¹⁹⁰

Türkiye'nin DTÖ Tarım Anlaşması Çerçevesinde Üstlenmiş Olduğu Taahhütler

Türkiye geliştirmekte olan ülkeler sınıfında yer alan bir ülke olarak, söz konusu ülkeler için öngörülen sorumlulukları üstlenmiştir. Türkiye'nin bu yükümlülükleri aşağıda açıklanmıştır.

Pazara Giriş önlemleri çerçevesinde Türkiye, 2004 yılına kadar ürün bazında en az %10, gümrük tarifelerinde ortalama %24 oranında indirimde bulunmayı taahhüt etmiştir.¹⁹¹

Tarife oranlarında temel ve hassas ürünlerde en yüksek düzey, diğer ürünlerde ise 1986 yılında geçerli olan tarife oranları esas alınmıştır. Hayvancılık ürünleri, çay, tahıllar, şeker, domates, işlenmiş tütün gibi ürünlerde tarife indirim taahhütleri en düşük düzeyde tutulurken; bu ürünlerde yüksek gümrük tarifesi tercih edilmiştir. Bitkisel yağlar, pamuk gibi net ithalatçı olunan ürünlerde ve ihracata dönük sanayi ara malların tarife oranlarında ise, yüksek indirim ve düşük gümrük vergisi tercih edilmiştir.¹⁹²

İç tüketimin en az %3-5'i kadar ithalat yapma zorunluluğu getiren Asgari Pazara Giriş Kuralı, Türkiye'nin ithalatında ek bir artışa neden olmayacaktır.

¹⁸⁹ Ş. Şemsi Bayraktar, **D.T.Ö. Cenevre Kararları Türkiye Tarımını Nasıl Etkileyecek, Neler Olacak**, (Çevrimiçi)

http://www.tzob.org/tr/tzob/tzop_basin_bulteni/tzop_basinbulteni_16_08_2004.htm, 3 Ekim 2004.

¹⁹⁰ Levent Çağlar, **Dünya Tarım Ticaretinde Yeni Düzen Türkiye'yi Vuracak**, (Çevrimiçi) <http://www.referansgazetesi.com/archiv/0508/turk.htm>, 3 Ekim 2004.

¹⁹¹ Eraktan, **Tarım Politikalarının Tem.**, s. 114.

¹⁹² Metin Saraçoğlu, Erol Bulut, "Tarımın Kalkınmadaki Rolü ve Türkiye'de Tarımsal Teşvikler", **G.Ü. İ.İ.B.F. Dergisi**, Sayı:1, 2004, s. 60.

Tarım ürünlerinde önemli miktarda ithalat yapan ülkemiz, DTÖ'nün 600-700 bin ton tahıl ithalat zorunluluğunu, iç pazardaki açığı gidermek ve hammadde ihtiyacını karşılamak amacıyla yerine getirmektedir.¹⁹³

İç Destekler konusunda Türkiye'nin DTÖ'ne herhangi bir taahhüdü bulunmamaktadır. Çünkü ülkemizde destekleme alımları yoluyla yapılan yardım miktarı, baz alınan yıllar içinde hesaplanan toplam tarımsal üretim değerlerinin %10'unu aşmamış ve bu nedenle Tarım Anlaşması'nın asgari destek (de minimis) sınırının altında kalmıştır. Bu çerçevede, DTÖ nezdinde 2004 yılına kadar iç desteklerin indirimi ile ilgili bir taahhüdümüz bulunmamaktadır.¹⁹⁴

İleriki dönemlerle ilgili olarak, iç destekler konusunda bir ürün listesi verilmemiş, anlaşmanın %10 sınırı bir taahhüt olarak kabul edilmiştir. Başka bir anlatımla ileride hiçbir ürün için %10 destek sınırı aşılmayacaktır.¹⁹⁵

İhracat Sübvansiyonları çerçevesinde Türkiye, 1995-2004 yılları arasında değer olarak %24, miktar olarak da %14 oranında indirimde bulunacaktır. Yaklaşık 44 ürün (ürün grubu da olabilir) için ihracat sübvansiyonu taahhüdünde bulunulmuştur. DTÖ müzakereleri sırasında özellikle buğday ve arpa için ihracatta sübvansiyon verilmesi sağlanırken, şeker pancarı için aynı özenin gösterilmemesi, bu ürünün ihracatında önemli bir sorun olmaktadır.¹⁹⁶

1986-1990 döneminde sübvansiyon verilmeyen ürünlere, bundan sonra da verilmeyeceği ve bu dönemde kaldırılan sübvansiyonların tekrar uygulamaya dahil edilmeyeceği taahhüt edilmiştir.¹⁹⁷

Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması çerçevesinde, üye ülkelerin üstlenmiş oldukları sorumluluklar ve bu bağlamda Türkiye'nin DTÖ'ne karşı

¹⁹³ DPT, **Tarımsal Politikalar ve Yapısal Düz.**, s. 44.

¹⁹⁴ Serpil Yılmaz, "Ülkemizde Uygulanan Tarımsal Destekleme Politika Araçları ve Getirilen Yenilikler", **Tarım ve Köy Dergisi**, Sayı:133, Mayıs-Haziran 2000, (Çevrimiçi) <http://www.tb-yayin.gov.tr/2005/turktarim/sayfa.asp?sayi=133>, 18 Nisan 2005.

¹⁹⁵ Saraçoğlu ve Bulut, "Tarımın Kalkınmadaki Rolü ve...", s. 60.

¹⁹⁶ **İstanbul Tarım Mas.**, s. 14.

¹⁹⁷ Orhan, **Türkiye'de Tarımsal Des.**, s. 103.

taahhütlerini kısaca açıkladıktan sonra; şimdi de Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası kapsamında Türkiye'nin taahhütleri ana hatlarıyla açıklanacaktır.

2.2.2.4.2. AB Ortak Tarım Politikasına Uyum

Bilindiği gibi Avrupa Ekonomik Topluluğu'nu kuran Roma Anlaşması, üye ülkeler arasında ticaretin serbestleştirilmesini temel ilke olarak benimsemiş ve GATT kurallarına uygun olarak bir gümrük birliğinin oluşmasını sağlamıştır. Sanayi ürünlerinde gümrük birliğinin sağlanmasında önemli bir sorun meydana gelmemiştir. Tarım sektöründe durum farklıdır. Tarım, AB'nin gıda ihtiyacını karşılayan önemli bir sektördür. Ayrıca iklim, yağış gibi doğal koşullara bağlı olan üretimi, istenilen seviyede tutmak ve üreticilerin gelirinde dalgalanmaların oluşmasına engel olmak gerekmektedir. II. Dünya Savaşı sırasında gıda maddelerinin kıtlığından kaynaklanan sıkıntılar yaşayan Avrupa ülkeleri, AET'yi kurarken, tarım sektöründe verimliliği arttırmayı ve kendi kendine yeterliliği gerçekleştirmeyi hedeflemişlerdir. Bu hedef doğrultusunda, 1962 yılında tüm üye ülkeler için uyulması zorunlu olan Ortak Tarım Politikası (OTP) benimsenmiştir.¹⁹⁸ AB'de 1962 yılında benimsenen ve halen de uygulanmakta olan OTP, müdahaleci, korumacı ve fiyat destekleyici politikalar bütününden oluşmaktadır.¹⁹⁹

OTP tek pazar, topluluk tercihi ve ortak mali sorumluluk olmak üzere üç temel ilkeye dayanmaktadır. Bu ilkeler özetle şu şekilde açıklanabilir:²⁰⁰

Tek Pazar

Tek pazar ilkesi, üye ülkeler arasında tarım ürünlerinin serbest dolaşımının sağlanmasını ifade eder. Buna göre üye ülkeler arasındaki ticaret, gümrük

¹⁹⁸ Ramazan Uçtu, Sinem Yapar, "AB'ye Üyelik Sürecinde Türk Tarımının AB'ye Entegrasyonu ve Türk Tarım Politikalarında Geçişim Eğilimleri", **Değişen Dünyada Türkiye'nin Önemi**, Uludağ Üniversitesi I. Ulusal Genç Bilim Adamları Sempozyumu, 6-7 Mayıs 2004, Cilt:I, Bursa, Uludağ Üniversitesi Yay., 2004, s. 220.

¹⁹⁹ Havva Tunç, "Türkiye'nin Avrupa Birliği Gümrük Birliği'ne Girmesinin Türk Tarımı Üzerindeki Etkileri", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt:49, Özel Sayı, 1998, s. 218.

²⁰⁰ Ekemen, **21. Yüzyılın Eşiğinde Avrupa Birliği'nde Ortak Tarım Pol.**, s. 6-8.

vergileri, miktar kısıtlamaları veya benzer engellerle sınırlandırılmayacak; tüm bu engellerin kaldırılması ile birlikte tarım ürünlerinde tek bir pazar oluşturulacaktır.

Tek pazar hedefinin tam olarak gerçekleştirilebilmesi için ortak fiyat, istikrarlı bir döviz kuru, ortak rekabet kuralları, üçüncü ülkelere karşı ortak koruma mekanizmaları ve kamu sağlığı, veterinerlik gibi tarımı doğrudan etkileyen alanlarda ortak kuralların belirlenmesi gerekmektedir.

Topluluk Tercihi

Topluğa üye ülkelerde üretilen tarım ürünlerine öncelik tanınmasını amaçlamaktadır. Bu nedenle topluluk tarım ürünlerinin üçüncü ülkelere karşı korunması gerekmektedir. Bu alanda da iki temel koruma mekanizması geliştirilmiştir.

Birincisi, yakın zamana kadar tarımsal ürün ithalatından alınan ve bu ürünlerin fiyatını topluluk ürünleri fiyatına yükseltmeyi amaçlayan prelevman adlı vergidir. GATT Uruguay Round müzakerelerinde kabul edilen DTÖ Tarım Anlaşması Kararları çerçevesinde günümüzde prelevman yerine gümrük vergileri kullanılmaktadır. İkinci temel koruma enstrümanı da üye ülkelerin tarım ürünlerinin, fiyatların daha düşük olduğu dış pazarlara ihraç edilmesi durumunda kullanılan ihracat sübvansiyonlarıdır.

Ortak Mali Sorumluluk

Bu ilke ile, OTP'ye ilişkin tüm harcamaların üye ülkeler tarafından üstlenilmesi amaçlanmaktadır. Bu çerçevede 1962 yılında, OTP giderlerinin tümünün finanse edileceği Tarımsal yönlendirme ve Garanti Fonu (FEOGA) oluşturulmuştur.

FEOGA'nın yönlendirme ve garanti olmak üzere iki ayrı bölümü bulunmaktadır. Fonun yaklaşık %90'ını oluşturan garanti bölümü, fiyat ve pazar politikalarının işleyişi için gerekli olan harcamaları finanse etmektedir.

Yönlendirme bölümü ise, tarımsal yapıların iyileştirilmesine ilişkin reformların finansmanı için kullanılmaktadır. FEOGA halen topluluk bütçesinin yarısını oluşturmaktadır.

Ortak Tarım Politikasının kendi kendine yeterlilik amacı çerçevesinde çok başarılı olmuştur. Fakat, 1980'li yıllarda bu politika önlemlerine paralel olarak bazı ürünlerde aşırı derecede ürün stokları oluşmuş; ayrıca destekleme maliyetlerinde de önemli artışlar meydana gelmiştir.²⁰¹ Bunun üzerine 1992 yılında OTP'de bazı değişiklikler yapılmış; fiyat desteği azaltılmış ve üretim artışını teşvik etmeyen doğrudan gelir desteği uygulamalarına başlanmıştır.²⁰²

1992 reformlarının temel hedefi, aşırı üretim kapasitesini geri çekmek, ürün stoklarını ve bütçe yükünü azaltmak, GATT görüşmelerinde Topluluğun elini güçlendirmektir. Bu anlamda çevre, OTP'nin en önemli kaygılarından biri haline gelmiştir. Set-aside (üretimden ayırma) önlemler çerçevesinde, üretim alanlarını boş bırakan üreticilere doğrudan ödeme yapılmaya başlanmıştır.²⁰³ Bu alandaki reform çalışmaları devam etmiş ve günün şartlarına uygun olarak "Gündem 2000" başlıklı bir plan hazırlanmıştır.

Gündem 2000 önlemleri radikal reformlar içermektedir. Bu önlemler çerçevesinde, çiftçilere yapılan üretimli ilgili desteklerden vazgeçilirken, çevre, hayvan sağlığı, hijyen standartları, kırsal kalkınma önlemleri ön plana çıkmaktadır. Yani, üretimi teşvik edici destekleme politikalarından vazgeçilmekte, destek kompozisyonu üretimden bağımsız araçlara yönlendirilmektedir.

Gündem 2000 önlemleri çerçevesinde AB Tarım Bakanları Konseyi, 26 Haziran 2003'te yapılan bir toplantıda, OTP'de köklü değişiklikler yapılmasına karar vermişlerdir. Bu kararlarla beraber, çiftçilere üretimden bağımsız olarak tek bir ödeme sistemi oluşturulacaktır. Ödeme koşulları gıda güvenliği, hayvan refahı

²⁰¹ European Commission, **The Common Agricultural Policy Explained**, (Çevrimiçi) http://europa.eu.int/comm/agriculture/publi/capecplained/cap_en.pdf, 9 Mart 2005, s. 6-7.

²⁰² Uçtu ve Yapar, "AB'ye Üyelik Sürecinde...", s. 222.

²⁰³ Gökhan Günaydın, **Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası, Türkiye Tarım Sektörü İçin Bir Çıkış Yolu Olabilir Mi?**, (Çevrimiçi) <http://www.zmo.org.tr>, 9 Şubat 2005, s. 3.

ve çevre korunması gibi faktörlere göre belirlenecektir. Tek ödeme sistemi 2005 yılında başlayacak ve üye ülkelerin geçiş dönemi talep etmeleri halinde, bu süreç 2007 yılı sonunda tamamlanacaktır. Diğer taraftan, Bütçeden daha fazla kaynağın aktarılacağı bir kırsal kalkınma politikası benimsenerek, çevre, kalite ve hayvan refahını geliştirecek yeni önlemler alınacak ve 2005 yılında yürürlüğe girecek olan AB üretim standartlarına ulaşılabilmesi için çiftçilere destek sağlanacaktır.²⁰⁴

Türkiye'nin AB Ortak Tarım Politikalarına Uyum

AB ile Türkiye arasındaki ilişkiler, 12 Eylül 1963'de imzalanan ve 1 Aralık 1964'te yürürlüğe giren Ankara Anlaşması ile başlamıştır. Bu anlaşma ile hazırlık, geçiş ve son dönem aşamalarından sonra bir gümrük birliğinin kurulması hedeflenmiştir. Söz konusu anlaşmanın 10. maddesinde “Gümrük Birliği mal alışverişlerinin tümünü kapsar.” denilerek, kurulacak gümrük birliğinin sanayi ürünleri ile birlikte tarım ürünlerini de kapsayacağı ifade edilmiştir. 1973 yılında yürürlüğe giren Katma Protokol ile, 22 yıl süren geçiş döneminin sonunda (1995 yılı sonunda) Türkiye-AT Ortaklık Konseyinin 1/95 sayılı Kararı ile Gümrük Birliği'nin uygulanmasına dair esaslar belirlenmiştir.²⁰⁵

Katma Protokol'de, tarım ürünlerinde de serbest dolaşımın sağlanması hedefi gösterilirken, bunun, Türkiye tarafından, Topluluğun Ortak Tarım Politikasının (OTP) üstlenilmesi halinde mümkün olacağı belirtilmiş ve bu hedefe varılması için de 22 yıllık geçiş süresi tespit edilmiştir. Bir başka ifade ile, 22 yıllık geçiş dönemi sonunda sanayi ürünleri itibariyle gümrük birliği tamamlanmış olacak, tarım ürünleri bakımından ise serbest dolaşıma geçilebilmesi için gerekli bütün şartlar olgunlaşmış olacaktır.²⁰⁶

Gümrük Birliği Anlaşması olarak bilinen, 1/95 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı'na göre, Türkiye ile AB arasında bir gümrük birliği kurulmuştur. Katma

²⁰⁴ Dış Ticaret Müsteşarlığı, **Avrupa Birliği'nin Ortak Tarım Politikası Reformu**, (Çevrimiçi) <http://www.dtm.gov.tr/ab/abtarim/Ab%20reform.htm>, 7 Mart 2005, s. 1.

²⁰⁵ Uçtu ve Yapar, “AB'ye Üyelik Sürecinde...”, s. 223.

²⁰⁶ Dış Ticaret Müsteşarlığı, **AB Tarım Politikalarına Uyum**, (Çevrimiçi) <http://www.dtm.gov.tr/ab/abtarim/Ab%20reform.htm>, 7 Mart 2005, s. 1.

Protokol'de öngörülen 22 yıllık dönemde Türk tarımının OTP'ye uyumu konusunda kayda değer bir gelişme sağlanamamıştır. Bu bakımdan tarım ürünleri gümrük birliği dışında bırakılmış, işlenmiş tarım ürünleri Gümrük Birliğine dahil edilmiştir. Bu ürünlerinin başlıcaları; makarna, meyveli yoğurt, margarin, tatlı mısır konserveleri, çikolata, kakao, şekerlemeler, ekmek-pasta-kek-bisküviler gibi unlu mamuller, patates unu ve ezmesi, çay, dondurma, meyve suları hariç alkolsüz içkiler ve çocuk mamalarıdır.²⁰⁷

1/95 Sayılı Ortaklık Konseyi Kararında ayrıca, Türk tarımının OTP'ye uyumu için herhangi bir tarih belirtilmeksizin ek bir süre verilmiştir. Bu süre içinde tarım ürünleri ticaretinde, AB ile Türkiye'nin birbirlerine tanıdıkları tercihli rejimleri aşamalı olarak ve karşılıklı avantajlar oluşturacak şekilde geliştirmeleri öngörülmüştür. Böylece, Katma Protokol ile Türkiye lehine işleyen rejimin, 1/95 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı ile karşılıklı çıkar oluşturacak şekilde gözden geçirilmesi kararlaştırılmıştır. AB ile 1993 yılında başlayan müzakereler, 25 Mart 1997 tarihinde imzalanan 1/98 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı olarak yürürlüğe girmiştir. Bu rejim ile; Türkiye'nin AB'ye yaptığı tavizli tarım ürünleri ihracat oranı %76'dan %93'e çıkarılmıştır. Aynı oran AB için %7'den %33'e çıkarılmıştır. Hayvan sağlığı gerekçesiyle, Dünya Ticaret Örgütü kurallarına da uygun olarak getirilen tedbirler nedeniyle, söz konusu Protokol ile AB'ye verilen 19 bin tonluk et tavizi yürürlüğe konulmamıştır. Buna misilleme olarak AB, haksız bir şekilde salça, fındık ve karpuzda verdiği tavizleri askıya almıştır.²⁰⁸

Öte yandan, Aralık 1997'de Avrupa Birliği'nin Luxemburg Zirvesi'nde alınan kararlardan bir de "Türkiye İçin Avrupa Stratejisi" başlıklı belgedir. Bu belge Türkiye ile ilişkilerin derinleştirilmesi yönündeki talimat üzerine Komisyon

²⁰⁷ Tarım Bakanlığı, "Türkiye ve Avrupa Birliği Uyum Politikaları", **Türkiye'de Tarım Sektörü**, (Çevrimiçi)

http://www.tarim.gov.tr/arayuz/9/icerik.asp?efl=tarim_sektor/index.htm&curdir=\sanal_kutuphane\tarim_sektor&fl=turkiye_avrupa.htm, 11 Mayıs 2004, s. 1-2.

²⁰⁸ A.y., s. 2.

tarafından hazırlanmış ve Cardiff zirvesinde (Haziran 1998) kabul edilerek, Türkiye'ye resmen iletilmiştir. Bu belgede özetle,²⁰⁹

- Tarafların tarım politikalarına ilişkin bilgi ve mevzuat değişimi yapılması,
- Ayrıntıların karşılıklı görüşülmesi,
- Türk tarım politikası ile OTP'nin farklılıklarının saptanması,
- Türkiye'nin OTP'yi üstlenmesi için teknik ve mali yardım sağlanması,
- Türkiye'nin önceliklerini içeren bir liste hazırlamasını müteakip teknik yardımın başlatılması öngörülmüştür.

Helsinki'de gerçekleştirilen Zirve Toplantısında (10-11 Aralık 1999) Türkiye'ye, AB'ye "aday ülke" statüsü tanınmıştır. Zirvede alınan kararlar uyarınca, Türkiye, AB'nin tam üyeliğe aday ülkeler için geliştirdiği "Katılım Öncesi Strateji"ye dahil edilecektir.²¹⁰ Katılım Öncesi Stratejinin en önemli aracı Katılım Ortaklığı Belgesidir. 8 Kasım 2000 tarihinde AB Bakanlar Konseyine sunulan bu belge; Türkiye'nin AB'ye üyeliğinin yol haritasını ve tam üyeliğin gerçekleşebilmesi için ülkemiz tarafından yerine getirilmesi gereken asgari koşulları belirlemektedir.²¹¹

Katılım Ortaklığı Belgesi (KOB), tarımsal reformların sürdürülmesini öngörmektedir. KOB'da diğer konularda olduğu gibi tarım alanında da kısa dönem (2001) ve orta dönem (2002-2003) olmak üzere iki dönem belirlenmiştir. Bu dönemlerde yerine getirilecek olan hususlar aşağıda kısaca özetlenmiştir.²¹²

Kısa dönemde tarım alanında yapılması gerekenler:

- İşleyen bir arazi kayıt ve hayvan kimlikleri sistemleri ile bitki sertifikaları düzeninin kurulması; tarım piyasalarının izlenmesi için idari yapının iyileştirilmesi ve çevresel, yapısal ve kırsal kalkınma önlemlerinin uygulanması.

²⁰⁹ Dış Ticaret Müsteşarlığı, **Avrupa Birliği'nin Ortak Tarım Pol.**, s. 4.

²¹⁰ Dış Ticaret Müsteşarlığı, **AB Tarım Politikalarına Uyum.**, s. 2.

²¹¹ Uçtu ve Yapar, "AB'ye Üyelik Sürecinde...", s. 224.

²¹² "Tarım Alanında Yapılması Gereken Düzenlemeler", **Cine-Tarım Dergisi**, Sayı:33, Şubat 2001, (Çevrimiçi) <http://www.cine-tarim.com.tr/dergi/arsiv33/gundem01.htm>, 10 Ocak 2003.

- Topluluğun hayvan ve bitki sağlığı mevzuatı için uygun bir uyum stratejisinin belirlenmesi ve laboratuvar testleri, denetim düzenlemeleri ile kuruluşları başta olmak üzere bu alanda uygulama yeteneğinin üst düzeye çıkarılması.

Türkiye'nin Orta dönemde tarım alanında yerine getirmesi gereken hususlar:

- Tarımsal ve kırsal kalkınma politikaları için hazırlıkların tamamlanması.
- Gıda işletme kurumlarının (et, süt işletme tesislerinin) AB sağlık ve kamu sağlığı standartlarına göre modernize edilmesi. Aynı zamanda test ve teşhis imkanlarının daha ileri düzeyde tesis edilmesi.

Türkiye, Katılım Ortaklığı Belgesinde belirlenen hususlara uyum için gerekli düzenlemeleri, 24 Mart 2001'de yürürlüğe giren Ulusal Program (UP) ile belirlemiştir. Bu programda tarım sektöründe kısa ve uzun dönemde yapılması gerekenler özetle şu şekilde ifade edilmiştir:²¹³

Kısa Dönemde;

- Çiftçi kayıt sistemi, hayvan kimlik sistemleri ve bitki sertifikalarının oluşturulması; pazar piyasa sistemlerinin düzenlenmesi; çevresel, yapısal ve kırsal kalkınma önlemlerinin uygulanması.

Orta Dönemde;

- Tarımsal ve kırsal kalkınma politikalarında AB müktesebatına uyumun tamamlanması; gıda işleme tesislerinin AB normlarında modernize edilmesi; balıkçılıkta toplam kalite ve güvenliğin geliştirilmesi hedeflenmiştir.

Türkiye'nin AB'ye üyelik konusunda geldiği son aşama, Aralık 2004 tarihinde gerçekleştirilen Brüksel Zirvesi'dir.

²¹³ İstanbul Tarım Mas., s. 14.

Aralık 2004 Brüksel Zirvesi sonuç bildirgesinde yer alan Türkiye ile ilgili kararın bazı maddelerinde şöyle denilmektedir.²¹⁴

“AB Konseyi, Komisyonu, 23. paragraf temelinde Türkiye’yle müzakerelerin çerçevesi hakkında bir öneri sunmaya davet etti. 3 Ekim 2005 tarihinde müzakereleri açmak üzere, Konsey’i bu müzakere çerçevesi üzerinde anlaşma sağlamaya çağırdı.”

“Geçmişte yapıldığı üzere, bütün üye ülkeler ile ilgili aday ülkenin katılımıyla kararların oybirliğiyle alındığı Hükümetler Arası Konferans tarafından yürütülecek olan müzakerelerin içeriği, her biri ayrı özgün bir alanı kapsayacak şekilde bir dizi fasıla bölünecektir. Komisyon’un önerisi üzerine oybirliğiyle hareket edecek olan Konsey, her fasılın geçici olarak kapatılması ve uygun olacak durumlarda her bir fasılın açılması için gerekli performans kriterleri belirleyecektir. Bu performans kriterleri ilgili fasıla bağlı olarak, yasal uyum ve müktesebatın uygulamasında tatmin edici bir sicil ile Avrupa Birliği’yle akdi ilişkilerden kaynaklanan yükümlülüklerle alakalı olacaktır.”

“Müzakerelerin ortak hedefi katılımıdır.”

“Bu müzakereler, sonucu önceden garanti edilemeyen açık uçlu bir süreçtir.”

Kısaca ifade etmek gerekirse, Aralık 2004 Brüksel Zirvesi’nde, Türkiye’nin AB’ye üye olabilmesi için müzakerelerin 3 Ekim 2005’te başlayacağı belirtilmiştir. Türkiye bu kararla AB’ne üyelik konusunda çok önemli bir adım atmıştır. Fakat bu adımla birlikte AB müktesebatına uyum konusunda çeşitli yükümlülükler altına da girmiştir.

Bu yükümlülüklerden biri, hatta Türkiye’yi en çok zorlayacak konulardan biri de, tarımsal alanda yapılması gereken politika değişiklikleridir. Çünkü

²¹⁴Dışişleri Bakanlığı, **Aralık 2004 Brüksel Zirvesi Sonuç Bildirgesinde Yer Alan Türkiye’ye İlişkin Karar**, (Çevrimiçi)
http://www.mfa.gov.tr/MFA_tr/AnaSayfaUstKisim/2004_BrukselZirveSonuc_Turkiye.htm,
3 Mayıs 2005.

tarımsal işletme yapısı, tarımsal verimlilik, tarımda çalışanların eğitim durumu, tarımda makineleşme, gibi bir çok konuda, Türkiye ile AB arasında kıyas kabul etmeyecek kadar farklılıklar mevcuttur. Türkiye tarımsal politikalarını süratle AB'nin OTP'sine uyumlu hale getirmek durumundadır. Artık Türkiye'nin anlaşma imzalayıp, anlaşmalardan kaynaklanan uygulamaları erteleme gibi bir lüksü olmayacaktır. Çünkü, yukarıda da ifade edildiği gibi, politika değişiklikleri ve bunların uygulamaya yansımaları ile ilgili çeşitli performans kriterleri belirlenecek ve bunlar AB tarafından denetlenecektir.

2.2.2.4.3. IMF ile Yapılan Anlaşmalar

Türkiye, ekonomisinde meydana gelen istikrarsızlıkları giderebilmek, uluslararası kuruluşların desteğini alarak ekonomik problemleri çözebilmek için, IMF ile zaman zaman stand-by anlaşması imzalamak zorunda kalmıştır. Bu anlaşmalar çerçevesinde bir çok alanda olduğu gibi tarım kesimi ile ilgili de bazı sorumluluklar üstlenilmektedir. Özellikle, 2000 yılı Enflasyonu Önleme Programı ve 2001 yılı Güçlü Ekonomiye Geçiş Programında tarım sektörü ile ilgili politika değişiklikleri konusunda önemli taahhütlerde bulunulmuştur.

Bu anlaşmalar kapsamında IMF'ye sunulan niyet mektuplarında geçen bazı ifadeler şöyledir:²¹⁵

“Reform programlarımızın orta vadeli amacı var olan destekleme politikalarını safhalar halinde ortadan kaldırmak ve fakir çiftçileri hedef alan doğrudan gelir desteği sistemi ile değiştirmektir.”

“Tarım politikalarının reformunda, tüm dolaylı destekleme politikalarından 2002 sonuna kadar kademeli olarak vazgeçilmesi ve doğrudan gelir desteği sisteminin uygulanmasına geçilmesi amaçlanmaktadır.”

²¹⁵ Aysu, **Tarlardan Sofraya Tar.**, s. 58.

Bu ifadelerden de anlaşıldığı gibi Türkiye IMF'ye, mevcut tarımsal destekleme politikalarıyla ilgili köklü değişimler öngören taahhütlerde bulunmuştur. Bunlarla ilgili bir takım reform paketleri hazırlanmıştır.

Söz konusu düzenlemelerle 2001 yılından sonra ürün fiyat desteğinin tümü, Toprak Mahsulleri Ofisinin (TMO) aldığı az sayıda ürün dışında ürün alım desteği ve girdi sübvansiyonları kaldırılmıştır. İhracat sübvansiyonları ve gümrük vergileri azaltılmıştır. Bunların yerine toprak sahipliğine dayalı doğrudan gelir desteği getirilmiştir. Pamuk, ayçiçeği, soya gibi ürünlerde yetersiz düzeyde prim uygulaması ile hayvancılığın geliştirilmesine yönelik damızlık ve yem bitkisi yatırım destekleri sürdürülmüştür.²¹⁶

Türkiye küreselleşen dünyada, bu olguyu şekillendiren DTÖ, AB, IMF gibi kuruluşlarla sıkı ilişkiler içinde olan bir ülke olarak, bir çok konuda olduğu gibi tarımsal alanda da politikalarını belirleme ve uygulama konusunda tamamen ulusal faktörlere göre hareket edememektedir. Söz konusu politikaları belirlerken uluslar arası yükümlülüklerini de göz önünde bulundurması gerekmektedir.

Bu bağlamda, kaynakların etkin kullanımı ilkesi çerçevesinde ekonomik, sosyal, çevresel ve uluslar arası gelişmeler boyutunu bütün olarak ele alan örgütlü, rekabet gücü yüksek, sürdürülebilir bir tarım sektörünün oluşturulması temel amaç olarak kabul eden Tarım Stratejisi (2006-2010) hazırlanmıştır. Bu temel amaç doğrultusunda, 2006-2010 yılları arasında, uluslar arası yükümlülükleri de gözeterek, tarım sektörü ile ilgili kesimlerin karar almalarını kolaylaştırmak, sektörün kalkınma hedef ve stratejileri doğrultusunda geliştirilmesini sağlamak gibi amaçlar için hazırlanmıştır. Bu belgede bahsedilen temel ilkelerden bazıları, tarımsal destekleme araçları ve bu araçların tarımsal destekleme bütçesi içindeki payı aşağıdaki şekilde belirlenmiştir:²¹⁷

²¹⁶ Gürbüz, **Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) Cenevre Tarım Çer.** s. 9.

²¹⁷ Tarım Bakanlığı, **Tarım Stratejisi (2006-2010)**, (Çevrimiçi)

(http://www.tarim.gov.tr/arayuz/9/icerik.asp?efl=duyurular/duyuru.htm&curdir=\\duyurular&fl=../sanal_kutuphane2/TarimStratejisi/tarimstratejisi_2006_2010belgesi.htm, 3 Mayıs 2005.

Temel İlkeler

- Avrupa Birliği Ortak Tarım ve Balıkçılık Politikalarına Uyum ve Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması esas alınacaktır.
- Piyasa koşullarında tarımsal üretime yönelik olarak piyasa mekanizmalarını bozmayacak destekleme araçları uygulanacaktır.
- Tarımsal destek yöntemlerinin uygulanmasında ekonomik ve sosyal etkinliğin yanısıra, bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarının giderilmesi, sektörel sürdürülebilirlik ve gıda güvencesinin sağlanması esas alınacaktır.
- Destekler belirlenirken ödeme miktarı, şekli ve zamanı önceden ilan edilen usul ve esaslara dayalı olarak düzenlenecektir.
- Tarım ürünlerinin pazarlanmasında, adil rekabet şartlarına dayalı, üretici ve tüketicilerin yararına işleyen, etkin ve verimli bir yapının oluşturulması esas alınacaktır.

Tarımsal Destekleme Araçları

Tarımsal destekleme araçları; Doğrudan Gelir Desteği (DGD) Ödemeleri, Fark Ödemeleri, Hayvancılık Destekleri, Çevre Amaçlı Tarımsal Alanların Korunması (ÇATAK) Programı Destekleri, Telafi Edici Ödemeler, Ürün Sigortası Ödemeleri, Kırsal Kalkınma Destekleri ve diğer desteklerdir.

Tarımsal Destekleme Bütçesi

Bütçe imkanlarının kısıtlı olması, tarımsal destekleme ödemelerinde gerek ilave yükümlülükler gerekse DGD ödemelerinin zamanında bitirilememesi nedeniyle, cari yıl bütçe yükümlülüklerinin sonraki yıllara taşınması sorunu beraberinde getirmektedir. Bu bakımdan 2005 yılı sonuna kadar tüm yükümlülüklerin yerine getirilmesine çalışılacaktır.

Tarımsal destekleme araçlarının, tarımsal destekleme bütçesi içerisindeki payı aşağıdaki şekilde olacaktır.

<u>Tarımsal Destekleme Araçları</u>	<u>Bütçe Payı(%)</u>
DGD Ödemeleri	45
Fark Ödeme Uygulamaları	13
Hayvancılık Destekleri	12
Kırsal Kalkınma Destekleri	10
Telafi Edici Ödemeler	5
Ürün Sigortası Ödemeleri	5
ÇATAK Programı Destekleri	5
Diğer Destekler	5
Toplam	100

İKİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK İSTİKRAR PROGRAMLARI VE TARIM SEKTÖRÜ

1. EKONOMİK İSTİKRAR PROGRAMLARININ NİTELİĞİ, AMAÇLARI VE ARAÇLARI

Ülkeler bozulan makro ekonomik dengelerini yeniden kurabilmek için istikrar programları uygulamaktadırlar. İstikrar programları, ödemeler dengesi açıklarını kapatmak, kamu açıklarını azaltmak, borç stokunu sürdürülebilir bir seviyeye indirmek, enflasyonu düşürmek gibi çeşitli makro ekonomik amaçları gerçekleştirmeye yöneliktir.¹ Bu programlar, kendi aralarında farklılıklar göstermektedir.

1.1. EKONOMİK İSTİKRAR PROGRAMLARININ NİTELİĞİ

Uygulama süreleri, hedeflenen ekonomik amaçlar ve bu amaçlara ulaşmada kullanılan araçlar bakımından istikrar programları arasında farklılıklar vardır. Genel olarak istikrar programları, yapısalcı, ortodoks, heterodoks ve IMF destekli istikrar programlarıdır.

¹ Bora Aslan, "IMF ve İstikrar Programları", **Çerçeve Dergisi**, Sayı:27, Aralık 2001, s. 27.

1.1.1. Yapısalci İstikrar Programları

Yapısalci yaklaşıma göre, gelişmekte olan ülkelerdeki ekonomik istikrarsızlığın temel kaynağı, yapısal bozukluklar ve darboğazlardır. Kaynakların hareketsizliği, piyasaların parçalı olması ve sektörel bazda arz-talep arasındaki dengesizlikler nedeniyle yapısal bozukluklar meydana gelmektedir. Ekonomik büyüme ile birlikte, talepte oluşan değişmelere, arzın tam anlamıyla cevap verememesi sonucunda ekonomide darboğazlar ortaya çıkmaktadır.²

Yapısalci istikrar görüşü, yalnızca aşamalı ve uzun vadeli değil; aynı zamanda reformist bir değişim süreci içermektedir. Bu görüşe göre, eğer darboğazlar aşılacaksa bunun için köklü kurumsal reformların yapılması gerekmektedir. Dolayısıyla toprak reformu, vergi reformu gibi düzenlemelerin yapılması, ekonominin bir çok alanına devletin müdahalesini gerektirmektedir. Bu gelişmeler ekonomideki sorunların temelini oluşturan kıt kaynakları kontrol edenlerin gelirlerini olumsuz bir şekilde etkileyecektir. Kaynaklar, arazi sahiplerinden, önemli hammaddeleri veya ihracatı kontrol edenlerden oluşan sektörlerden alınıp devlete kanalize edilecektir. Böylece ekonomide sürekli produktivite artışları ve gelirin yeniden dağılımı söz konusu olacaktır.³

Yapısalci yaklaşımın politika önerileri şunlardır:⁴

- Dış ticaretin liberalizasyonu,
- Mali reformların yapılması,
- Ulusal finansal piyasaların, özellikle sermaye piyasalarının deregülasyonu ve finansal aracılık için yeni kurumların oluşturulması,
- Emek piyasalarının deregülasyonu ve liberalizasyonu,
- Mal ve hizmetlerde tekelciliğin kaldırılması ve özelleştirilmesi,
- Yabancı sermaye hesaplarının deregülasyonu.

² A. Kemal Çelebi, **Türkiye’de Ekonomik İstikrarsızlığın Dışsal-Yapısal Nedenleri ve İstikrar Politikaları**, Manisa, Emek Matbaacılık, 1998, s. 53.

³ M. İlker Parasız, **Kriz Ekonomisi (Hiperenflasyon ve Yüksek Enflasyonla Mücadelede Ünlü İstikrar Politikaları ve 5 Nisan Kararları)**, Bursa, Ezgi Kitabevi, 1995, s. 30-31.

⁴ Erişah Arıcan, **Gelişmekte Olan Ülkelerde İstikrar Politikaları: Türkiye**, İstanbul, Derin Yay., 2002, s. 8.

Latin Amerika ülkelerinde yapısalci politikalar 1960'lı yıllarda ve 1970'li yılların başında uygulanmıştır. Bunun en önemlisi Şili örneğidir. Şili istikrar programında ekonominin aşamalı olarak istikrara kavuşturulması öngörülmüş; tarım, dış ve mali sektörlerdeki temel darboğazları aşmak için uzun vadeli reformlara gidilmiştir. Bu bağlamda;⁵

- Toprak reformunun yapılması,
- Kamu kalkınma programlarının küçük çiftçilere kazandırılması,
- Konut, sağlık ve eğitim harcamalarının arttırılması,
- Cömert (gevşek) ücret politikalarının izlenmesi söz konusu olmuştur.

Programın uygulamaya başlanmasından altı yıl sonra, ekonomide ılımlı bir gelişme sağlanmış, enflasyon oranı yıllık %30'lar civarında karar kılmış ve çalışanların milli gelirden aldıkları pay nisbeten artmıştır.

1.1.2. Ortodoks İstikrar Programları

Ortodoks istikrar programlarının teorik temelleri monetarist ve neo-klasik görüşlerin sentezinden oluşan bir ekonomik modele dayanmaktadır. Bu yaklaşıma göre; ekonomik istikrarsızlığın temel nedeni, para arzındaki hızlı artış, aşırı değerlendirilmiş döviz kuru ve kamu kesimi açıklarıdır.⁶

Ortodoks istikrar programı uygulamalarında, para arzının kontrolü ve kamu harcamalarında yapılacak kısıtlamalar büyük önem taşımaktadır. Bu programların politika önerileri şunlardır:⁷

- Para arzını kontrol etmek,
- Kamu açıklarını azaltmak,
- Ulusal parayı devalüe etmek,
- Fiyatları serbest bırakmak,

⁵ Parasız, **Kriz Ekonomisi**, s. 31.

⁶ Serdar Şahinkaya, "İstikrar Programları Üzerine Bazı Gözlemler ve Yeni İktisat Politikası Yaklaşımı", **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, Sayı:157, Temmuz 1993, s. 19.

⁷ Hasan Alpago, **IMF-Türkiye İlişkileri**, İstanbul, Ötüken Yay., 2002, s. 75.

- Sübvansiyonları kaldırmak.

1970’li yıllardan itibaren ortodoks istikrar programlarında kısa vadeli önlemlerin yanında uzun vadeli önlemlere de yer vermeye başlanmıştır. Kısa dönemli politikalar mali araçlardan çok parasal araçlara dayanmaktadır. Uzun vadeli politikalar ise kamu kesiminin küçültülmesi, ürün ve faktör piyasalarında verimliliği arttıracak kurumsal reformların yapılması, dış ticaret ve sermaye hareketlerinin liberalizasyonudur.⁸

Genellikle hiperenflasyonla mücadelede kullanılan ortodoks istikrar programlarının iki temel amacından biri, dış dengeyi iyileştirmek, diğeri de enflasyonu hızla düşürmektir. Ortodoks politikalarla fiyatlarda istikrar sağlamak için ağırlıklı olarak parasal araçlar kullanılmaktadır. Bu da sıkı bir para politikası ve kamu maliyesinde ciddi bir disiplini gerektirmektedir. Sonuçta, gelir dağılımında sabit gelirliler aleyhine önemli bozulmalar görülmekte, büyüme oranı düşmekte, durgunluk ve işsizlik artmaktadır.⁹

Ortodoks istikrar programı uygulamaları, iktidar partilerini yıpratmakta, onların oy kaybına neden olmakta ve sonuçta sosyal ve politik karışıklıklar meydana gelmektedir. Bu nedenle, ortodoks programların uygulanması askeri yönetimlerde daha kolay olmaktadır. Bu programlar genelde başarısızlıkla sonuçlanmaktadır.¹⁰

Ortodoks istikrar programı yürürlüğe konduğu sırada yapılan devalüasyon ile ülke parasının değeri önemli ölçüde düşmekte, kamu iktisadi kuruluşlarının ürettiği mal ve hizmetlere yapılan zamlar sonucu piyasada bütün mal ve hizmetlerin fiyatlarında önemli artışlar olmaktadır. Diğer taraftan maaş, ücret ve kira gibi sözleşmeye bağlanmış gelirler reel olarak düşmektedir. Bu da toplumda iç barışı tehdit etmektedir. Heterodoks programlarda bir süre fiyatlar da dondurulduğundan, programın sabit ve sözleşmeli gelirler üzerindeki etkisi

⁸ Çelebi, **Türkiye’de Ekonomik İstikrar.**, s. 54.

⁹ S. Rıdvan Karluk, **Türkiye Ekonomisi**, 4. bs. İstanbul, Beta Yay., 1996, s. 393.

¹⁰ Parasız, **Kriz Ekonomisi**, s. 33.

hafiflemektedir. Bu nedenle ortodoks programlar yerine heterodoks programlar gündeme gelmiştir.¹¹

1.1.3. Heterodoks İstikrar Programları

Ortodoks istikrar programlarının uygulandıkları ülkelerde yüksek enflasyona çözüm getirememeleri ve yaşanan krizin daha da derinleşmesine sebep olmaları nedeni ile 1980'li yıllarda özellikle Latin Amerika ülkelerinde heterodoks istikrar programları uygulanmaya başlanmıştır.¹²

Heterodoks istikrar programları, ortodoks istikrar programlarında kullanılan araçlar yanında fiyat ve ücret kontrolleri gibi gelirler politikası unsurlarını da kapsamı ve istikrar uygulamasında şok tedavi yönteminin seçilmiş olması nedeniyle bu istikrar programları “heterodoks şok” olarak da adlandırılmaktadır. Bu programların amacı, iktisadi faaliyetlerde ve istihdam düzeyinde bir gerilmeye mahal vermeden, enflasyonu kısa bir sürede ve kesin olarak aşağıya çekmektir.¹³

Heterodoks programların politika önerileri şunlardır:¹⁴

- Ücret ve fiyatların dondurulması,
- Sabit döviz kurunun seçilmesi,
- Bütçe açıklarının kapatılması amacıyla bütçenin disiplin altına alınması,
- Parasal reform yapılması.

Tüm iktisadi ajanlar, cari enflasyonu dünkü enflasyon olarak algılar, beklentilerini buna göre ayarlar ve dolayısıyla sözleşmelerini buna bağlı olarak gerçekleştirirlerse, ekonomide dünkü enflasyon bugünkü enflasyon olarak realize edilmiş olur. Bu nedenle heterodoks programların temel amacı, dünkü enflasyon

¹¹ M. İlker Parasız, **İktisadın A B C'si**, Bursa, Ezgi Kitabevi, 2000, s. 236.

¹² Suat Otkar, “Hiperenflasyon ve Heterodoks İstikrar Programları”, **Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi**, Sayı:7, Temmuz 1994, s. 36.

¹³ Şahinkaya, “İstikrar Programları Üzerine Bazı Gözlemler...”, s. 24.

¹⁴ Oğuz Esen, “Yüksek Enflasyon ve Heterodoks İstikrar Programları”, **İktisat Dergisi**, Sayı:290, Ocak 1989, s. 19.

ile bugünkü enflasyon arasındaki ilişkilerin koparılmasıdır. Başka bir anlatımla süregelen enflasyon beklentilerinin frenlenmesidir. Bu bağlamda fiyatların ve ücretlerin dondurulması, kısa dönemde enflasyon beklentilerini kırarak fiyat-ücret spiralini durdurmakta, istikrar programının kamuoyu üzerindeki inandırıcılığını da arttırmaktadır.¹⁵

Sabit kur politikası enflasyonist beklentileri kırarak, enflasyon hızının düşürülmesine katkı sağlama düşüncesiyle uygulamaya konulmaktadır. Ancak bu beklentilerin kırılmadığı ve ulusal paranın aşırı değerlenmesinin önüne geçilemediği durumlarda sabit döviz kuru yüksek oranlı devalüasyonlarla mali krize neden olabilmektedir.¹⁶

Heterodoks programlarda kullanılan bir diğer araç da maliye politikasıdır. Maliye politikası, bütçe disiplinin sağlanabilmesi için gerekli düzenlemeleri içermektedir. Bu düzenlemelerde gerek kamu harcamalarındaki kısıtlamalar, gerekse kamu gelirlerini arttırmak amacı ile yapılan vergi reformları ve tarife düzenlemeleri ön planda tutulmaktadır.¹⁷

Heterodoks istikrar programının bir diğer unsuru da parasal reformdur. Yüksek enflasyonun getirdiği belirsizlik ortamı içinde tüm sözleşmeler kısa dönemli olmak durumundadırlar. Sözleşmeler kısa dönemli de olsalar o anki fiyat beklentilerini yansıtırlar. Tüm alacak-borç ilişkileri, kira kontratları ve ücret sözleşmeleri fiyatların artacağı varsayımına göre düzenlenirler. İstikrar programının başarıya ulaşması ve enflasyonun hızla düşmesi durumunda bu sözleşmeler önemli bir sorun olmaktadır. Bu bakımdan parasal reformlara ihtiyaç vardır. Yeni bir para biriminin tedavüle sokulması reformun önemli bir parçasıdır. Eski para birimi ile yapılmış tüm sözleşmeler, yayınlanan bir dönüştürme çizelgesi ile yeni para birimine dönüştürülür. Parasal reformun bir diğer amacı da parasal kurumlarda, enflasyonist finansmandan radikal bir kopuşu sağlayacak dönüşümün gerçekleştirilmesidir. Bunun için de, Merkez Bankasının özerkliğinin

¹⁵ Oktar, "Hiperenflasyon ve Heterodoks İstikrar Programları", s. 37.

¹⁶ Seyhun Doğan, **IMF İstikrar Programları ve Türkiye**, İstanbul, Işıklı Yay., 1997, s. 44.

¹⁷ Bahadır Aydın, "Heterodoks ve Ortodoks İstikrar Programları Üzerine Bir Değerlendirme", **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, Sayı: 185, Kasım 1995, s. 8.

ve bütçenin finansmanı için para basımına son verildiğinin ilan edilmesi gerekmektedir.¹⁸

Heterodoks istikrar programları 1985 ve 1986 yıllarında Arjantin, Bolivya, Brezilya ve İsrail’de uygulanmış ve başarılı sonuçlar elde edilmiştir.¹⁹

1.1.4. IMF Destekli İstikrar Programları

Ekonomik istikrarsızlık içindeki gelişmekte olan ülkeler, istikrar politikalarının seçiminde ve uygulanmasında geniş bir hareket alanına sahip değildir. İstikrar politikalarının başarısında uluslar arası finansman desteğinin de çok önemli bir yeri vardır. İstikrar programı uygulayan ülkenin, dış finansman imkanına kavuşmasında IMF belirleyici bir rol oynamaktadır. IMF bir ülkenin istikrar politikasının desteklemek için şarta bağlı borç vermektedir. Bu nedenle gelişmekte olan ülkeler, genelde IMF tarafından desteklenen istikrar programlarını uygulamak zorunda kalmaktadırlar.²⁰ Bu anlaşma neticesinde söz konusu ülke, ticari bankalar ve diğer kuruluşlardan daha rahat bir şekilde borçlanma imkanına kavuşmaktadır.²¹

Bu programlarda, makro ekonomik politikalar aracılığıyla bozulan iç ve dış dengelerin sağlanması amaçlanmaktadır. Bu dengesizlikte, genellikle toplam talep toplam arzı aşmakta ve neticede iç talep aşırı derecede genişlemekte veya cari işlemler açığı büyüyerek sürdürülemez hale gelmektedir. IMF böyle bir teşhis ortaya koyduktan sonra, büyüyen cari işlemler açığı dışarıdan finanse edilemediği takdirde, kısa vadede makro ekonomik dengenin sağlanmasının tek yolunun sıkı para ve maliye politikaları ile toplam talebin düşürülmesi olduğunu ileri sürmektedir. Uzun vadeli amaç ise, uluslar arası ticaretin tüm ülkeler için yararlı

¹⁸ Oğuz Esen, “Heterodoks İstikrar Programları: Teori ve Uygulama”, **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Sayı:3-4, 1989, s. 39.

¹⁹ Arıcan, **Gelişmekte Olan Ülkelerde İstikrar Pol.**, s. 14.

²⁰ Çelebi, **Türkiye’de Ekonomik İstikrar.**, s. 56.

²¹ Nuray Altuğ, **İstikrar Politikaları ve Ülke Örnekleri**, İstanbul, Türkmen Kitabevi, 2001, s. 119.

olduğu varsayımından hareketle, mal ve para akımları üzerindeki kontrollerin kaldırılarak dış dünyaya açık bir ekonominin oluşturulmasıdır.²²

Program çerçevesinde uygulanacak politikalar ve makro ekonomik büyüklüklerde oluşturulacak sınırlamalar, ülke hükümetleri tarafından hazırlanmaktadır. Fakat bu hedefler IMF ile yapılan görüşmeler sonucunda belirlenmekte ve imzalanan stand-by düzenlemesiyle uygulamaya konulmaktadır.²³

IMF'nin verdiği borçlar, bir dizi krediden oluşmaktadır. Bu krediler kullanılırken zorunlu koşul olarak ilgili ülkelerin izlemeleri gereken politikalar da belirlenir. IMF'nin bu politikasına koşulluluk politikası denilmektedir. Bu krediler, üye ülkelere dilimler halinde kullanılmaktadır. Üst kredi dilimlerine doğru borçlanma giderek arttıkça, ileri sürülen şartlar da ağırlaşmaktadır. Genel olarak kredilerin IMF'nin amaçları doğrultusunda kullanılması ve ödemeler dengesi açıklarının giderilmesi şartı aranır. Şartlar ekonomik süreç içinde değişen ortama göre gözden geçirilmektedir.²⁴ İstikrar programı uygulayan ülkenin bu şartlara uymaması durumunda, IMF tarafından sağlanan destek geri çekilmektedir.

Gelişmekte olan ülkelerin dış finansman desteği almak için uygulamak durumunda kaldıkları IMF istikrar programları, genellikle monetarist yaklaşıma dayalı ortodoks istikrar programlarıdır.²⁵ Bununla beraber uygulamalar, IMF'in heterodoks nitelikli programlara da destek verdiğini göstermektedir.²⁶ Genellikle IMF programını uygulayan ülkeye dört politika önerisi sunulmaktadır. Bu politikalar şunlardır:²⁷

- Enflasyon artış hızının düşürülmesi için para arzındaki artış hızı yavaşlatılmalı, Merkez Bankasının hükümete ve kamu kurumlarına açtığı krediler kısıtlanmalıdır. Yani sıkı para politikası uygulanmalıdır.

²² Aslan, "IMF ve İstikrar Programları", s. 24.

²³ A.y.

²⁴ Gülten Demir, **Asya Krizi ve IMF**, İstanbul, Der Yay., 1999, s. 178.

²⁵ Çelebi, **Türkiye'de Ekonomik İstikrar.**, s. 56.

²⁶ Alpago, **IMF-Türkiye İliş.**, s. 76.

²⁷ Aslan, "IMF ve İstikrar Programları", s. 27.

- Ödemeler dengesi açığının kapatılması için yerli paranın değeri yabancı paralar karşısında bir defada veya yavaş yavaş düşürülmelidir. Başka bir anlatımla devalüasyon yapılmalıdır.
- Dış ticaret, sermaye hareketleri ve iç fiyatlar üzerindeki kısıtlamalar kaldırılmak suretiyle ekonomik serbestleşmeye gidilmelidir.
- Kamu kesimi açıkları ve borç stokunun azaltılması için, kamu harcamaları küçültülürken, kamu gelirleri arttırılmalı ve faiz dışı fazla verilmelidir. Yani daraltıcı ve sıkı maliye politikası uygulanmalıdır.

IMF'nin desteklediği istikrar programları 70'den fazla ülke tarafından uygulanmıştır.²⁸ Fakat IMF önlemleriyle ekonomilerini istikrara kavuşturmaya çalışan ülkelerin çoğunda, bu konuda ciddi bir başarı elde edilememiştir.²⁹

IMF'nin almış olduğu kararlarda gelişmiş ülkelerin belirgin bir üstünlüğü vardır. Bu nedenle IMF dış kaynak ihtiyaçlarını gidermeye çalışan az gelişmiş ülkelere, bu kaynakların akışını sağlama karşılığında gelişmiş ülkelerin onlar için öngördüğü politikaların uygulanmasını garantilemiş olmaktadır. IMF ve Dünya Bankası 1980 yılından itibaren istikrar programlarına yapılacak desteği köklü politika değişikliklerine bağlamaya başlamışlardır.³⁰

IMF destekli istikrar programları, programı uygulayan az gelişmiş ülkelerin ekonomik, sosyal ve siyasi özellikleri dikkate alınmadan, tüm ülkeler için standart bir reçete olarak sunulmaktadır. Ayrıca yukarıda da belirtildiği gibi bu reçetede daha çok IMF'ye hakim olan gelişmiş ülkelerin çıkarları gözetilmektedir. Başkalarının çıkarlarını ön planda tutarak hazırlanan bir reçetenin, hasta tarafından tatbik edilmesi neticesinde hastalığın ortadan kalkmasını beklemek hayaldir. Sonuçta eğer hastalık daha da ilerlememişse bu, hasta ve yakınları için bir teselli kaynağı olmalıdır.

²⁸ Aslan, "IMF ve İstikrar Programları", s. 24.

²⁹ Cevdet Erdost, "IMF'nin İstikrar Politikaları", **IMF İstikrar Politikaları ve Türkiye**, Ed. Cevdet Erdost, Ankara, Savaş yay., 1982, s. 108.

³⁰ Demir, **Asya Krizi ve IMF**, s. 182-183.

1.2. EKONOMİK İSTİKRAR PROGRAMLARININ AMAÇLARI

Klasik iktisatçılar için istikrar kelimesinin anlamı, fiyat istikrarı olarak belirlenmiştir. Ancak günümüzde ekonomik istikrar, hem fiyat istikrarının sağlanması ve korunması hem de istihdam düzeyinde ve üretimde istikrarın sağlanması anlamını içermektedir. İç istikrar olarak tanımlanan bu durum, dış istikrar ile de bütünleşmelidir.³¹ Bu bağlamda istikrar programlarının başlıca amaçlarını fiyat istikrarı, ödemeler bilançosunda denge, ekonomik büyüme, ve istihdam şeklinde sıralamak mümkündür.

1.2.1. Fiyat İstikrarı

Bir ekonomide üretilen mal ve hizmetlerin fiyatları, çeşitli nedenlerle zaman zaman değişim gösterir. Bu değişim bazen önemli ölçülerde olabileceği gibi, bazen de üzerinde durulmayacak küçük hareketler şeklinde ortaya çıkmaktadır. Örneğin mevsim başında sebze ve meyve fiyatları yüksek iken, mevsim ilerledikçe bu fiyatlarda düşüşler gözlenir. Yani ekonomide mal ve hizmet fiyatları devamlı hareket halindedir. Bazılarının fiyatı yükselir, bazılarının da düşer. Fiyat istikrarından bahsedilince, ekonominin genel fiyat seviyesinde meydana gelen sürekli değişimlerin önlenmesi anlaşılmaktadır. Ekonominin genel fiyat seviyesinde ortaya çıkan ve devamlılık gösteren bu dengesizlik iki şekilde kendini gösterir. Ya fiyatlar genel seviyesi sürekli yükselir veya devamlı düşer. Birinci duruma enflasyon, diğerine de deflasyon denir. Kısaca, fiyat istikrarının korunmasından söz edildiği zaman kastedilen, enflasyon veya deflasyonla mücadeledir.³²

Fiyatlar genel seviyesinin istikrarı paranın değerinin korunması ile aynı anlama gelmektedir. Fiyatlar genel düzeyinin istikrarı tüketici fiyat endeksleri ile ölçülmektedir. Fiyatlar genel seviyesindeki yıllık artış enflasyon oranlarını

³¹ Lale Alkinoğlu, "Türkiye'de Uygulanan İstikrar Politikaları ve Sonuçları", **Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Sayı:15, 1999, s. 307.

³² Vural Savaş, **Politik İktisat**, İstanbul, Beta Yay., 1986, s. 42.

vermektedir. Bu oran %1-2 seviyelerinde ise, o ekonomide fiyatlar genel seviyesinde istikrar amacına ulaşıldığı kabul edilmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde fiyatlar genel seviyesinin %5-7 düzeyinde olması durumunda, o ülkelerde fiyat istikrarının sağlandığı kabul edilmektedir.³³

Son yıllarda bir çok ülkede merkez bankaları fiyat istikrarı amacı üzerine odaklanmış bulunmaktadır. Bu amacın sürdürülebilmesi için enflasyonist baskının derecesi konusunda bilgiye ihtiyaç duyulmaktadır. Bu bilgiye ulaşılabilecek araçların en önemlisi, ekonomide faiz oranlarının bulunduğu seviyedir. Şu andaki faiz oranlarının yapısı, gelecekteki enflasyon oranları üzerinde tahmin yürütmeye yardımcı olmaktadır.³⁴

Fiyat istikrarsızlığının sebeplerini genel olarak şu şekilde ifade etmek mümkündür:³⁵

- **Para Arzında Meydana Gelen Aşırı Artışlar**

Para arzı artışları ile fiyat artışları arasında yakın bir ilişki vardır. Para arzındaki artışların, enflasyonun en önemli sebeplerin biri olduğu konusunda iktisatçıların çoğu hem fikirdir.

- **Kamu Harcama Açıklarının Sürekli ve Büyük Olması**

Bazı iktisatçılar kamu açıklarının parasal yönüne dikkat çekerken, bazıları da onun ekonomiyeye direkt katkısı üzerinde durmuşlardır. Fakat genel kabul edilen görüşe göre, savaş sonrası uygulanan maliye politikalarının enflasyonist bir katkı yaptığı şeklindedir.

³³ Hüsni Erkan, **Ekonomi Politikasının Temelleri**, İzmir, Aydın Yay., 1990, s. 150.

³⁴ Frederic S. Mishkin, **Money, Interest Rate and Inflation**, England, Edward Elgar Publishing 1993, s. 278.

³⁵ S. Kerry Cooper et. al., **Money, The Financial System and Economic Policy**, USA, Addition-Wesley Publishing Company, 1983, p. 323-324.

- **Dış Şoklar**

Dışardan ithal edilen ve ekonomi için hayati öneme sahip malların fiyatlarında meydana gelen aşırı artışlar, yurt içindeki fiyatlar genel seviyesini etkilemektedir.

- **Ücret, Verimlilik ve Beklentiler**

İşçi ücretleri, bir çok mal ve hizmetin toplam maliyetinin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Ücretlerdeki artış verimlilikten daha fazla olduğu zaman, fiyatlarda da bir yükselmenin olacağı düşüncesi hakim olmaya başlar. Ekonomideki bu enflasyonist beklentiler, ücret fiyat sarmalı şeklinde devam eder.

1.2.2. Ödemeler Bilançosunda Denge

Genel tanım olarak ödemeler dengesi, bir ekonominin yabancı ülkelerde üretilen mal ve hizmetlere olan talebi ile, yabancı ülkelerin milli ekonomide üretilen mal ve hizmetlere olan talebi arasındaki dengeyi göstermektedir. Eğer yabancı ülkelere yönelen ulusal talep, yabancıların ulusal ekonomiye yönelen talebinden fazla ise ödemeler dengesi açık verecek; bunun tersi olması durumunda da ödemeler dengesi fazla verecektir.³⁶

Gelişmiş ülkeler açısından, ödemeler dengesinin açık veya fazla vermesi süreklilik göstermediği takdirde, kısa dönemli parasal bir sorun olarak görülmektedir. Bu ülkelerin parası konvertibl olduğu için, ödemeler dengesinin açık veya fazla vermesi, üretimle para arzı arasındaki dengeyi bozar. Bu olumsuzluklar, para arzında ve para arzını etkileyen faiz haddi, açık piyasa işlemleri gibi diğer faktörlerde yapılacak değişikliklerle giderilebilir. Diğer taraftan bu ülkelerin sahip oldukları altın rezervleri, çok kritik durumlarda düzenleyici bir araç olarak kullanılabilir. Gelişmekte olan ülkelerde ise, ödemeler dengesi sorunu uzun vadeli ve yapısal bir sorundur. Çünkü bu ülkelerin ulusal paraları, uluslar arası piyasalarda pek kabul görmez. Bu bakımdan gelişmekte olan

³⁶ Vural Savaş, **İktisat Politikasına Giriş**, İstanbul, Ar Yay., 1982, s. 28.

lkeler diğer ülkelerden yapacakları ithalatı döviz ile ödemek zorundadırlar. Bu zorunluluk, gelişmekte olan ülkeleri altın ve döviz rezervi bulundurmaya ve bunları sürekli artırmaya zorlamaktadır.³⁷

İstikrar politikası amaçlarından biri de demeler bilançosunda denge sağlanmasıdır. demeler bilançosu dengede değilse aktif veya pasif fazlalık söz konusudur. Dış ticaret bilançosunun aktifinde bir fazlalığın olması, ülkenin ihracatında bir fazlalık anlamına gelmektedir. Bu durumda ekonomi ihracat yükünün baskısı altındadır. Dış ticaret bilançosunun pasifinde fazlalık olması durumunda ise, ithalat ihracatta daha büyüktür. Bu durumda da ekonomi ithalat baskısı altındadır. Birinci durumda dış ticaret bilançosunun fazla vermiş ikinci durumda ise açık vermiştir. Bu dengesizlikler ekonomide deflasyonist veya enflasyonist etki meydana getirmektedir.³⁸

Bir ülkede demeler bilançosunun sürekli açık vermesinin nedeni fiyat veya gelir düzeyinin diğer ülkelere göre daha hızlı artmasıdır. Aıkların nedeni fiyat düzeyinin ykseklıği ise bu durumda alınacak önlem devalüasyon yapmaktır. Fiyat düzeyindeki artışlar devam etmekte ise devalüasyonla birlikte enflasyonun önlenmesi için bazı ek tedbirlerin de alınması gerekmektedir. Açığın nedeni, reel milli gelirdeki artıştan kaynaklanıyorsa bu durumda alınacak önlem ülkedeki üretim yapısının yeniden ayarlanmasıdır. Böylece retimdeki genişlemenin i tüketim mallarından çok ihracat veya ithalatı ikame edecek sektörlere yönelmesi sağlanmış olacaktır.³⁹

1.2.3. Ekonomik Büyüme

Ülkelerin ekonomik amaçlardan biri de, iktisadi büyümenin sağlanmasıdır. Büyümeden kastedilen, bir yıldan diğer yıla üretim ve fert başına gelirden meydana gelen artışlardır. Bu durum daha çok gelişmiş ülkelerle ilgidir. Gelişmekte olan ülkeler için kalkınma kavramı kullanılmaktadır. Kalkınma, sadece üretim ve fert

³⁷ Savaş, **Politik İkt.**, s. 45.

³⁸ Erkan, **Ekonomi Politikasının Tem.**, s. 156.

³⁹ Sadun Aren, **İstihdam, Para ve İktisadi Politika**, Ankara, Savaş Yay., 1992, s. 206.

başına gelirin arttırılmasından ibaret olmayıp, ekonomik ve sosyo- kültürel yapının da değıştirilmesi, yenileştirilmesi anlamına gelmektedir.⁴⁰

Ekonomik büyüme çoğu zaman büyüme hızı veya kalkınma hızı denen kavramlarla ifade edilmektedir. Büyüme veya kalkınma hızı; bir ekonominin bir yılda milli gelirini yüzde kaç arttırdığını göstermektedir. Gelişmiş ülkeler sanayileşmelerini büyük oranda tamamladıklarından dolayı %2-3 gibi nisbeten düşük bir büyüme hızı ile yetinebilirler. Gelişmekte olan ülkeler ise sanayileşmek, tarım sektörünü modernize etmek ve makul istihdam düzeyine ulaşabilmek için daha yüksek bir kalkınma hızı elde etmek zorundadırlar. Fakat bu ülkeler “fakirliğin kısır döngüsü” içinde hapsolmuşlardır. Yani “fakirler fakir oldukları için fakirdirler”. Bu ülkelerde milli gelir az olduğu için tasarruflar az olmakta, tasarruflar az olunca yatırımlar az olmaktadır. Yatırımın azlığı ise üretim artışının yetersiz kalmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla fakirliğin kısır çemberinden kurtulmak, reel milli gelirden önemli artışlar sağlanmasına bağlıdır.⁴¹

Ekonomik büyümenin gerçekleştirilebilmesi üç faktöre bağlıdır. Bunlar; yatırımlardaki artış, teknik ilerleme (ar-ge) ve doğal kaynakların geliştirilmesi ve kullanılmasıdır.⁴²

Öte yandan ekonomik büyüme iş gücü arzı veya sermaye stokunun verimliliğinin artırılması yoluyla da sağlanabilir. İş gücünün eğitilmesi ile yeteneklerinin geliştirilmesi sonucunda iş gücü daha verimli hale getirilebilir. Sermaye de, teknolojik gelişmelerin kullanılmasıyla birlikte daha da verimli olabilmektedir.⁴³

Ekonomik büyüme fiyat istikrarı veya tam istihdama göre daha temel bir ekonomik nitelik taşımaktadır. Ekonomik büyüme fiyat artışlarının kabul edilebilir bir seviyede olması ve iş gücünün tam olarak kullanılması vasıtasıyla

⁴⁰ Vural Savaş, **Kalkınma Ekonomisi**, İstanbul, Beta Yay., 1986, s. 5.

⁴¹ Savaş, **Politik İkt.**, s. 41.

⁴² Joseph E. Stiglitz, **Kamu Kesimi Ekonomisi**, Çev. Ömer Faruk Batırel, İstanbul, Marmara Üniversitesi Yay., 1994, s. 850.

⁴³ Cooper et. al., **Money, The Financial Sys.**, p. 326.

kolaylaştırılır. Fakat bu şartlar ekonomik büyümenin maksimum seviyede gerçekleşmesi için gerekli olmasına rağmen yeterli değildir. İnsanların tasarruf, yatırım ve yenilik, kısaca çok çalışma istekleri ve kapasiteleri ekonomik büyümenin temel şartıdır. Ekonomik büyüme için etkin bir finansal sistem ve rasyonel bir vergi sistemi de gerekmektedir. Bu ekonomik şartlarla birlikte, sosyal kültürel ve politik faktörler de ekonomik büyüme için vazgeçilmez unsurlardır.⁴⁴

1.2.4. İstihdam

Bir ekonomide tüm üretim faktörlerinin üretime koşulmasına geniş anlamda tam istihdam denir. Dar anlamda tam istihdam ise, ekonomide çalışmak istek ve arzusunda olan tüm yetişkin insanların iş bulup çalışmalarını ifade eder. Ancak bu iki istihdam tanımı arasında yakın bir ilişki vardır. Ekonomide çalışmak isteyen herkes iş bulduğunda, emek dışındaki üretim faktörleri de üretime katılıyor demektir. Çünkü üretimde asli üretim faktörü olan emek, öbür üretim faktörlerinin tamamlayıcısıdır. Emek üretime katılıyorsa, bu ancak diğer üretim faktörlerinin de üretime katılması ile mümkün olacaktır.⁴⁵ Dolayısıyla istihdamdan kastedilen genellikle dar anlamda istihdam yani emeğin üretimde çalıştırılmasıdır.

Milli gelir ile istihdam arasında doğrusal bir ilişki vardır. Bir ülke, mevcut üretim faktörlerinin ne kadar çok kısmını işe koşarsa, üretilen mal ve hizmet miktarı da o kadar çok olacak ve ülkede yaşayan insanların refah derecesi de o ölçüde yüksek olacaktır.⁴⁶

Tam istihdamdan kastedilen ekonomide işsizlik oranının sıfır olması anlamında değildir. Ekonomide iş değiştiren kişilerin yeni bir iş buluncaya kadar geçici olarak işsiz kalmaları(friksiyonel işsizlik) işsizlik tanımlaması dışında bırakılmıştır. Ancak ekonomide tam istihdam amacının gerçekleştirilmesinde işsizlik oranının ne olması gerektiği hususunda ekonomistler arasında tam olarak görüş birliğine varılamamıştır. Bununla birlikte genel olarak ülkelerde %6-7

⁴⁴ A.e.

⁴⁵ Zeynel Dinler, **İktisada Giriş**, Bursa, Ekin Kitabevi, 2000, s. 419.

⁴⁶ Tefik Pekin, **Makro Ekonomi**, İzmir, Bilgehan Basımevi, 1988, s. 91-92.

oranında bir işsizlik seviyesi tabii işsizlik oranı olarak kabul görmektedir. Doğal işsizlik oranından kastedilen, iş talebinde ve iş arzında bulunanların iş arz ve taleplerinin dengede olması yani, ücret oranları üzerinde herhangi bir şekilde artış veya azalma yönünde baskı unsurunun oluşturulmaması durumudur.⁴⁷

1.3. EKONOMİK İSTİKRAR PROGRAMLARININ ARAÇLARI

İstikrar programları uygulayarak, ekonomik amaçlara ulaşabilmek için çeşitli araçlar kullanmak gerekmektedir. Bunları, genel olarak para, maliye, gelirler ve dış ticaret politikası şeklinde sıralamak mümkündür.

1.3.1. Para Politikası

Para politikası, ülkenin içinde bulunduğu şartlara göre ekonominin likiditesini arttırmak yada azaltmak demektir. Likiditenin artırılması veya azaltılması da, para hacminin değiştirilmesi ile sağlanır. Bazı durumlarda ise sadece tedavül hızının değiştirilmesi ile de aynı sonuca ulaşılabilir. Örneğin, para hacmini genişletmek için kredilerin kolay ve ucuz elde edilmesi veya bireylerin kredi almaktan çok ellerindeki atıl parayı kullanmalarını teşvik edilebilir. Böylece ekonominin likiditesi, para hacminde herhangi bir artış yapılmadan sağlanmış olur.⁴⁸

Para otoriteleri öncelikle ellerindeki araçların hangi amaçlara göre kullanılacağına tespitini çok iyi yapmaları gerekmektedir. Bazı durumlarda aynı araçların kullanılması arzu edilen hedefe ulaşmayı sağladığı halde, bazen de olumsuz sonuçların ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Enflasyonist bir ortamda, para miktarını arttırıcı ve faiz haddinin düşürücü yönde alınan önlemler veya ülkede işsizliğin devam ettiği bir durumda, para hacminin ve kredilerin daraltılması yönünde alınan önlemler ekonomideki dengeleri tamamen bozarak, ekonomik yapının daha da kötüleşmesine neden olabilmektedir. Bazen devletin

⁴⁷ Cooper et. al., *Money, The Financial Sys.*, p. 321.

⁴⁸ Aren, *İstihdam, Para ve İkt.*, s. 226.

uygulamış olduğu para politikası ile, gerçekleştirmeyi düşündüğü hedefler arasında bir tezatlık olabilmektedir. Her iki hedefe aynı anda ulaşma imkanının olmaması nedeniyle, siyasi otorite ya bunlardan birinden vazgeçecek veya bunların her birisi için ayrı tedbirlere başvuracaktır.⁴⁹

Bir istikrar aracı olarak para politikasının çeşitli amaçları olmakla birlikte, en önemli amaç uzun dönemde fiyat istikrarını gerçekleştirmek ve devam ettirmektir. Enflasyonun kaynağı daha çok para stokundaki değişmeler olduğu için fiyat istikrarının sağlanmasında para politikasına büyük görev düşmektedir. Bu bakımdan fiyat istikrarının sağlanması para politikasının en önemli amacı haline gelmektedir. Fiyat istikrarı ile kastedilen, fiyatların sabit ya da değişmez olması değil; ortalama fiyat düzeyinde belli bir devamlılığın sürdürülmesidir.⁵⁰

Parasal araçların kendine özgü bazı özellikleri vardır. Her şeyden önce bunlar, mali araçlar gibi dönem başında belirlenen ve o dönem için değiştirilme imkanı olmayan araçlar değildir. Aksine parasal araçlar, bir dönem içinde ekonomik konjoktüre bağlı olarak sık sık ve çeşitli yönlerde değiştirilebilir. Parasal araçların bir diğer özelliğı, kamu oyuna çeşitli açıklamalar yapmak, gerekçeler anlatmak gibi usullere başvurmaksızın, yetkili otoriteler tarafından uygulamaya konulmalarıdır. Üçüncü bir özellik de bu araçların etkisini önceden belirlemenin imkansız olmasıdır.⁵¹

Para politikası merkez bankası aracılığı ile yönetilmektedir. Merkez bankası yöneticileri bir pilota benzetilebilir. Pilotun amacı, kendisine verilen hava durumu ve rüzgarla ilgili bilgilere göre, uçağı bir şehirden diğer şehre uçurmaktır. Benzer şekilde para politikası yapımcısının amacı da, fiyat istikrarı ve reel

⁴⁹ Besim Üstünel, **Makro Ekonomi**, İstanbul, Mısırlı Matbaacılık, 1990, s. 138.

⁵⁰ Suat Oktar, "Para Politikasının Güvenilirliğı ve Güvenilirliğın Sağlanması Enflasyon Hedefi Yaklaşımı", **Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi**, Sayı:2, Şubat 1998, s. 3.

⁵¹ Savaş, **Politik İkt.**, s. 73.

büyümenin sürdürülebilmesi için ekonomik gelişmeler çerçevesinde faiz oranlarını ayarlamaktır.⁵²

Para politikası uygulamalarında kullanılan başlıca araçlar, açık piyasa işlemleri, reeskont haddi, kanuni karşılık oranı, selektif kredi politikası ve kredilerin sınırlandırılmasıdır.

- **Açık Piyasa İşlemleri**

Merkez bankasının, elinde bulunan tahvilleri satması veya piyasadan tahvil satın almasına açık piyasa işlemleri denir. Merkez bankası tarafından tahvil satın alınması bankaların parasal rezervlerini arttıracaktır. Merkez bankası tarafından tahvil satılması durumunda da bankaların parasal rezervleri azalacaktır.⁵³ Yani ekonomide parasal sıkışıklık varsa, merkez bankası piyasadan tahvil satın alarak ekonomiye ek para sürmekte; ekonomide fazla miktarda para olması durumunda da piyasaya tahvil satarak piyasadaki fazla parayı çekmektedir.

- **Reeskont Haddi**

Merkez bankası dışındaki diğer bankalar kendilerine kırdırılmak üzere kişi veya şirketler tarafından getirilen ticari senetleri, merkez bankasına götürerek kırdırırlar. Bu işleme senetlerin merkez bankasınca reeskontu denilmektedir. Merkez bankası reeskont oranını düşürerek veya yükselterek para arzının arttırılması veya azaltılmasını etkilemektedir.⁵⁴ Enflasyon dönemlerinde merkez bankası reeskont oranlarını yükselterek ekonomideki para arzını daraltmaya çalışmaktadır. Deflasyon dönemlerinde de reeskont oranları düşürülerek, piyasadaki para miktarı arttırılmaya çalışılmakta ve böylece ekonominin canlanmasına katkı sağlanmaktadır.

⁵² Stephan G. Cecchetti, "Making Monetary Policy: Objectives and Rules", **Oxford Review of Economic Policy**, Volum:16, No:4, (Çevrimiçi) <http://oxcep.oupjournals.org/cgi/reprint/16/4/43.pdf>, 9 Ocak 2003, p. 43-44.

⁵³ Timothy Tregarthen, **Economics**, New York, Worth Publishers, 1996, p. 669.

⁵⁴ Mehmet Sena Ekici, **İktisada Giriş**, Ankara, Siyasal Kitabevi, 2001, s. 146.

- **Yasal Karşılık ve Disponibilite Oranı**

Bankalar, mevduatlarının bir kısmını nakit şeklinde karşılık olarak merkez bankasında veya kendi kasalarında tutmak zorundadırlar. Bu nakit miktarına zorunlu (kanuni) karşılıklar denir.⁵⁵ Bu ihtiyatlar ulusal para cinsinden olursa buna munzam karşılık, ihtiyatlar hazine bonosu ve tahvillerden oluşuyorsa buna da disponibilite denir. Döviz cinsi hesaplarda da disponibilite gerekmektedir. Merkez bankası bu oranları gerektiğinde değiştirerek, bunları para politikasının bir aracı olarak kullanabilmektedir.⁵⁶ Bu oranların artırılması banka sisteminin kaydi para oluşturma potansiyelini azaltacak; söz konusu oranların azaltılması da bankaların kaydi para oluşturma potansiyellerini arttıracaktır.

- **Selektif Kredi Politikası**

Para politikasını yürüten yetkili organlar, ekonomik amaçlara ulaşabilmek için para ve kredinin sektörler arasında nasıl dağıtıldığı ve hangi amaçlarla kullanıldığını izlemek isterler. Selektif kredi politikası bu imkanı sağlayan araçlardan biridir. Bu politikanın uygulanmasında, ekonominin kredi kaynakları belirlenen öncelik sırasına göre dağıtılır ve her üretim kesimi yine önceden belirlenen limitler içerisinde kredi alabilir. Ayrıca her üretim kesimine verilecek kredilerde farklı faiz oranları uygulanabilir.⁵⁷

- **Kredilerin Sınırlandırılması**

Ekonomideki para miktarının daraltılması amacıyla, banka kredilerine azami bir sınır tesbit etmek şeklindeki uygulamalardır. Böylece merkez bankası kredi hacmini ekonomik gelişmeler doğrultusunda ayarlama imkanına sahip olmaktadır. Bu uygulamanın en önemli özelliği, istenilen sonucun kesin olarak elde edilmesidir.⁵⁸

⁵⁵ David Begg, Stanley Fischer, Rudiger Dornbusch, **Makro İktisat**, Ed. Vildan Serin, İstanbul, Alkım Yay., 2001, p. 388.

⁵⁶ Karluk, **Türkiye Ekonomisi**, s. 370.

⁵⁷ Pekin, **Makro Ekonomi**, s. 59.

⁵⁸ Gülden Ülgen, **İktisat Bilimine Giriş**, İstanbul, Der Yay., 2002, s. 109.

1.3.2. Maliye Politikası

Maliye politikası, ekonomide ulaşılmış olan dengeyi korumak veya daha iyi bir dengeye geçmek ya da meydana gelen dengesizlikleri gidermek amacı ile, kamu kesiminin gelir, gider ve borçlarını kullanmak suretiyle uygulanan politikalar bütünüdür.⁵⁹

Maliye politikası genel olarak devletin bütçe politikası ile gerçekleştirilir. Devlet bütçesi devletin gelir ve giderlerinin önceden tahminini yapan hukuki bir belge ve kanundur. Bu kanun belirli amaçların gerçekleştirilmesi için hazırlanmıştır. Dolayısıyla bütçe politikası da bir maliye politikası aracı olarak değerlendirilebilir.⁶⁰

Ekonomide belirlenen amaçların gerçekleştirilmesi için kullanılan mali araçlar, kamu harcamaları ve kamu gelirleridir. Siyasi otorite bu araçları kullanarak ekonomik hedefleri gerçekleştirmeye çalışır.

- **Kamu Harcamaları**

Devlet bütçesinde açık, fazla veya denklik meydana getiren unsurların bir grubu devlet harcamalarıdır. Bu harcamalar, yatırım harcamaları, transfer harcamaları ve cari harcamalardan oluşmaktadır.⁶¹ Siyasi otorite ekonominin içinde bulunduğu duruma göre bu harcamalarda bazı düzenlemelere gitmektedir.

Örneğin enflasyonla mücadele etmek için kısa dönemde toplam talebi kısıtlayan en etkili politika, kamu harcamalarının kısılmasıdır. Bunun gerçekleştirilmesi için siyasi otorite, kriz döneminde efektif talebi artırmak için girişmiş olduğu büyük yatırım harcamalarını, bu harcamalarla ilgili projeler

⁵⁹ Mahfi Eğilmez, Ercan Kumcu, **Ekonomi Politikası Teori ve Türkiye Uygulaması**, İstanbul, Om Yayınevi, 2003, s. 293.

⁶⁰ Şerafettin Aksoy, **Kamu Maliyesi**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1994, s. 486

⁶¹ Savaş, **Politik İkt.**, s. 55.

tamamlanır tamamlanmaz durdurabilir. Diğer bir önlem olarak da mali yardımlar yeniden gözden geçirilerek enflasyonu artırıcı olanlar kaldırılır.⁶²

- **Kamu Gelirleri**

Devlet, ihtiyaç duyduğu ekonomik değerleri, çeşitli kaynaklardan elde etmeye çalışır. Tek kaynak veya tek vergi devletin bütün ihtiyaçlarını karşılayacak geliri elde etmeye imkan vermez. Ayrıca bireylerin ödeme güçleri, çeşitli kaynaklara dayanmaktadır. Bu bakımdan kamu gelirlerinin bir çok çeşidi ortaya çıkmaktadır. Başlıca kamu gelirlerini, vergiler, harçlar, resimler, şerefiyeler (harcamalara katılma payları), para ve vergi cezaları, mülk ve teşebbüs gelirleri, kamu borçlanmaları ve diğer gelirler (yardım ve bağışlar, para basmaktan doğan gelirler, vb.) şeklinde sıralamak mümkündür.⁶³

Kamu harcamalarında kısıtlamaya gidilmesi aynı zamanda vergilerin yükseltilmesi, ülkede işsizliğin artmasına, üretimin düşmesine dolayısıyla da büyümenin azalmasına neden olabilmektedir. Bu nedenle ekonomide amaçlar arasında çatışmalar da meydana gelebilmektedir. Bu çatışmaların meydana gelmemesi için seçilecek mali aracın, diğer amaçlar üzerinde yapacağı etkisinin kabul edilebilir bir düzeyde olmasına özen gösterilmesi gerekmektedir.

Vergi oranları arttırılarak kamusal ihtiyaçlarının giderilmesi en sağlıklı yol iken, demokratik ülkelerde siyasi otoriteler artan kamu ihtiyaçlarının karşılanmasında oy kaybı endişesi ile vergi artışı yerine, ya emisyonu veya borçlanma yolunu seçerek gelirlerini artırmaya çalışırlar. Borçlanmanın süreklilik arz etmesi ve katlanarak artması durumunda, ekonomide enflasyonist baskılar da artmaktadır.

1.3.3. Gelirler Politikası

Bu tür araçlara kontrol araçları da denilmektedir. Devlet siyasal gücünü kullanarak ekonomiye yapmış olduğu direkt müdahalelerdir. Daha çok fiyat ve

⁶² İsmail Türk, **Maliye Politikası**, Ankara, Turhan Kitabevi, 1992, s. 99.

⁶³ Akif Erginay, **Kamu Maliyesi**, Ankara, Savaş Yay., 1992, s. 18.

Ücretlerin dondurulması Şeklinde yapılan bu müdahaleler istenilen amaca daha çabuk ve kesin olarak ulaşmayı sağlarlar.

Özellikle enflasyonun önlenmesi amacıyla istikrar politikalarında yer alan kontrol araçları.⁶⁴

- **Fiyat Kontrolleri**

Fiyat kontrolleri çeşitli Şekillerde yapılmaktadır. Bunun en katı Şekli, bütün mal ve hizmet fiyatlarının belli bir tarihteki düzeyinde dondurulmasıdır. Esnek bir fiyat kontrolü ise, her mal ve hizmet için bir kr marĐı tesbit ederek, maliyet ve satış fiyatı arasındaki ilişkinin bu kr marĐına göre belirlenmesidir.

- **cret Kontrolleri**

cret kontrolleri uygulaması, ücretlerin enflasyon oranının altında arttırılması veya sendikal hakların askıya alınması yoluyla ücretlerde belli bir süre artışa izin verilmemesi Şeklinde yapılmaktadır.

1.3.4. Dış Ticaret Politikası

demeler bilançosunda cari işlemler hesabındaki ihracat ve ithalat kalemleri üzerinde ülkeyi yöneten siyasi otoritenin yapmış olduğu tüm faaliyetlere dış ticaret politikası denilmektedir.⁶⁵

Hükümetler çeşitli amaçların gerçekleştirilmesi için uluslar arası ticarete müdahalelerde bulunurlar. Bu müdahaleler ekonomik olduğu gibi sosyal ve siyasal içerikli de olabilmektedir. Özellikle gelişmiş ülkelerde ithalatın ülke ekonomisine verebileceği zararlara karşı büyük bir hassasiyet vardır. Bu konuda kamuoyu hkmetlere baskı yapmaktadır. Halbuki piyasa ekonomisi prensiplerinin geçerli olduğu bu ülkelerde serbest rekabet, ekonomik etkinliğin temel Őartlarından birisidir. Fakat özellikle ithalat ile rekabet gücü olmayan ülke

⁶⁴ elebi, **Türkiye’de Ekonomik İstikrar.**, s. 52.

⁶⁵ Karluk, **Türkiye Eko.**, s. 480.

içerinde üretim yapan grupların baskısından kaynaklanan nedenden dolayı, siyasi otoriteler koruyucu önlemler almak zorunda kalabilirler.⁶⁶

Dış ticaret politikası gerçekte kaynak tahsisi ile ilgili bir politikadır. Mesela bir ithalat vergisi veya ihracata sübvansiyon vermek, bir malın ülke içerisindeki üreticilerinin korunmasına yol açarak, kaynakların bu malın üretimine kaymasına sebep olacaktır.⁶⁷

Devletin dış ticarete müdahalede kullandığı temel araç gümrük tarifeleridir. Ancak zamanla gümrük tarifeleri azaltılmış, bunun yerine çok sayıda yeni müdahale aracı ortaya çıkmıştır. Bu yeni müdahale araçları tarife dışı engeller olarak nitelendirilmektedir.⁶⁸

- **Gümrük Tarifeleri**

İthalatın kısılması için başvuru alan araçlar gümrük vergileridir. Bu vergiler yüksek tutularak ithalat azaltılmaya çalışılır. Günümüzde gerek Dünya Ticaret Örgütü ve gerek bölgesel entegrasyonlar nedeniyle bu araçların kullanım alanı daralmaktadır. Ayrıca istikrar politikalarında meydana gelen yaklaşım değişikliklerine bağlı olarak, ithalatın bu yöntemlerle kısılmasına çalışmak yerine liberasyon bir araç olarak önem kazanmış durumdadır.⁶⁹

- **Tarife Dışı Engeller**

Gümrük tarifelerinin dışında genellikle döviz gideri doğuran işlemleri kısıtlamak için hükümetin tek taraflı kararı ile konulan müdahale önlemleridir. Tarife dışı engeller, miktar kısıtlamaları, görünmez engeller, ihracatın teşviki gibi pek çok unsurdan oluşmaktadır.⁷⁰

⁶⁶ Halil Seyidoğlu, **Uluslararası İktisat**, İstanbul, Güzem Yay., 1990, s. 281.

⁶⁷ Karluk, **Türkiye Eko.**, s. 480.

⁶⁸ Seyidoğlu, **Uluslararası İktisat**, s. 285.

⁶⁹ Çelebi, **Türkiye'de Ekonomik İstikrar.**, s. 51.

⁷⁰ Seyidoğlu, **Uluslararası İktisat**, s. 285-286.

İstikrar politikası araçlarının ekonomiye etkileri ve siyasi otoriteye sağladıkları imkanlar birbirinden çok farklıdır. Ayrıca bunların uygulamaya konulma güçlükleri de birbirinden oldukça farklıdır. Örneğin para politikası hemen ve kolaylıkla uygulanabildiği halde, maliye politikası için önceden bazı hazırlıkların yapılması gerekmektedir. Gelirler politikası için önceden geniş bir kontrol mekanizması kurmak gerekmektedir. Bu açıklamalardan bunlar arasında bir seçim yapmak gerektiği anlaşılmalıdır. Bu politikalar birbirinin alternatifi değildirler. Bu nedenle de birinin seçilip diğerinin ihmal edilmesi söz konusu değildir. Aksine bu politikalar birbirini tamamlar nitelikte olup, çoğu zaman bir arada uygulanmaktadırlar.⁷¹

2. ULUSLAR ARASI PARA FONU (IMF) DESTEKLİ İSTİKRAR PROGRAMLARI VE TARIM SEKTÖRÜ

Tarım sektörü 1980'li yıllardan itibaren IMF istikrar programlarında yer almaya başlamıştır. Bunda, II. Dünya Savaşından sonra oluşan yeni uluslararası işbölümünde tarım gibi düşük katma değerli sektörlerin az gelişmiş ülkelere bırakılmasının da etkisi vardır. Uruguay Raund sürecine kadar da GATT müzakereleri içinde doğrudan tarım kesimiyle ilgili bir anlaşma yer almamıştır. Bunu, söz konusu sektörün dışlanması olarak değerlendirmemek gerekir. Aksine, örneğin 1950'li yıllarda Marshall Planı doğrultusunda az gelişmiş ülkelere krediler verilmiştir. Bunlar, öncelikle tarım alet ve makineleri satın alımı ve yol yapımı amaçlı proje kredileri şeklindedir. Böylece, tarımın dış borçlanma yoluyla makineleşmesi ve dış piyasalara açılması sağlanmıştır. Tarımın istikrar programlarında yer alması da bu noktada başlamaktadır. Tarımsal üretimin sanayileşmesi için tarım alet makinelerini satın almak kaydıyla verilen kredilerin geri ödenme riskinin büyüklüğü, borcunu ödeyebilmek için borçlanan ülkeyi meydana getirmiştir. Sonunda ülke, IMF ve Dünya Bankası tarafından önerilen istikrar programlarının sürekli uygulayıcısı haline gelmektedir.⁷²

⁷¹ Aren, **İstihdam, Para ve İkt.**, s. 214.

⁷² TZOB, **Zirai ve İktisadi Rapor 1999-2000**, Ankara, Türkiye Ziraat Odaları Birliği Yay., (Çevrimiçi), http://www.tzob.org.tr/tzob/tzob_ana_sayfa.htm, 1 Nisan 2005, s. 14-15.

2.1. İSTİKRAR PROGRAMI UYGULAYAN ÜLKELERDE TARIM SEKTÖRÜ

IMF, üye ülkelerin döviz açıklarının kapatılması ve dış dengenin sağlanması amacı ile kurulmuştur. Ödemeler dengesi problemlerini kendi başlarına çözümlenmeye başlayan gelişmiş ülkeler, IMF'yi bir başvuru kaynağı ya da bir danışma aracı olarak kullanmamaktadırlar. Dolayısıyla IMF artık gelişmekte olan ülkelerin sorunlarıyla uğraşan bir kurum haline dönüşmektedir. Gelişmiş ülkeler IMF'den dolayı olarak yaralanmaktadırlar. Bu ülkeler uluslar arası ticari ilişkilerde, gelişmekte olan ülkelerin IMF ile stand-by anlaşması yapıp yapmadıklarına bakmaktadırlar. Böylece söz konusu ülkelere kredi verme ve yatırım yapma kararlarında IMF kriterlerini göz önünde bulundurmaktadırlar.⁷³

Gelişmekte olan ülkelerin çoğu, ekonomilerinde ortaya çıkan dengesizlikleri gidermek amacıyla istikrar programları uygulamaktadır. Genellikle bu ülkelerde yaşanan yüksek enflasyon, kamu kesimi açıkları ve ödemeler bilançosu dengesizlikleri gibi ekonomik istikrarı bozucu etkenler, istikrar programı uygulamalarını zorunlu kılmaktadır. IMF 1980'li yıllarda dış açıkların finansmanını, istikrar ve yapısal uyum programları adı altında, az gelişmiş ülkelerde köklü politika değişikliklerine bağlamaya başlamıştır.⁷⁴ Bu noktada az gelişmiş ülkenin tanımı ve kişi başına milli gelir kriterine göre ülkelerin nasıl bir sınıflandırmaya tabi tutulduğunu belirtmekte yarar vardır.

Az gelişmiş ülke, “fert başına düşen milli geliri ileri sanayi ülkelerinin fert başına düşen milli gelirinden önemli ölçüde düşük olan ekonomiler” şeklinde tanımlanmaktadır.⁷⁵ Ülkeler kişi başına düşen milli gelirlerine göre düşük, orta ve yüksek gelirli ülkeler şeklinde sınıflandırılmaktadırlar.

Kişi başına milli geliri, 745 dolara kadar olan ülkeler düşük gelirli, 746-2.975 dolar arasındaki ülkeler alt orta gelirli, 2.976-9.205 dolar arasındaki ülkeler

⁷³ Alpago, **IMF-Türkiye İliş.**, s. 155.

⁷⁴ Meliha Ener, Esra Siverekli Demircan, **Küreselleşen Dünyada IMF Politikaları ve Türkiye**, Ankara, Roma Yay., 2004, s. 41-45.

⁷⁵ Savaş, **Kalkınma Ekono.**, s. 15.

üst orta gelirli, 9.206 dolar ve daha fazla gelire sahip olan ülkeler de yüksek gelirli ülkeler şeklinde sınıflandırılmaktadır.⁷⁶

IMF'nin istikrar programı uygulayan az gelişmiş ülkelerde tarım sektörünün konumu aşağıdaki gibidir.

2.1.1. GSMH ve Tarım

Ekonomik gelişme sürecinde tarım sektörü çok önemli bir işleve sahiptir. Özellikle ekonomik gelişmenin başlangıç aşamasında tarım, ekonomide hakim sektör durumundadır. Ekonomi geliştikçe tarımın GSMH payı, diğer sektörlerle göre azalmaya başlar.⁷⁷

İktisadi gelişme sürecinde, tarım kesiminin ekonomi içindeki göreceli öneminin giderek azalması, dünyanın her yerinde geçerli olan bir ekonomik yasa niteliğindedir.⁷⁸ Üç sektör teorisi olarak bilinen bu görüşe göre; bir ülkede milli gelir arttıkça tarımın milli gelir içindeki payı azalırken, sanayi ve hizmetler sektörünün payında ise artış görülmektedir.⁷⁹ Tarım sektörünün zamanla nisbi öneminin azalması, diğer sektörlerin tarımdan çok daha hızlı bir büyüme gerçekleştirmesinden kaynaklanmaktadır.⁸⁰

Ayrıca, ülke ekonomik bakımdan geliştikçe tarımsal üretim değerinin kompozisyonunda da değişimler gözlenmektedir. Tarımsal üretim içinde bitkisel üretimin payı azalırken, hayvancılık, ormancılık ve su ürünleri payının arttığı görülmektedir.⁸¹

⁷⁶ PETROL-İŞ, **IMF Tahribatı ve Türkiye: 2000-2004**, İstanbul, Petrol-İş Yay., 2004, s. 38.

⁷⁷ Osman Z. Orhan, **Türkiye'de Tarımsal Destekleme ve Taban Fiyatları Politikası**, İstanbul, İTO Yay., 1999, s. 25.

⁷⁸ Ahmet Şahinöz, "Tarım Sektörü", **Türkiye Ekonomisi**, Ed. Ahmet Şahinöz, Ankara, İmaj Yay., 2001, s.91.

⁷⁹ Zeynel Dinler, **Tarım Ekonomisi**, 5. bs., Bursa, Ekin Kitabevi , 2000, s. 77.

⁸⁰ Şahinöz, "Tarım Sektörü", s. 91.

⁸¹ Haydar Oğuz Tuncer, **Tarımın Türkiye Ekonomisine Katkısı**, Ankara, TOBB Yay., 1990, s. 2.

Kısaca ifade etmek gerekirse, az gelişmiş ülkelerde GSMH, tarımsal karakterli bir yapıya sahiptir. Ülke ekonomik bakımdan gelişme gösterdikçe, tarımın GSMH içindeki payı da nisbi olarak azalmaya devam edecektir.

2.1.2. Aktif Nüfus ve Tarım

Az gelişmiş ülkelerde nüfusun büyük bir kısmı tarım sektöründe çalışmaktadır. Ekonomik kalkınma hızlandıkça tarım sektöründe çalışan işgücü azalacak, buna karşın sanayi ve hizmetler sektöründe çalışan işgücü ise artacaktır. Başka bir ifade ile, ekonomik kalkınma sürecinde işgücünün sektörel dağılımı, tarım kesiminin aleyhine, tarım dışı sektörlerin de lehine olacaktır.⁸²

Tarımsal istihdamın payı ile iktisadi gelişme arasındaki ilişki yukarıda da belirtildiği gibi ters yönlüdür. Fakat bu ilişki iktisadi gelişmeden tarımsal istihdam payının azalması yönüdedir. Başka bir anlatımla tarımın istihdam payının azalması ile ülkeler gelişmezler. Ülkeler geliştikçe tarımın istihdam payı azalır.⁸³

Sanayileşmiş ülkelerde iktisaden faal nüfusun küçük bir kısmı (%2-3) tarım sektöründe çalışırken, gelişmekte olan ülkelerde bu oran %60'lar seviyesine kadar çıkabilmektedir.⁸⁴

Tarım kesimindeki aktif nüfusun zaman içerisinde giderek azalması, bir yandan tarımın fazla vermesine, diğer yandan da sanayi başta olmak üzere diğer kesimlerin yeni istihdam alanları oluşturmasına bağlıdır.⁸⁵

Gelişmekte olan ülkelerde nüfusun sektörler arasındaki hareketi, gelişmiş ülkelere göre daha hızlıdır. Çünkü, tarımda işlenebilir arazilerin sınırına ulaşılmış olması, teknolojik gelişmeler, hızlı nüfus artışı, sanayinin gelişmesi ve dolayısıyla

⁸² Savaş, **Kalkınma Ekono.**, s. 18.

⁸³ TÜSİAD, **DTÖ ve AB'deki Gelişmeler Işığında 21. Yüzyılda Türkiye Tarımı**, İstanbul, TÜSİAD Yay., Haziran 2005, (Çevrimiçi) <http://www.tusiad.org/turkish/rapor/tarim2/tarim.pdf>, 5 Temmuz 2005, s. 54-55.

⁸⁴ TÜGİAD, **2000'li Yıllara Doğru Türkiye'nin Önde Gelen Sorunlarına Yaklaşımlar: XI-Tarım**, İstanbul, TÜGİAD Yay., 1995, s. 5.

⁸⁵ Şahinöz, "Tarım Sektörü", s. 78.

işgücüne olan ihtiyacın artması bu hareketin başlıca nedenleri arasında sayılabilmektedir.⁸⁶

2.1.3. Verimlilik ve Tarım

Kalkınma çabası içerisinde olan az gelişmiş ülkelerde verimlilik düzeyi genellikle düşüktür.⁸⁷ Bu ülkelerde tarımsal üretimin düşük olmasının başlıca nedenleri;⁸⁸

- Gelişmiş ülkelerde tarım sektöründe kullanılan sermayenin bir kısmını emekle ikame etmesi mümkün olmadığı için, az gelişmiş ülkelerin tarım sektöründe, gelişmiş ülkelere göre çok sayıda emek kullanmasının verimlilik artışı üzerinde bir etkisi olmamaktadır.
- Az gelişmiş ülkelerde tarımsal üretimde kullanılan teknikler, gelişmiş ülkelere oranla ilkelidir. Ayrıca bu ülkelerde gübre, kaliteli tohum ve bakım yönünden modern tekniklerden yeterli derecede veya hiçbir şekilde yararlanılmamaktadır.
- Bu ülkelerde nüfus artışı hızlı olduğu için ekim alanları da sürekli genişlemektedir. Bu durumda tarıma elverişli olmayan topraklarda da tarım yapılmakta, bu da tarımsal verimi ortalama olarak düşürmektedir.
- Az gelişmiş ülkelerde tarım, genellikle çok küçük aile işletmeleri tarafından yapılmaktadır. Böyle bir işletme şekli de az sermaye kullanımının ve modern teknolojiye yer vermemenin hem sebebi hem de sonucu olmaktadır.

Günümüzde gelişmiş ülkelerde tarımsal üretim özellikle biyoteknoloji çalışmalarının ve kurumsal yönlendirmelerin de desteği ile önemli gelişmeler ortaya koymaktadır. Her ne kadar tarım, bu ülkelerin milli gelirlerinde düşük bir paya sahip olsa da, katma değeri yüksek ürünlere dönüşmektedir. Halbuki az

⁸⁶ Taner Kırıl, Halis Akder, **Makro Ekonomik Göstergelerle Tarım Sektörü**, (Çevrimiçi) <http://www.zmo.org.tr/etkinlikler/5tkoz/01.pdf>, 26 Ekim 2003, s. 2.

⁸⁷ Yusuf Tuna, **Tarımda Verimlilik Artışının Ekonomik Sonuçları: Türkiye ile İlgili Bir Değerlendirme**, Ankara, Milli Üretkenlik Merkezi Yay., 1993, s. 12.

⁸⁸ Savaş, **Kalkınma Ekono.**, s. 20.

gelişmiş ülkelerde tarım, biyoteknoloji etkinliğine dayalı katma değeri yüksek ürünler üretmek bir yana, ciddi üretim ve verimlilik sorunları ile karşı karşıya kalmaktadır. Üretim tekniğinin geri olduğu ve modern teknoloji imkanlarından yararlanılamayan bir ekonomide, tarımsal üretim büyük ölçüde toprağa ve doğal koşullara bağlı olacaktır.⁸⁹

2.1.4. Mali Kaynakların Yetersizliği

Bilindiği gibi az gelişmiş ülkelerde, milli gelir seviyesi ve buna bağlı olarak da fert başına milli gelir düzeyi, gelişmiş ülkelere kıyasla çok düşüktür. Kişi başına milli gelir seviyesi ne kadar düşük ise, ekonomide gelirin o ölçüde büyük kısmı tüketime ve dolayısıyla o ölçüde küçük kısmı tasarrufa ayrılacak demektir. Bu durum iktisat literatüründe Engel Kanunu olarak bilinmektedir. Bu kanuna göre gelir seviyesinin düşük olması durumunda, gelirin büyük bir kısmı, yiyecek, içecek maddeleri ve meskene harcanmaktadır. Gelir seviyesi yükseldikçe, gelirden bu tür zaruri ihtiyaçlara ayrılan kısım azalmaktadır. Dolayısıyla fert başına gelir seviyesinin çok düşük olduğu az gelişmiş ülkelerde halk, gelirin tamamına yakını tüketim harcamalarına ayıracak, eğer yapılabilmişse tasarruflar da çok düşük oranlarda kalacaktır.⁹⁰

Az gelişmiş ekonomilerde insanların bir çoğu kısır döngüler içindedir: Bu kimseler yeterli düzeyde gıda alamadıklarından sağlıkları bozulmaktadır. Zor şartlarda para kazanıp, hayat mücadelesi veren bu insanlar, çocuklarını okula gönderemezler ve bunların çocukları da yoksul bir hayat yaşamaya mahkum olur. Böylece yoksulluk nesilden nesle aktarılmış olur. Tarımla uğraşan çiftçilerin yetersiz düzeydeki sermayeleri, verimliliklerini arttıracak gübre, yüksek verimli tohum gibi girdilerin kullanımını kısıtlamaktadır.⁹¹ Bu durumda yeterli düzeyde üretim artışı sağlamamakta ve bu kısır döngü devam edip gitmektedir.

⁸⁹ A. Osman Balkanlı, “Türkiye’de Tarım Sektöründe Gelişme Sorunu ve Belirleyicisi Olan Faktörler”, **İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Sayı:27, Ekim 2002, s. 156.

⁹⁰ Savaş, **Kalkınma Ekono.**, s. 27.

⁹¹ Joseph E. Stiglitz, **Küreselleşme Büyük Hayal Kırıklığı**, Çev. Arzu Taşcıoğlu, Deniz Vural, 2. bs., İstanbul, Plan B Yay., 2002, s. 104.

2.1.5. Tarımsal Ürünler ve Pazarlama Sorunları

Az gelişmiş ülkelerin, güçlü tarım ülkeleri olarak uluslararası piyasalarda rekabeti yakalama şansları yoktur. Çünkü, sanayi ürünlerine göre düşük katma değerli olan tarım ürünlerinin, uluslararası piyasalardaki fiyatları her zaman sanayi ürünlerinin altında oluşmaktadır.⁹² Ayrıca yukarıdaki açıklamalarda da belirtildiği gibi, gelişmiş ülkeler tarımsal alanda önemli gelişmeler kaydetmişler ve tarımsal ürünlerini katma değeri yüksek ürünlere dönüştürmüşlerdir. Az gelişmiş ülkeler ise tarımda katma değeri yüksek ürünler üretmek bir yana, yeterli derecede modern tekniklerden yararlanamadıkları için ciddi üretim ve verimlilik sorunları yaşamaktadırlar. Bu da üretilen ürünlerin kalite ve fiyatında olumsuzluklar meydana getirmektedir. Dolayısıyla gelişmekte olan ülkeler, uluslar arası pazarlarda gelişmiş ülkelerin tarım ürünleriyle de rekabet edememektedirler.

Tarım ürünlerinin pazarlanmasında kalite ve fiyat yanında en önemli faktörlerden biri de, ürünün ihtiyaç duyulduğu zamanlarda tüketici tarafından tedarik edilebilmesidir. Bu talebinin karşılanabilmesi de, üretimde istikrarın sağlanması ve yeterli ve uygun depolama imkanlarının bulunmasına bağlıdır. Az gelişmiş ülkelerde tarımsal üretim genellikle tabii şartlara bağlıdır. Tabii şartlara bağlı olarak belli zamanlarda hasat edilen ürünler, yine aynı zamanlarda satışa sunulmaktadır. Yine tarım ürünlerinin büyük bir kısmının bozulabilir nitelikli olması, üreticinin bu ürünleri hemen elden çıkarmasını gerektirmektedir. Nisbeten dayanıklı ürünler de, depolama imkanlarının bulunmaması nedeniyle diğer ürünler gibi kısa sürede pazara sunulmaktadır. Bu da büyük oranda fiyatların düşmelerine sebep olmakta; sonuçta çiftçinin gelirinde önemli kayıplar meydana gelmektedir.⁹³

⁹² TZOB, **Zirai ve İktisadi Rapor 1999-2000**, s. 15.

⁹³ A.y., s. 200.

2.1.6. Tarım Kesimi ve Eğitim Sorunları

Eğitim işgünün niteliğini gösteren bir ölçüttür. Eğitim alanındaki gelişmeler ile, işgücünün niteliğinin gelişimi arasında doğrusal bir ilişki vardır.⁹⁴ Bu nedenle tarımsal üretimi arttırmak için yapılması gereken en önemli faaliyetlerden biri de, bu sektörde istihdam edilenlerin eğitimidir. Tarımda teknolojik gelişmelerden yararlanmak, bilgi ve eğitim gerektirmektedir. Dolayısıyla tarımsal eğitim ve araştırmalara ağırlık vermek, teknoloji kullanımı konusunda bilgi birikiminin oluşmasını sağlamak çok önemlidir. Çünkü, teknolojik bakımdan faktör bolluğuna sahip olmak, üretimin arzu edilen düzeyde gerçekleşmesine imkan vermeyebilir. Ayrıca üreticilerin genel ekonomik hedefler bakımından tarımsal üretimin önemini kavramaları ve geçimlik üretim yapmak yerine, ticari üretim yapmak konusunda bilinçlendirilmeleri gerekmektedir. Bunun için de tarımsal üretimle ilgili yapılan teknolojik araştırma sonuçlarının üreticilere ulaştırılması gerekmektedir.⁹⁵

Tarımsal eğitim, okulda olabileceği gibi; okul dışında da, çiftçiye pratik bilgi ve beceri kazandıran kurslar, seminerler, gösteriler şeklinde de olabilmektedir.⁹⁶

Nüfusunun yaklaşık olarak sadece %4 gibi cüzi bir bölümü tarım sektöründe çalışan gelişmiş ülkelerde, tarımsal faaliyette bulunan bir aile, kendisine ilave olarak 25 kişiyi doyuracak kadar ürün üretmeyi başarabilmektedir. Diğer taraftan, nüfusunun %60'lara varan kısmı tarım kesiminde çalışan gelişmekte olan ülkelerde, bir çiftçi ailesi kendine ilave olarak tarım dışında faaliyette bulunan 2 kişiyi besleyebilecek kadar tarımsal ürün üretebilmektedir.⁹⁷

Gelişmiş ülkelerdeki çiftçiler bu üretim artışlarını, aldıkları eğitim sayesinde usulüne uygun olarak kullandıkları modern girdilerle

⁹⁴ Yakup Kepenek, Nurhan Yentürk, **Türkiye Ekonomisi**, 13. bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 2003, s. 420.

⁹⁵ Tuna, **Tarımda Verimlilik Art.**, s. 35.

⁹⁶ İ. Hakkı İnan, **Tarım Ekonomisi ve İşletmeciliği**, 5. bs., İstanbul, Avcı Ofset, 2001, s. 124.

⁹⁷ Dinler, **Tarım Eko.**, s. 39.

sağlayabilmektedirler. Az gelişmiş ülkelerde kaynakların son derece kısıtlı olması nedeniyle gübre, kaliteli tohum, makine, su ve ilaç gibi modern girdilerin kullanımı son derece yetersizdir. Buna rağmen kullanılan söz konusu girdilerden, beklenen üretim artışı sağlanamamakta, hatta bilinçsizce kullanılan bu girdiler, başta çevre kirliliği olmak üzere çeşitli problemlere neden olabilmektedir. Çünkü az gelişmiş ülkelerde özellikle çiftçilerin eğitim düzeyi oldukça düşüktür. Ayrıca devlet tarafından çiftçilere verimlilikle ilgili pratik bilgi ve beceriler kazandıracak faaliyetler de ya yok denecek kadar az, veya son derece yetersizdir. Çiftçiler babalarından, dedelerinden gördükleri usullerle üretime devam etmektedirler.

2.1.7. IMF İstikrar Programı Uygulayan Bazı Ülkelerde Temel Ekonomik Göstergeler ve Tarım

Türkiye’de yaşanan ekonomik çalkantılara benzer sorunlar yaşayan ülkelerin başında Arjantin, Brezilya, Meksika, Endonezya, Malezya ve Güney Kore gibi gelişmekte olan Latin Amerika ve Asya ülkeleri gelmektedir. Ekonomik krizlerin en çok yaşandığı ülkeler, Asya ve Latin Amerika ülkeleridir. Bu ülkelerde, meydana gelen ekonomik istikrarsızlık nedeniyle, zaman zaman IMF destekli istikrar programları uygulanmaya konulmuştur.⁹⁸ Aşağıdaki tablo 22’de, Türkiye ve Türkiye ile benzer ekonomik krizler yaşayan söz konusu ülkelerinde tarım sektörü ile ilgili bazı temel göstergeler verilmiştir. Tablo 23’de ise IMF istikrar programı uygulayan nisbeten daha düşük gelire sahip Şili, Bolivya, Kolombiya, Guyana, Kamerun, Benin, Mozambik gibi Latin Amerika ve Afrika ülkelerinden örnekler sunulmuştur.

Tablo 22’den da izlenebileceği gibi kişi başına GSYİH rakamları açısından en kötü durumdaki ülke Endonezya’dır. Bu ülkede kişi başına GSYİH, 710 dolar olarak gerçekleşmiş; bu rakama göre de ülke, düşük gelirli ülkeler sınıfında yer almıştır. Güney Kore, 9.930 dolar ile yüksek gelirli ülkeler grubuna girmektedir. Diğer ülkelerde ise kişi başına GSYİH rakamları 2.490-5.920 dolar arasında değişmektedir. Bu ülkeler de orta gelirli ülkeler arasında yer almaktadırlar.

⁹⁸ Alpago, **IMF-Türkiye İliş.**, s. 95, 138.

Tablo 22
Bazı Ülkelerde Temel Ekonomik Göstergeler ve Tarım Sektörü
(2002 Yılı Verileri)

Göstergeler	Birim	Türkiye	Arjantin	Brezilya	G. Kore	Endon.	Malez.	Meks.
1. GSYİH								
GSYİH	Milyon\$	183.665	102.042	452.387	476.690	172.911	94.900	637.203
Kişi Baş. GSYİH	\$	2.490	4.220	2.830	9.930	710	3.540	5.920
Tarım/GSYİH	%	13.1	10.7	6.1	4	17.5	9	4
2. Nüfus ve Tarımsal İşgücü								
Nüfus	1000	70.318	37.981	176.257	47.430	217.131	23.965	101.965
Yıllık N. Artışı	%	1.5	1.2	1.3	0.6	1.3	2	1.5
Kır.Nü./Top.Nü.	%	34	12	18	17	57	41	25
Tarımsal İşgücü	1000	14.697	1.460	12.673	2.158	49.957	1.795	8.510
Ta.İşgü/Top.İşgü.	%	45	9	16	9	47	17	20
3. Arazi Kullan.								
Toplam Arazi	1000 He	76.963	273.669	845.942	9.873	181.157	32.855	190.869
Ekilebilir Alan	1000 He	25.938	33.700	58.980	1.684	20.500	1.800	24.800
Sulanan Alan	1000 He	5.215	1.561	2.920	1.138	4.815	365	6.320
4.Tar. Al ve Gir.								
Gübre/Ek. Alan	Kg/He	67	22	130	410	146	683	69
Traktör/Ek. Alan	Sayı/He	37.4	8.9	13.7	122.5	4.6	24.1	13.1
Sul.Alan/Ek.Alan	%	20.1	4.6	4.9	67.5	23.4	20.2	25.4
5. Ulus. Ticaret								
Toplam İhracat	Milyon\$	35.753	25.709	60.362	162.470	57.006	93.282	85.000
Tarımsal İhracat	Milyon\$	3.476	11.022	16.725	1.676	6.207	7.373	7.894
Tar.İhr./Top.İhr.	%	9.7	42.8	27.7	1.03	10.8	7.9	9.2
Toplam İthalat	Milyon\$	51.203	8.989	49.577	152.126	31.304	79.870	110.000
Tarımsal İthalat	Milyon\$	3.070	502	3.238	8.957	4.201	4.300	11.615
Tar.İth./Top.İth.	%	5.9	5.5	6.5	5.8	13.4	5.3	10.5

Kaynak: FAO, (Çevrimiçi)

http://www.fao.org/es/ess/compendium_2004/pdf/ESS_TUR.pdf,
http://www.fao.org/es/ess/compendium_2004/pdf/ESS_ARG.pdf,
http://www.fao.org/es/ess/compendium_2004/pdf/ESS_BRA.pdf,
http://www.fao.org/es/ess/compendium_2004/pdf/ESS_ROC.pdf,
http://www.fao.org/es/ess/compendium_2004/pdf/ESS_INS.pdf,
http://www.fao.org/es/ess/compendium_2004/pdf/ESS_MAL.pdf,
http://www.fao.org/es/ess/compendium_2004/pdf/ESS_MEX.pdf, 7 Haziran 2005,
verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tarımın GSMH ve istihdam payı daha önce de belirtildiği gibi gelişmiş ülkelerde son derece düşüktür. Örneğin, 2001 yılı verilerine göre ABD’de tarımın

GSMH payı %1.7, tarımın istihdam payı ise %2.1'dir. Aynı rakamlar AB'de ise %1.9 ve %4.1 olarak gerçekleşmiştir.⁹⁹

Meksika ve Güney Kore'de tarımın GSYİH payları AB seviyesi olan %4, diğer ülkelerde ise bu oran %6.1 ile %17.5 arasında değişmektedir. Tarımsal istihdamın toplam istihdam içindeki payı, Güney Kore ve Arjantin'de %9 iken, Türkiye'de %45, Endonezya'da da %47'dir.

Tarımsal faaliyetlerde kullanılan gübre, makine, su gibi girdiler verimliliği arttırmaktadır. Yeterli ve bilinçli bir şekilde kullanılması halinde bu girdilerin verimliliğe katkısı daha da artacaktır. Bu nedenle tarımsal üretimde söz konusu girdilerin kullanılması son derece önemlidir.

Ekilebilir alanlar dikkate alınarak hektar başına düşen gübre miktarında, 1990 yılı verilerine göre dünya ortalaması 95.2 kg'dır. Bu rakam, Hollanda'da 602.8 kg, İngiltere'de 368 kg, Fransa'da 295.3 kg, Almanya'da 263.6 kg'dır.¹⁰⁰ Malezya hektar başına 683 kg gübre kullanarak, gelişmiş ülkelere örnek olarak verdiğimiz ülkeler içerisinde bu konuda en yüksek rakama sahip olan Hollanda'dan bile daha iyi konumdadır. Güney Kore 410 kg ile Malezya'dan sonra gelmektedir. Arjantin, Türkiye ve Meksika gübre kullanımında dünya ortalamasının altında kalmışlardır.

Bin hektara düşen traktör sayısında 1991 yılı rakamlarına göre dünya ortalaması 18.2'dir. Aynı rakam Almanya'da 127.6, ABD'de 25.3, Fransa'da 75.9'dur.¹⁰¹ Bu konuda 122.5 ile Güney Kore yüksek bir performans gösterirken; 37.4 ile Türkiye, 24.1 ile de Malezya onu takip etmektedirler. Diğer ülkeler ise dünya ortalamasının altındadır. Ekilebilir alanların %67.5'ini sulamayı başaran Güney Kore, bu konuda da birinci sırada yer almaktadır. Bu ülkeyi %25.4 ile

⁹⁹ Tarım Bakanlığı, **Bazı Ülkelerde Önemli Göstergeler**, (Çevrimiçi) <http://www.tarim.gov.tr/arayuz/5/icerik.asp?efl=uretim/istatistikler/istatistikler.htm&curdir=\uretim\istatistikler&fl=bazitarimsal/gosterge.htm>, 10 Mayıs 2004.

¹⁰⁰ Nebi Çelik, **Tarımda Girdi Kullanımı ve Verimliliğe Etkileri**, Ankara, DPT Yay., 2000, (Çevrimiçi) <http://ekutup.dpt.gov.tr/tarim/celikn/verimlilik.pdf>, 24 Mayıs 2003, s. 34.

¹⁰¹ A.e., s. 51.

Meksika, %23.4 ile Endonezya, %20.2 ile Malezya, %20.1 ile Türkiye takip etmektedir. Brezilya’da bu oran %4.9, Arjantin’de ise 4.6 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 23
Bazı Ülkelerde Temel Ekonomik Göstergeler ve Tarım Sektörü
(2002 Yılı Verileri)

Göstergeler	Birim	Şili	Bolivya	Kolomb.	Guyana	Kamer.	Benin	Mozam.
1. GSYİH								
GSYİH	Milyon\$	64.153	7.801	80.925	717	9.060	2.695	3.599
Kişi Baş. GSYİH	\$	4.250	900	1.820	860	550	380	200
Tarım/GSYİH	%	8.8	14.6	13.9	30.8	42.6	36	23.5
2. Nüfus ve Tarımsal İşgücü								
Nüfus	1000	15.613	8.645	43.526	764	15.729	6.558	18.537
Yıllık N. Artışı	%	1.3	1.9	1.6	0.3	1.9	2.6	1.8
Kır.Nü./Top.Nü.	%	14	37	24	63	50	56	65
Tarımsal İşgücü	1000	985	1.558	3.697	55	3.723	1.553	7.837
Ta.İşgü/Top.İşgü.	%	15	44	19	17	57	52	81
3. Arazi Kullan.								
Toplam Arazi	1000 He	74.880	108.438	103.870	19.685	46.540	11.062	78.409
Ekilebilir Alan	1000 He	1.982	2.900	2.293	480	5.960	2.550	4.200
Sulanan Alan	1000 He	1.900	132	900	150	33	12	107
4.Tar. Al ve Gir.								
Gübre/Ek. Alan	Kg/He	230	5	302	37	6	19	6
Traktör/Ek. Alan	Sayı/He	27.2	2.1	9.2	7.6	0.1	0.1	1.4
Sul.Alan/Ek.Alan	%	95.8	4.5	39.2	31.2	0.5	0.4	2.5
5. Ulus. Ticaret								
Toplam İhracat	Milyon\$	17.676	1.319	11.907	494	2.017	375	850
Tarımsal İhracat	Milyon\$	3.475	383	2.724	158	483	211	76.3
Tar.İhr./Top.İhr.	%	19.6	29	22.8	31.9	23.9	56.2	8.9
Toplam İthalat	Milyon\$	16.991	1.745	12.699	563	1.840	658	1.523
Tarımsal İthalat	Milyon\$	1.170	196	1.603	91	170	196	330
Tar.İth./Top.İth.	%	6.8	11.2	12.6	16.1	9.2	29.7	21.6

Kaynak: FAO, (Çevrimiçi) http://www.fao.org/es/ess/compendium_2004/pdf/ESS_CHI.pdf,
http://www.fao.org/es/ess/compendium_2004/pdf/ESS_BOL.pdf,
http://www.fao.org/es/ess/compendium_2004/pdf/ESS_COL.pdf,
http://www.fao.org/es/ess/compendium_2004/pdf/ESS_GUY.pdf,
http://www.fao.org/es/ess/compendium_2004/pdf/ESS_CMR.pdf,
http://www.fao.org/es/ess/compendium_2004/pdf/ESS_BEN.pdf,
http://www.fao.org/es/ess/compendium_2004/pdf/ESS_MOZ.pdf, 7 Haziran 2005,
verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 23’de görüldüğü gibi, kişi başına GSYİH bakımından Şili 4.250 dolar ile grubun en zengin ülkesidir. Bu ülkeyi 1.820 dolar ile Kolombiya

izlemektedir. Diğer ülkeler ise 200-900 dolar arasında değişen oldukça düşük bir gelire sahiptirler. Bu ülkelerde Şili hariç tarımın GSYİH payı son derece yüksektir. Bu oran %42.6'lara kadar yükselmektedir.

Tarımın istihdam payı da oldukça yüksektir. Şili'de %15 olan bu oran, Guyana'da %17, Kolombiya'da %19, Bolivya'da %44, Benin'de %52, Kamerun'da %57, Mozambik'te %81'dir.

Bu ülkelerde tarımsal girdi kullanımı da, Şili ve Kolombiya hariç son derece düşüktür. Gübre kullanımında Kolombiya 302 kg ile oldukça iyi bir seviyededir. Şili'de bu rakam 230 kg, Guyana'da 37'kg, Benin'de 19 kg, Mozambik ve Kamerun'da 6 kg, Bolivya'da ise 5 kg'dır. Traktör kullanımında sadece Şili 27.2 ile,18.2 olan dünya ortalamasının üzerindedir. Diğer ülkelerde bu rakam son derece düşüktür. Örneğin Mozambik'te bin hektara sadece 1.4 adet traktör düşerken, Benin ve Kamerun'da ise bu rakam 0.1'dir. Su kullanımında da benzer durumlar görülmektedir. Şili ekilebilir alanların %95.8'ini Sulayabilmektedir. Kolombiya %39.2, Guyana %31.2 ile bu konuda Şili'den sonra başarı sağlayan ülkelerdir. Diğer ülkelerde ise tarımsal üretimde su kullanımı oldukça düşüktür. Örneğin Kamerun'da %0.5, Benin'de %0.4'tür.

2.2. IMF İSTİKRAR PROGRAMLARINDA TARIMA YÖNELİK DÜZENLEMELER

IMF 1980'li yıllardan itibaren, fakir ülkelerin dış borçlarını ödeyebilmesini sağlamak amacı ile, bu ülkelere kredi vermek için yapısal uyum programlarını şart koşmaktadır. Yapısal uyum programları çerçevesinde kredi talebinde bulunan ülkelere, ekonomilerini aşağıdaki tedbirlere göre ayarlamaları şart koşulmaktadır:¹⁰²

- Ülkede büyük yabancı şirketlerin yatırım ve tasarruflarına izin vermek,
- Ulusal parayı devalüe etmek,

¹⁰² **What Rules and Policies Cause Hunger,** (Çevrimiçi) <http://www.globalpolicy.org/soecon/hunger/2003/1016issues.pdf>, 22 Haziran 2004, p. 2.

- Sağlık, eğitim ve tarımsal alanda hükümet harcamalarını azaltmak,
- Tarımsal ürünler üzerindeki gümrük tarifelerini düşürmek.

İçine düştükleri ekonomik bunalımdan kurtulmak amacıyla IMF'ye başvuran gelişmekte olan ülkelere bu yapısal uyum programları hazır elbise olarak sunulmaktadır. Bu programların bir parçası olan tarımsal reformlar IMF'nin öncelikleri arasındadır. Ülkeyi içine düştüğü sıkıntıdan kurtarmak için bu ülkeye gelen IMF öncelikle tarımsal reformlara odaklanmaktadır. Bu programlarda sosyo-ekonomik gelişme, sosyal uzlaşma veya gıda güvenliği gibi ülkelerin geleceğini ilgilendiren konular kendilerine yer bulamamaktadır.¹⁰³

IMF tarafından yapısal uyum programlarında tarım sektörü ile ilgili yapılması şart koşulan düzenlemeleri; tarımsal desteklerin kaldırılması, tarımın piyasa ekonomisine açılması ve tarıma destek sağlayan devlet kurumlarının özelleştirilmesi şeklinde sıralamak mümkündür.

2.2.1. Tarımsal Desteklerin Kaldırılması

Dünyadaki fakirlerin hala 10'da 7'si kırsal alanlarda yaşamaktadır. Tarım sektöründe meydana gelecek bir gelişme, tarımsal iş imkanı sağlayarak ve tarımsal istihdamı uyararak fakir insanların gelirlerinin artmasında çok önemli bir rol oynayacaktır.¹⁰⁴ Fakat IMF programı uygulayan ülkeler, yapısal uyum programları çerçevesinde, tarıma sağladıkları destekleri kaldırmak zorunda kalmaktadırlar. Bu durumda tarımda çalışan fakir insanların gelirleri tamamen azalmakta ve bu ülkelerde yoksulluk artmaktadır.

IMF, istikrar programlarında tarıma yönelik sübvansiyonların kaldırılmasını ısrarla önermektedir. Fakat IMF'yi yönetenler, gelişmiş ülkelerde tarımın yüksek miktarlara varan sübvansiyonlar ile desteklendiğini pekala

¹⁰³ Ahmet Şahinöz, "Tarım Reformu, Made in IMF", **İktisat, İşletme ve Finans Dergisi**, Sayı:172, Temmuz 2002, s. 38.

¹⁰⁴ FAO, **World Agriculture: Towards 2015/2030**, Rome, Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2002, (Çevrimiçi) <ftp://ftp.fao.org/docrep/fao/004/y3557e/y3557e01.pdf>, 9 Ocak 2003, p. 2.

bilmektedirler.¹⁰⁵ Hatta gelişmiş ülkelerin pek çoğu DTÖ Tarım Anlaşmasının yükümlülüklerini yerine getirmekten bile kaçınmaktadır.

DTÖ'nün üye ülkelerde ticaretin serbestleştirilmesi ve ekonominin devlet müdahalesinden arındırılması GATT Uruguay Round çerçevesinde gerçekleşmiştir. Ne var ki, gelişmiş ülkelerin tarım konusunda kendi çıkarlarıyla bağdaşmayan tavizleri vermeyeceği ortaya çıkmıştır. 1998 yılı itibarıyla Japonya'da üretici başına 15 bin, AB 22 farklı ürün grubunda 8 bin, Norveç 32 bin dolar destek vermeye devam etmektedir. Buna karşın gelişmekte olan ülkelerde tarımsal desteklerin sıfırlanması için IMF ve Dünya Bankası'nın kredi koşulları devreye sokulmaya başlanmıştır. Bunu yerine getirmeyen ülke söz konusu kredilere ulaşamamaktadır.¹⁰⁶

IMF'nin yapısal uyum programları çerçevesinde, kredi almak isteyen ülkeden tarımsal destekleri kaldırmasını istemektedir. Bu ülkeler de bu isteği yerine getirmek zorunda kalmaktadırlar. Dolayısıyla tarıma verilen destekler aşamalı olarak azaltılmakta, girdi fiyatları serbest pazarın akışına bırakılırken, ürün fiyatları devlet tarafından kontrol edilmektedir. IMF ve devlet tarafından, ürünlere verilen fiyatın dünya pazar fiyatlarına yakın fiyatlar olduğu iddia edilmekte ve çiftçilerin kendilerini buna göre ayarlamaları istenmektedir. Ancak burada bir gerçek göz ardı edilmektedir. Tarım ürünleri dünya fiyatları serbest piyasada oluşmamaktadır. ABD ve gelişmiş batı ülkelerinin çiftçisine verilen sübvansiyonlar nedeniyle bu ürünlerin fiyatları suni olarak düşük tutulmaktadır. Bu fiyatları temel almak son derece yanlıştır. Fakat IMF bunu bildiği halde ülkelere empoze etmektedir. Hükümetler de çaresizlik içinde bu şartları kabul etmek zorunda kalmakta; durumu kurtarmak ve sorumluluğu üstlenmemek için de bilerek gerçekleri saptırmaya çalışmaktadır. Kısacası tarım üreticileri ikili bir kısıkaç içine itilmiş durumdadırlar. Çiftçiler, bir yandan artan girdi fiyatlarını

¹⁰⁵ Fikret Başkaya, **Paradigmanın İflası**, 5. bs. İstanbul, Doz Yay., 1996, s. 293.

¹⁰⁶ Gülten Kazgan, **Küreselleşme ve Ulus-Devlet, Yeni Ekonomik Düzen**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2002, s. 126.

göğüslerken, diğer taraftan da suni olarak oluşturulmuş ve üretim maliyetlerini dikkate almayan ürün fiyatlarına zoraki olarak boyun eğmektedirler.¹⁰⁷

Tarımsal desteklerin kaldırılması ile, devletin üzerinden büyük bir yükün kalkacağı, bütçede bir tasarrufa gidileceği ve piyasa ekonomisi içinde güçlü olanların yaşayacağı, rekabet kurallarına uyum sağlayamayanların da piyasadan çekileceği düşünülebilir. Fakat asıl sıkıntı bundan sonra başlamaktadır.¹⁰⁸ IMF programı uygulayan az gelişmiş ülkelerde bu insanların diğer sektörlerde istihdam imkanları genellikle yoktur. Bu durumda tarım sektöründe kıt kanaat geçinen bu bireyler, tarımdan koparılınca büyük şehirlere bir umut içerisinde göç etmek durumunda kalacaklardır. Zamansız yapılan bu göçler, çeşitli sosyal problemleri de beraberinde getirecek, sosyal patlamalara zemin hazırlayacaktır.

2.2.2. Tarımın Piyasa Ekonomisine Açılması

Gelişmiş ülkeler, İkinci Dünya Savaşı sonrasında kendi sanayilerini ve tüketicilerini beslemek için tarım üreticisi olarak görmek istedikleri gelişmekte olan ülkeleri, artık kendi tarımsal ürün fazlaları için cazip pazarlar olarak düşünmektedirler. Ayrıca, tohumluk, damızlık, yem, gübre, tarımsal ilaç gibi girdilerde dünyada yaşanan tekelleşme sürecinin önündeki engelleri ortadan kaldırmak ve bunun gelişmiş ülke ve uluslar arası finans kurumları politikalarına yansıtmasını da hesaba katmak gerekmektedir. Bu nedenle IMF gelişmekte olan ülkelerin tarımsal ürün ithalatında korumacılıktan vazgeçmelerini istemekte ve gelişmiş ülkelerdeki üreticilere uygun görülmeyen dünya fiyatlarını bu ülkelere empoze etmektedir. Oysa daha önce de bahsedildiği gibi bu ülkelerde üreticilerin eline geçen fiyatlar ile piyasada oluşan fiyatlar arasındaki fark devlet tarafından karşılanmaktadır. Üretici her zaman borsada oluşan fiyatların üzerinde bir fiyattan ürün bedelini alabilmektedir. Bu durumda, IMF programı uygulayan ülkelerdeki

¹⁰⁷ Zülküf Aydın, “Tarım Üreticisi Yapısal Uyum Politikaları Kısılacı Altında”, **Ekonom Dergisi**, Sayı:18, Temmuz 2001, s. 11.

¹⁰⁸ Türkel Minibaş, “Tarımın Yapısı ve Yeni Düzenlemelerin Etkileri”, **İktisat Dergisi**, Sayı:412, Nisan 2001, s. 21.

üreticileri dünya fiyatları şeklinde empoze edilen fiyatlara mahkum etmek, onları üretimi sürdürmez bir noktaya itmek demektir.¹⁰⁹

Bu politikalar sonunda son on yıldan beri dünya piyasalarında tarım ürünleri fiyatları giderek düşmektedir. Bunun yanında petrol ve sanayi ürünlerinin fiyatları son on yılda giderek artmaktadır. Bu, az gelişmiş ülkelerin artık uzman oldukları tarım ürünlerinden bile gelir elde edemeyeceği, dolayısıyla üretimden vazgeçeceği anlamına gelmektedir.¹¹⁰ Nitekim 1970’li yıllarda Afrika ülkelerinde uygulanan bu politikalar sonucunda, dönem başında Afrika gıda ihtiyacının %20’sini ithal ederken, on yıl sonra yarısını ithal etmek zorunda kalmıştır. Eski üretim bölgelerinde sefalet ve açlıktan ölüm olayları gözlenmiştir.¹¹¹

Diğer yandan ABD, tarımda bio-genetik teknolojiyi kullanarak gen yapısını değiştirdiği tohumları ve ürünleri dünyaya kısıtsız bir şekilde pazarlamak istemektedir. AB bu ürünleri almayı reddedince, ABD konuyu DTÖ çerçevesinde kurulan Anlaşmazlıkların Çözümü Organına götürmüş ve davayı kazanmıştır. Ancak AB yine de bu ürünleri sınırlarından içeriye sokmamaktadır. Buna karşın gelişmekte olan ülkeler bu direnme gücüne sahip değildirlir.¹¹² Çünkü Söz konusu ürünleri Gelişmiş ülkelere pazarlayamayan ABD, IMF gibi uluslar arası kuruluşları kullanarak piyasaların liberalleşmesini temin etmekte ve bu tür ürünleri üreten uluslar arası firmaların bu ülkelere kolayca girmesini sağlamaktadır.

Tarıma sağlanan desteklerin kaldırılması ve tarımın uluslar arası piyasaya açılması ile Cargill, Monsanto, Agra gibi uluslar arası şirketler, genlerini değiştirerek elde ettikleri tohumları kolayca bu ülkelerde pazarlayabilmektedirler. Bu tohumları tarlaya eken çiftçiler bunlardan daha çok ürün elde edebilmekte, fakat bir daha ki sene bu ürünleri tohum olarak kullanamamaktadır. Çünkü bu tohumlar bir defa ekilecek şekilde planlanmaktadır. Büyük tohum şirketleri aynı

¹⁰⁹ Oğuz Oyan, “IMF-DB Yaklaşımı Tarımı Bitirir”, **Ekonomik Forum Dergisi**, Sayı:5, Mayıs 2001, s. 33-34.

¹¹⁰ Aydın, “Tarım Üreticisi Yapısal Uyum...”, s. 11.

¹¹¹ TUYED, **Tarım Politikaları Hakkında Görüşler**, Turunçgiller Yetiştiricileri Derneği, Temmuz 2000, s. 3.

¹¹² Kazgan, **Küreselleşme ve Ulus-Devlet**, s. 126.

zamanda kimya şirketleri ile de birleşmektedirler.¹¹³ Dolayısıyla tarım üreticileri bu büyük şirketlere bağımlı hale gelmekte, bu da zaten zor durumda olan çiftçilerin üretime devam etmesini güçleştirmektedir.

Ekonomik bakımdan gelişmelerini tamamlayamamış ülkeler küçük gemilere (sandal) benzemektedirler. Liberalize olmuş piyasalar, onları dalgalı bir denizin ortasında kaderleriyle baş başa bırakmaktadır. Bu sandallar ne kadar iyi ve sağlam olursa olsun, büyük dalgalar onları batırmak için sürekli onlara çarpmaya devam edecektir. Hal böyle iken IMF, bu sandalları denize dayanıklı bir duruma getirmeden, tecrübesiz kaptanlar ve tayfalarla, gemiye can yelekleri de almadan ve sonuçta ortaya çıkacak daha kötü durumları düşünmeden onları denizin daha dalgalı olan bölgelerine doğru itmektedir.¹¹⁴

2.2.3. Tarıma Destek Sağlayan Devlet Kurumlarının Özelleştirilmesi

IMF'nin yapısal uyum programları çerçevesinde tarım sektöründe yapılmasını istediği bir diğer reform da özelleştirme'dir. Örneğin IMF 2000 yılında kredi verdiği 16 ülkede suyun özelleştirilmesini şart koşmuştu. Bu ülkelere baktığımızda buradaki genç ve çocuk ölümlerinin kötü beslenme ve kirli sudan kaynaklandığı dikkati çekmektedir. Özelleştirmenin mantığı küresel sürecin yasalarına uyum sağlamadır. Hükümetler, DTÖ Uruguay Raond çerçevesinde taahhüt edilen tarımsal reformları yapmaktan çekinmişler ve bunları yerine getirememişlerdir. Fakat IMF, kredi vermek için bu reformların yapılmasını şart koşunca, siyasilere bunları yapmak zorunda kalmışlardır.¹¹⁵

Az gelişmiş ülkelerdeki tarımsal kamu işletmeleri ve devlet kurumlarını tasfiyeyi hedefleyen tarımsal özelleştirme programları ile devletin ülke ekonomisini kontrol etme gücünün zayıflatılması hedeflenmektedir.¹¹⁶

¹¹³ Abdullah Aysu, **Tarlardan Sofraya Tarım**, İstanbul, Su Yay., 2002, s. 32-33.

¹¹⁴ Joseph E. Stiglitz, **Globalism's Discontents**, January 14, 2002, (Çevrimiçi) <http://www.globalpolicy.org/globaliz/econ/2002/0114stiglitz.htm>, 22 Haziran 2004, p. 3.

¹¹⁵ Minibaş, "Tarımın Yapısı ve Yeni Düzenlemelerin Etkileri", s. 16.

¹¹⁶ Aysu, **Tarlardan Sofraya Tar.**, s. 64-65.

Tarıma destek sağlayan kamu kurumlarının özelleştirilmesi ile artık devlet piyasadan çekilmekte, üreticileri pazar ekonomisinin şartları ile baş başa bırakmaktadır. Aslında IMF'nin kredi vermek için ileri sürdüğü bu şartlar birbiriyle bağlantılıdır. Devlet çiftçilere yaptığı destekten vazgeçecektir. Artık onların ürünlerine destek sağlamadığı gibi, ürün fiyatlarının gelişmiş ülkelerin sübvansiyonlu bir şekilde belirlediği dünya fiyatlarında oluşmasına göz yumacaktır. Tarımsal girdi sübvansiyonlarından da vazgeçileceği ve bu konuda faaliyette bulunan devlet kurumları da özelleştirilecektir. Piyasa ekonomisi gereği tarifeler düşürüldüğü için uluslar arası büyük şirketlerin tohumları rahat bir şekilde ülkede pazarlanabilecektir. Bu durumda bir yandan taraftan girdi maliyetleri artarken, diğer yandan da uluslar arası şirketlere bağımlılık artacaktır. Bu da çiftçilerin üretimi sürdürememesi anlamına gelmektedir. Sonuçta ülkede tarımsal ithalat günden güne artacak ve tarım ülkesi olan bireyler, tarım ürünlerinde dışa bağımlı hale gelecektir.

2.2.4. IMF Tarım Politikalarının Çeşitli Ülkelerdeki Sonuçları

G-8 (Sekizler Grubu) Japonya, Kanada, ABD, Fransa, İngiltere, Almanya, İtalya, ve Rusya'dan oluşmaktadır. Her ne kadar bu ülkelerin toplam nüfusu, dünya nüfusunun sadece %13'ünü oluştursa da, bu ülkelerin liderleri her yıl Temmuz ayında buluşarak dünyadaki tüm insanlar adına çeşitli politikalar üretmektedirler.¹¹⁷

Benzer durum IMF bakımından da geçerlidir. Bu kurumda, G-7 olarak bilinen ülkeler (G-8'den Rusya'yı çıkardığımızda bu gruba ulaşıyoruz.) ile bu ülkelere Hollanda, Belçika ve İsveç'in de katılımıyla oluşan ve G-10 olarak adlandırılan grup, mutlak bir çoğunluğu sahiptir. Bu durumda IMF politikaları doğal olarak batılı sanayileşmiş ülkelerin tercihleri yönünde şekillenmektedir.¹¹⁸ Hatta ABD, IMF'yi kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirebilmektedir.

¹¹⁷ Kevin Danaher, **IMF ve Dünya Bankası'na Karşı 10 Neden**, Çeviren, Bülent Doğan, İstanbul, Metis Yay., 2005, s. 53.

¹¹⁸ Demir, **Asya Krizi ve IMF**, s. 177.

G-7'nin hazine ya da maliye bakanları, bazen hükümet başkanları sık sık bir araya gelerek ekonomik veya parasal kararlar alarak dünya parasal sistemini etkilemektedirler. Halbuki IMF, dünya parasal sorunlarının bütün üye ülkelerle birlikte konuşulup çözüm aranacağı bir platform olarak kurulmuştur. G-7 toplandığı zaman IMF'nin toplanmasına gerek kalmıyor. Bu toplantıda ABD isteklerini büyük ölçüde kabul ettiriyor. Sonra da IMF'ye bunları yapmasını söylüyor. Diğer ülkeler ve gelişmekte olan ülkeler durumu sadece izlemekle yetinmek zorunda kalıyorlar. IMF toplantıları ise, durumu izlemekle yetinmek zorunda kalan ülkelere, alınan kararlardan ve yapılan uygulamalardan, bilgi verme toplantılarına dönüşmüş durumdadır. Son yıllarda G-7 toplantılarının uygulamaları da bir kenarda kalmaya başlamış durumdadır. Çünkü IMF kotalarının %20'ye yakını ABD'ye ait olduğundan, bu gelişme G-7'ye bile ters gelmemektedir. IMF, giderek ABD Hazinesinin denetimine girmektedir.¹¹⁹

Az gelişmiş ülkeler ödemeler dengesi açıkları, hiper enflasyon gibi bir krize düştüklerinde IMF'ye başvurumaktadırlar. Bu ülkeler gerçekten hastalığa yakalanmış insan gibidirler. IMF bunlara hastalık teşhisi koyar ve onları hastaneye yatırır. Fakat bu hastane diğerlerinden çok farklıdır. Buraya gelen hasta, burada bir müddet kaldıktan sonra daha da kötü olarak buradan ayrılır. Yani burası, hastayı daha da kötü yapan hastane olması bakımından tektir.¹²⁰

IMF yapısal uyum programları uygulayan ülkeler arasında yapılan araştırmalar, hiçbir ülkenin bu programları uygulayarak ekonomik bir iyileşme kaydetmediğini, aksine ekonomik krizler yaşadığını göstermektedir. IMF'nin talimatlarını uygulayan ülkeler büyük ekonomik krizler yaşarken, hala bu talimatlara uymaktadır. Çünkü bu ülkeler, artık ödenemeyecek hale gelmiş bir borç batağına saplanmış durumdadırlar. Kısacası, ülkeler artık IMF'ye bağımlı hale gelmişlerdir. Büyük ölçüde ABD'nin denetiminde olan IMF, yapısal uyum programları aracılığıyla az gelişmiş ülke halklarını sefalete ve gelişmiş ülkelere

¹¹⁹ Eğilmez ve Kumcu, **Ekonomi Politikası**, s. 68.

¹²⁰ Joseph E. Stiglitz, **The Hospital That Makes You Sicker: The International Monetary Fund (IMF)**, March 2004, (Çevrimiçi) http://www.thirdworldtraveler.com/IMF_WB/HospMakesYouSick_IMF.html, 22 Haziran 2004, s. 3-4.

giderek artan bir bağımlılığa sürüklenmektedir. Bu ülkelerden Mozambik, Benin Bolivya, ve Guyana örnekleri aşağıdadır:¹²¹

Mozambik

IMF tarafından önerilen politikalarla, maun cevizi işleme sektörü yok edilmiştir. Ham cevize uygulanan tarifelerin kaldırılmasından sonra 10 bin kadar işçi işini kaybetmiştir.

Benin

1993 yılında başlanan yapısal uyum programları nedeniyle, ülkenin odun ihracatı altı yıl içinde 4 kat artmıştır. Fakat bu yükü kaldıramayan topraklar çoraklaşmaya başlamıştır.

Bolivya

IMF politikaları sayesinde, yabancı şirketler verimli toprakları ele geçirmiştir. Topraklarını kaybeden çiftçiler, ölümcül heyelanlara açık bayırlarda tarım yapmaya veya ormanları yakıp kendilerine tarımsal alan açmaya başlamışlardır. Köylülerin çoğu da şehirlere göç etmiştir. Ayrıca çiftçilere verilen devlet desteği kesilirken, tarımda tekelleşme hızlanmıştır. Bu ve buna benzer politikalar nedeniyle yoksulluk sınırının altında yaşayan köylülerin oranı %95'e yükselmiştir.

Guyana

Uygulanan IMF politikaları nedeniyle, bugün ülkenin kesilebilir ormanlarının yarısı yabancı tekellere aittir.

¹²¹ EYYSEN, **IMF Politikalarının Çeşitli Ülkelerdeki Sonuçları**, Enerji Yapı Yol Sendikası Yay., (Çevrimiçi) <http://www.eysen.org.tr>, 21 Haziran 2004, s. 1-4.

Kolombiya

Kolombiya yapısal uyum programları çerçevesinde bir çok endüstri ve kamusal hizmeti özelleştirmiş, sübvansiyonları kaldırmış, ulusal ekonomiyi dünya ile rekabete açmıştır. Bu politikalar sonucunda tarımsal alanda kendi kendine yeterli bir ülke iken, ithalata bağımlı bir hale gelmiştir. Ülkede kişi başına düşen milli gelir 1997 yılında 2.716 dolar iken, bu rakam 2000 yılında 1.890 dolara düşmüştür. 1997-2000 yılları arasında yoksulluk içinde yaşayanların toplam nüfus içindeki payı %50.3'den %60'a yükselmiştir.¹²²

Zambia

Zambia 1990'ların başında IMF ile yapısal uyum programı anlaşması yapmıştır. Bu programın gereği olarak, tarımsal desteklerin kaldırılması ve tarımın piyasa ekonomisine açılması gibi politikalar uygulanmış ve sonuçta ülke halkının dörtte biri açlık tehlikesinin tehdidi altına girmiştir.¹²³

Somali, Sudan, Zaire, Liberya Raunda gibi dünya'nın en yoksul ülkeleri yıllarca yapısal uyum programları uyguladılar. Fakat bu ülkelerin ekonomileri otuz ya da kırk yıl öncesine göre çok daha kötü durumdadır. Diğer yandan, daha büyük, daha bol doğal kaynaklara sahip az gelişmiş ülkelere baktığımızda da benzer durumlarla karşılaşılmaktadır. Bu konuda Brezilya, Meksika ve Güney Kore örnekleri aşağıdaki gibidir:¹²⁴

Brezilya

Brezilya, kahve, soya fasulyesi, mısır, kakao, şeker, portakal, hayvansal ürünler, kereste ve pek çok mamul malın başlıca üreticilerinden biridir. Ülkenin doğal orman alanı, ABD ve Kanada'nın toplam orman alanından fazladır. Fakat bu bolluğa rağmen milyonlarca Brezilyalı açlık çekmektedir. Tarımın sürekli

¹²² Tony Avirgan, **World Bank, IMF Threw Colombia into Tailspin**, April 4, 2002, (Çevrimiçi) <http://www.globalpolicy.org/socecon/bwi-wto/wbank/2002/0404colombia.htm>, 22 Haziran 2004.

¹²³ Yves Engler, **Starved by the IMF**, October 9, 2003, (Çevrimiçi) <http://www.globalpolicy.org/socecon/bwi-wto/imf/2003/1009starved.htm>, 22 Haziran 2004.

¹²⁴ Danaher, **IMF ve Dünya Ban.**, s. 50-52.

ticarileştirilmesi on milyonlarca çiftçi aileyi topraklarından koparmış ve şehrin varoşlarında yaşamaya mahkum etmiştir. Yedi ila on milyon terk edilmiş çocuk sokaklarda yaşamaktadır. Brezilya gelir dağılımı bakımından dünyanın en eşitsiz toplumlarından biri haline gelmiştir. Hükümet dış borç ödeme konusunda IMF ve Dünya Bankası ile sürekli işbirliği halinde olmasına rağmen, ülkenin borçları yirmi yıl öncesine göre çok daha da artmıştır.

Meksika

Meksika'da petrol, verimli tarım arazisi, madeni kaynaklar, zengin ormanlar, bereketli bir sahil şeridi ve turizm için elverişli bir iklim bulunmaktadır. Fakat çoğu Meksikalının yaşam standardı yirmi beş yıl öncesine göre çok daha kötüdür. Nüfusun yarısı işsiz ya da yeterli iş imkanlarından yoksundur. Çiftçi aileler serbest piyasa politikaları ile ülkeye giren ucuz Amerikan mısırları ve diğer tahıllar yüzünden topraklarını terk etmek zorunda kalmıştır. Çevresel tahribat, yoksulluğa bağlı suç oranları ve ülkenin dış borcu günden güne artmaktadır.

Güney Kore

Uygulamış olduğu ulusal politikalarla ve Kuzey Kore'ye karşı Amerika'nın yardımları ve desteği ile çoğu Güney Korelinin yaşam standardı hızlı bir şekilde artmıştır. Fakat 1990'lı yıllarda IMF, Dünya Bankası ve Amerikan Hazine Bakanlığı, bu ülkeyi sermaye piyasalarına açmaya zorlamıştır. Uluslar arası kısa vadeli borç ve Güney Kore para birimine yönelik spekülasyon saldırıları sonucunda ekonomi dibe vurmuştur. Sonuçta ortaya çıkan bunalım ülke halkının hayatını mahvetmiş, ülke elde ettiği kazanımları kaybetmiş ve ekonomi yıllar önceki haline dönmüştür.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE UYGULANAN IMF DESTEKLİ İSTİKRAR PROGRAMLARI VE TARIM SEKTÖRÜ

1. TÜRKİYE IMF İLİŞKİLERİNİN KRONOLOJİ

IMF'nin klasik işlevleri, üye ülkelerin ödemeler bilançosunda karşılaştıkları sorunları gidermek amacı ile onlara kaynak sağlamak, rekabetçi devalüasyonları önleyerek döviz kurlarına istikrar kazandırmak ve uluslar arası para sisteminin istikrarını sağlamak şeklinde sıralanabilir. Fakat 1990'lı yıllarla birlikte ve daha çok finansal kesimde litidite krizleriyle ortaya çıkan bunalımlar nedeni ile, IMF artık ülkelerin cari işlemler bilançosu yanında sermaye hareketleri ile daha fazla ilgilenmeye başlamıştır. Türkiye de farklı dönemlerde döviz kıtlığı ve ödemeler dengesi krizi ile karşı karşıya kalmıştır. Bu krizlerin çözümünde IMF destekli istikrar programlarının yürürlüğe konulması, bu dönemlerde ortaya çıkan istikrarsızlığın çözümünde başvurulan temel yöntem olmuştur. Türkiye ödemeler bilançosu dengesini sağlayamadığı ve dolayısıyla döviz darboğazı ile karşılaştığı dönemlerde, ya IMF'nin onayını alarak veya doğrudan bu kuruluşla yapılan anlaşmalarla istikrar programlarını yürürlüğe koymuştur. Stand-by anlaşmalarına başvurularak uygulanan IMF destekli istikrar programlarının dışında kalan tüm istikrar paketlerinde de IMF ile görüşmeler yapılmış ve IMF'nin onayı alındıktan sonra istikrar tedbirleri uygulamaya konulmuştur.¹ Türkiye IMF ilişkilerinin

¹ Meliha Ener, Esra Sivrekli Demircan, **Küreselleşen Dünyada IMF Politikaları ve Türkiye**, Ankara, Roma Yay., 2004, s. 92.

kronolojisi ve ayrıca IMF ile yapılan stand-by anlaşmaları aşağıdaki tablolarda verilmiştir.

Tablo 24
Türkiye IMF İlişkilerinin Kronolojisi

No	Tarih	Anlaşmanın Mahiyeti
1	Eylül 1946	IMF'ye üyelik hazırlıkları ve ilk devalüasyon. (%53.6)
2	Nisan 1947	Türkiye'nin IMF üyeliğine girişi. İlk kota 43 Milyon \$
3	Ağustos 1958	IMF'nin artan baskısı karşısında tüm döviz alımlarında dolar başına ek 6.22 TL vergi koyuldu. Uygulamada %69 oranında devalüasyon gerçekleşmiş oldu.
4	1960	Amerikan doları 9 TL oldu.
5	1 Ocak 1961	IMF ile ilk stand-by anlaşması yapıldı.
6	30 Mart 1962	Stand-by anlaşması
7	15 Mart 1963	Stand-by anlaşması
8	15 Şubat 1964	Stand-by anlaşması
9	1 Şubat 1965	Stand-by anlaşması
10	1 Şubat 1966	Stand-by anlaşması
11	15 Şubat 1967	Stand-by anlaşması
12	1 Nisan 1968	Stand-by anlaşması
13	1 Temmuz 1969	Stand-by anlaşması
14	Ağustos 1970	TL %40 oranında devalüe edildi.
15	17 Ağustos 1970	Stand-by anlaşması.
16	1970-1974	IMF ilişkilerinde Türkiye siyasi belirsizliğe bağlı donukluk.
17	1974	Revalüasyon: TL'nin dolar karşısında %11 değer kazanması
18	Nisan 1975- Haziran 1977	Sekiz mini devalüasyon sonucunda dolar kurunun 13 lira 70 kuruştan, 17.5 TL'ye yükselmesi.
19	Eylül 1977	%10 oranında devalüasyon.
20	Şubat 1978	%30 oranında devalüasyon
21	24 Nisan 1978	Stand-by anlaşması
22	Aralık 1978	Programın askıya alınması.
23	19 Temmuz 1979	Stand-by anlaşması
24	Nisan 1980	Devalüasyon oranı %5'i geçmemek şartı ile sık aralıklarla kur ayarlaması rejimine geçilmesi.
25	18 Haziran 1980	Stand-by anlaşması
26	1981	Katlı kur uygulamasına son verilmesi ve sürünen kur rejimine geçilmesi ve kurların günlük olarak açıklanması.
27	4 Nisan 1983	Stand-by anlaşması
28	24 Haziran 1983	Stand-by anlaşması
29	1990	TL'nin konvertibilitesinin IMF tarafından onaylanması.
30	Nisan 1994	TL %30 devalüe edildi.

31	Temmuz 1994	IMF'den 160.5 milyon SDR çekilmesi.
32	8 Temmuz 1994	Stand-by anlaşması
33	Kasım 1994	IMF'den 75 milyon SDR çekilmesi.
34	Kasım 1995- Şubat 1996	Bütçe ve parasal performans kriterlerinin tutmaması nedeni ile 75'er milyon SDR'lik son iki dilimin çekilememesi.
35	Haziran 1998	Yakın izleme anlaşmasının yürürlüğe girmesi.
36	Ekim 1999	Deprem zararlarını telafi etmek amacı ile 361.5 milyon SDR tutarında acil yardım desteği sağlandı.
37	Aralık 1999	Stand-by anlaşması. Türkiye'nin enflasyonla mücadele programı çerçevesindeki niyet mektubuna istinaden anlaşma onaylandı.

Kaynak: Sadi Uzunoglu, **IMF İle Nereye Kadar?**, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası Yay., 2004, s. 11-17'ye göre düzenlenmiştir.

Türkiye'nin IMF'nin kurulmasından itibaren 2000 yılı Enflasyonu Önleme Programı'na kadar geçen sürenin özetlendiği bu ilişkiler, günümüze kadar devam etmiştir. Söz konusu program Kasım 2000 ve hemen ardından Şubat 2001 krizleriyle ağır darbeler almış ve 2001 yılında Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı adı verilen yeni bir istikrar programı uygulamaya konulmuştur. 3 Şubat 2005'te bitecek olan bu programın yerine 2005-2007 dönemini kapsayacak yeni bir stand-by anlaşması imzalanmıştır. Dolayısıyla bu son dönemde kriz, ülke gündeminden düşmemiş, IMF ile ilişkiler son derece artmış, IMF heyeti günlerinin büyük bir kısmını Türkiye'de geçirir olmuş ve Türk halkı IMF ile birlikte yaşamaya alışmıştır.

Türkiye ile IMF arasında yapılan stand-by anlaşmalarının verildiği tablo 25'te, de görüldüğü gibi, 2005 yılında yapılan son düzenleme ile birlikte bu anlaşmaların sayısı 19'a çıkmıştır.

Türkiye, IMF ile en çok stand-by anlaşması yapan ülkeler arasında Filipinler'den sonra ikinci sırayı alırken, IMF kaynaklarını en çok kullanan ülkeler arasında da Meksika, Rusya, Güney Kore ve Arjantin'den sonra gelmektedir.² Buna rağmen ülkede arzu edilen ekonomik istikrar bir türlü sağlanamamaktadır.

² Hasan Alpago, **IMF-Türkiye İlişkileri**, İstanbul, Ötüken Yay., 2002, s. 94.

IMF istikrar programlarının başarısız olduğunu göstermektedir. Kısa dönemde geçici başarı sağlandığını varsaysak bile, uzun dönemde bu programlar ülkeleri yine istikrarsızlığa sürüklemekte ve ekonomik problemlere kalıcı çözümler üretememektedirler³

Tablo 25
Türkiye'nin IMF ile Yapmış Olduğu Stand-by Düzenlemeleri

No	Tarih	İptal	Vade (Ay)	Miktar (Milyon SDR [*])
1	1961		12	37.5
2	1962		9	31
3	1963		11	21.5
4	1964		11	21.5
5	1965		12	21.5
6	1966		12	21.5
7	1967		11	27
8	1968		9	27
9	1969		12	27
10	1970		12	90
11	1978	1979	24	300
12	1979	1980	12	250
13	1980		36	1.250
14	1983		12	225
15	1984	1984	12	225
16	1994	1996	14	610.5
17	1999	2002	36	15.038,4
18	2002		36	12.821,2
19	2005		36	6.662,04

Kaynak: Mahfi Eğilmez, Ercan Kumcu, **Ekonomi Politikası Teori ve Türkiye Uygulaması**, 4. bs. İstanbul, Om Yay., 2003, s. 70; 2005 yılı stand-by anlaşması ile ilgili bilgiler ise, **26 Nisan 2005 Tarihli Niyet Mektubu**, (Çevrimiçi), http://www.alomaliye.com/niyet_mektubu_260405.htm, 26 Temmuz 2005'ten elde edilmiştir.

*SDR hem bir Rezerv aracı hem de bir hesap birimidir. Değeri sepet para tekniğine göre oluşur. Örneğin 3.10.1991 tarihi itibarı ile 1 SDR=1.3684 dolardır. (Halil Seyidoğlu, **Ekonomik Terimler –Ansiklopedik Sözlük**, Ankara, Güzem Yay., 1992,s. 659-660.)

Türkiye'nin uyguladığı IMF destekli istikrar programlarını 1980 öncesi dönem ve 1980 sonrası dönem olarak iki kategoride değerlendirmek mümkündür.

³ Ünal Çağlar, **Döviz Kurları-Uluslararası Para Sistemi ve Ekonomik İstikrar**, İstanbul, Alfa Yay., 2003, s. 160.

2. 1980 ÖNCESİ DÖNEMDE UYGULANAN İSTİKRAR PROGRAMLARI

Türkiye ekonomisinde kapsamlı istikrar paketi özelliği taşıyan ilk önlemler 1958 yılında alınmıştır. Bu tarihten önce 1946 yılında yapılan devalüasyon Cumhuriyet tarihinin ilk devalüasyonu olması bakımından önemlidir. Bu dönemin diğer bir önemli istikrar programı da 1970 yılında uygulanan programdır.⁴

2.1. 1946 Devalüasyonu

Cumhuriyet döneminin ilk devalüasyonu 7 Eylül 1946 yılında yapılmıştır. Bu devalüasyon ile 1 ABD doları 1.3 TL'den 2.8 TL'ye çıkarılmıştır. Yani TL'nin değeri dolar karşısında %115.4 oranında düşürülmüştür.⁵ Bu devalüasyonun yapılmasındaki temel nedenler;⁶

- İç fiyat yapısı dünya fiyatlarından yüksek olduğundan Türk ihraç ürünlerinin dünya piyasalarında rekabet edemeyeceği düşüncesi,
- Türkiye'nin elinde bulunan ihraç malları stokunun eritilmesi,
- Altın ve döviz stoklarının değerinin yükseltilerek, iç borçların reel değerinin düşürülmeye çalışılması,
- Devletin IMF'ye üye olmadan serbest devalüasyon yetkisini kullanmak istemesi,
- Bu dönemde ithalatın ihracatı aşması olarak ifade edilebilir.

1946 devalüasyonu , savaştan yeni çıkan Avrupa'nın tarımsal ürünlere talebinin yüksek olduğu bir dönemde yapılması sebebiyle mal stoklarının ucuza satılmasına neden olmuştur. Buna rağmen, dış ticaret bilançosu 1947 yılında açık vermiştir. Bu açıklar, savaş yıllarında biriktirilen altın ve döviz rezervleri ile ve

⁴ S. Rıdvan Karluk, **Türkiye Ekonomisi**, 4. bs., İstanbul, Beta Yay., 1996, s. 395-396.

⁵ Yakup Kepenek, Nurhan Yentürk, **Türkiye Ekonomisi**, 13. bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 2003, s. 97.

⁶ Ener, Demircan, **Küreselleşen Dünyada IMF Pol.**, 93.

1948'den sonra Marshall yardımı çerçevesinde ülkeye giren yabancı kaynaklarla karşılanmaya çalışılmıştır.⁷

Eylül 1946 devalüasyonu ile Türkiye IMF'ye üye olmanın ön hazırlığını yapmış, başka bir anlatımla Türkiye IMF'ye üye olmadan IMF'nin koşullarına uyum sağlamaya başlamıştır. Neticede, TBMM'de kabul edilen 5016 sayılı yasa ile 19 Şubat 1947 tarihinde IMF'ye üyelik gerçekleştirilmiştir. Böylece Türkiye, Batı Bloku ve bu dönemde onların lideri durumuna gelen ABD ile ilişkilerini yoğunlaştırmıştır.⁸

IMF ve Dünya Bankası'nın Türkiye'nin tarım sektörü üzerindeki yönlendirme ve denetlemeleri de aslında bu yıllara dayanmaktadır. Fakat bu dönemde tarım kesimi açık ve net bir şekilde istikrar paketlerinde yer almamıştır. Bu denetim ve yönlendirme ABD'nin çeşitli politikalarıyla gerçekleşmiştir. Örneğin ABD'nin Marshall Planı doğrultusunda bazı ülkelere yapmış olduğu dış kaynak aktarımları, tarım ağırlıklıdır. Bu plan doğrultusunda 1949, 1950, 1954 yıllarında gelen dış krediler, öncelikle tarım alet ve makinelerin satın alımı ve yol yapımı amaçlı proje kredileri şeklinde olmuştur. Böylelikle hem tarımın dış borçlanma yoluyla makineleşmesi, hem de piyasaya açılması sağlanmıştır.⁹

Tarıma dayalı gelişmeyi gerçekleştirmek ve özellikle bu dönemde gıda maddesi ve hammadde ihtiyacı olan Batı Avrupa'ya Türkiye'nin tarımsal ürün ihracatını arttırmak amacıyla, 1949 yılından itibaren Marshall yardımı programı çerçevesinde traktör ithaline başlanmıştır. Türkiye'nin tarımsal gelişmesini tamamlamak amacıyla ABD uzmanlarının yardımı ve Karayolları Müdürlüğü'nce, karayollarının yapımı gündeme gelmiştir.¹⁰

⁷ A.e., s. 94.

⁸ Alpago, **IMF-Türkiye İliş.**, s. 91.

⁹ TZOB, **Zirai ve İktisadi Rapor 1999-2000**, Ankara, Türkiye Ziraat Odaları Birliği Yay., (Çevrimiçi), http://www.tzob.org.tr/tzob/tzob_ana_sayfa.htm, 1 Nisan 2005, s. 16.

¹⁰ Gülten Kazgan, **Ekonomide Dışa Açık Büyüme**, 2. bs., İstanbul, Altın Kitaplar Yay., 1988, s. 263.

2.2. 1958 İstikrar Programı

İkinci Dünya Savaşı sonrası, dünya ticaretinde yaşanan genişlemenin Türkiye'ye yansımaları olumlu yönde gerçekleşmiştir. 1950-54 yılları arasında Türkiye ekonomisi % 8-9'lara varan hızlı bir büyüme sağlamıştır. Ancak 1954 yılından başlayarak, ekonomide büyük oranda gerilemeler yaşanmıştır. Öncelikle 1954'te iklim koşullarının kötü gitmesi, tarımsal üretimin gerilemesine neden olmuştur. Döviz rezervlerinin tükenmesi ve Kore Savaşının meydana getirdiği olumlu etkinin sona ermesi ile milli gelirden ve üretimde yavaşlama başlamıştır. Bütçe açıkları, hazine avanslarındaki artış, destekleme alımları gibi nedenlerle paranın arttırma yönünde izlenen politikalar, fiyatların da önemli oranda yükselmesine yol açmıştır. 1954'ten başlayarak toplam üretimde meydana gelen azalmalara, dış ticaretteki olumsuz gelişmeler de eklenmiştir. Bu olumsuz gelişmelerin bir sonucu olarak IMF 1954'de devalüasyon teklifinde bulunmuştur.¹¹

IMF'nin değerlendirmesine göre, planlı bir yaklaşımla ekonomide yeniden düzenlemeye gidilmeliydi. IMF'nin devalüasyon ve ekonomiyi daraltıcı politikalardan oluşan reçetesi Türkiye'ye de uygulanmak isteniyordu. Ancak bu görüşe o günün hükümeti tarafından pek sıcak bakılmıyordu. Sorunların giderek artması üzerine ekonomiye istikrar kazandırmak amacıyla alınan önlemlere yenileri eklendi.¹² Bu önlemleri şu şekilde özetlemek mümkündür. İkinci Dünya Savaşı yıllarında hükümete ekonomiye müdahale konusunda olağanüstü yetkiler veren Milli Korunma Yasası yeniden yürürlüğe konmuş, fiyat denetimleri arttırılmış, ticari banka kredileri sınırlandırılmış ve faiz oranları yükseltilmiştir. Dış ticaret açığında nisbeten azalma görülmüşse de, fiyat artış oranları yükselmiş, mal darlıkları ve karaborsa işlemleri yaygınlaşmıştır. Dış ödemeler daha da büyük

¹¹ Esra Demircan Siverekli, Meliha Ener, **IMF'nin Gelişmekte Olan Ülkeler ve Türkiye'de Uygulanan İstikrar Programları Üzerine Etkileri**, (Çevrimiçi) <http://biibf.comu.edu.tr/edemircanmenerm.pdf>, 13 Haziran 2005, s. 7.

¹² A.y. s. 8.

bir sorun haline gelmiştir. Bu dönemde ABD yardımları azalmış, IMF'nin 1954'den bu yana devalüasyon konusunda hükümete baskısı devam etmiştir.¹³

Bu gelişmeler sonucu hükümet 4 Ağustos 1958'de IMF destekli bir istikrar programı uygulamayı kabul etmiştir. Bu programla Türkiye'nin 420 milyon dolar tutarındaki borcu ertelenmiş ve ülkeye 359 milyon dolar kredi girmiştir. Böylece dış ekonomik ilişkilerdeki tikanıklık giderilmiştir. Ayrıca Türkiye bu programa istinaden Mayıs 1959'da Cumhuriyet tarihinin ilk borç konsolidasyonu gerçekleştirmiştir.¹⁴

Bu istikrar tedbirleri çerçevesinde alınan kararlar aşağıda sıralanmıştır.¹⁵

- TL'nin devalüasyonu, (Türk lirasının resmi kuru 1 dolar=2.8 TL'den 1 dolar=9 TL'ye çıkarılmıştır.)
- İthalatın yeniden serbest bırakılması,
- KİT'lerin ürettikleri mal ve hizmet fiyatlarının yükseltilmesi,
- Para arzı ve bütçe harcamalarının kısıtlanması kararlaştırılmıştır.

Tam olarak uygulanamayan 1958 istikrar programı, kredilerin sınırlandırılması ve denetim altında tutulması, tarım reformu ve beş yıllık kalkınma planlarının yapılması taleplerini de kapsamıştır.¹⁶

1958 ekonomik istikrar kararlarının uygulanmasının önemli bir bölümü 27 Mayıs 1960 ihtilalinden sonraya kalmıştır. Uygulamada kararların başarısını, değişen politik ortam nedeniyle tam olarak değerlendirmek oldukça zordur. Fakat, IMF denetiminde uygulanan önlemler ile hedeflenen sonuçlara tam olarak ulaşamadığı da bilinen bir gerçektir.¹⁷

¹³ Türkiye ve IMF, 17 09 2003, (Çevrimiçi)

<http://www.buik.net/subcommittee/ekonomik/showarticle.asp?Aid=403>, 11 Kasım 2004.

¹⁴ Hüseyin Şahin, **Türkiye Ekonomisi**, İstanbul, Ezgi Kitabevi, 2002, s. 119.

¹⁵ Kepenek ve Yentürk, **Türkiye Eko.**, s. 122.

¹⁶ Alpago, **IMF-Türkiye İliş.**, s. 99.

¹⁷ Karluk, **Türkiye Eko.**, s. 396.

2.3. 1970 İstikrar Programı

27 Mayıs 1960 ihtilalinden sonra hazırlanan 1961 Anayasası, ekonomik gelişmenin bir plan çerçevesinde gerçekleştirilmesini öngörmüş ve Türkiye ekonomisi 1961 yılında uygulanmaya başlanan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967) ile yeni bir döneme girmiştir.¹⁸ Bu planın kamu maliyesi ile ilgili hedefleri; kamu harcamalarının genel bütçe gelirleri ile karşılanması, vergi yükünün vergi veren bireyler arasında adil bir şekilde dağılımının gerçekleştirilmesi, vergi sisteminin kalkınmanın sürdürülebilmesi için gerekli vergi artışını sağlayacak esnekliğe kavuşturulması şeklinde sıralanabilir.¹⁹

Ekonomideki iç açıklar 1958 istikrar politikasının uygulanması ile birlikte kısmen kontrol altına alınmış iken, 1964 yılından itibaren bu açıkların tekrar artmaya başladığı görülmüştür. Bütçe açıklarında 1964 yılından itibaren önemli artışlar görülmüştür. Bir diğer önemli gelişme de bu dönemde dış ticaret açıklarının devam etmesi ve özellikle 1960'lı yılların ortasından itibaren ihracatın ithalatı karşılama oranının düşmesidir.²⁰

İthal ikameci sanayileşmenin giderek hız kazandığı bu dönemde kamu kesimi ürettiği pek çok malı maliyetinin altında fiyatlarla satışa sunmuştur. Özel sektörün ihtiyaç duyduğu bir çok temel ürünün maliyetinin altında satılması kamu kesiminde maliyetleri arttırıcı etki yapmıştır. İthal ikamesinin dışardan gelen makine-teçhizat ile besleniyor olması da bir süre sonra Türkiye'nin dışa olan bağımlılığını arttırmıştır. 1970'li yılların başına gelindiğinde döviz tikanıklığı daha da yoğunluk kazanmış ve IMF'nin devalüasyon yapılması yönündeki baskıları iyice artmıştır.²¹

¹⁸ Lale Alkinoğlu, "Türkiye'de Uygulanan İstikrar Politikaları ve Sonuçları", **Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Sayı:15, 1999, s. 310.

¹⁹ Mehmet E. Palamut, Filiz Giray, "Cumhuriyetten günümüze Yaşanan Mali Krizler ve Uygulanan Politikalar", **Yeni Türkiye Dergisi** (Ekonomik Kriz Özel Sayısı), Sayı:41, 2001, s. 25.

²⁰ A. Kemal Çelebi, **Türkiye'de Ekonomik İstikrarsızlığın Dışsal-Yapısal Nedenleri ve İstikrar Politikaları**, Manisa, Emek Matbaacılık, 1998, s. 131.

²¹ Ener, Demircan, **Küreselleşen Dünyada IMF Pol.**, 97.

1960-1970 yılları arasında IMF ve Türkiye arasında her yıl bir niyet mektubu uygulamaya konulmuştur. Bunlar olağan denetlemelerin sonucu olan mektuplardır. Ancak, 1970 yılına gelindiğinde ekonomik durum daha ciddi bir müdahaleyi gerektirecek boyutlara ulaşmıştır. Dolayısıyla 10 Ağustos 1970 tarihinde IMF'nin tavsiyeleri doğrultusunda yeni bir istikrar programı hazırlanmıştır. Bunun sonucunda 950 milyon dolarlık bir kaynak elde edilmiştir.²² 10 Ağustos 1970 istikrar programı çerçevesinde aşağıda önlemler alınmıştır;²³

- %66.6'yı bulan bir devalüasyon ile 1 dolar=9 TL'iken, 1 dolar=15.1 TL olarak gerçekleşmiş,
- İhracatta katlı kur uygulamasına devam edilmiş, ithalatta miktar kısıtlamalarına gidilmiş,
- Faizler ve vergiler yükseltilmiş,
- Ücret ve maaşlar dondurulmuş,
- KİT ürünlerine %50 zam yapılmıştır.

Alınan bu önlemlerin ardından 1973 yılında petrol krizinin yaşanması Türkiye'yi de etkilemiştir. Temmuz 1974'te Kıbrıs Barış Harekatı'nın bütçeye getirdiği ilave yük ile hazinenin kredi ihtiyacı artmıştır. 1974 yılından sonra işçi dövizlerinin azalması, dünya petrol fiyatlarındaki artışın Türkiye'ye etkileri, altın ve döviz rezervlerinin azalması sonucu tekrar döviz darboğazı ile karşılaşmıştır. Bu durum 1977 yılında ekonomik dengeleri iyice bozmuş, yüksek enflasyon, artan işsizlik ve dış açıklarla ülkenin ekonomik gelişmesi yavaşlayarak stagfilasyonist bir sürece girilmiştir. Bu olumsuz gelişmeler nedeniyle 1977 yılının sonlarında tekrar istikrar önlemleri alınmasını gerekliliği ortaya çıkmıştır. 21 Eylül 1977 tarihinde %10 devalüasyon yapılmış ve 1 dolar=19.25 TL olmuştur. Bu devalüasyon da problemlere çare olmamış, 1 Mart 1978 tarihinde Türk lirası %23 oranında devalüe edilerek 1 dolar=25 TL olmuştur. Bu programda petrol krizinden kaynaklanan sorunlara bağlı olarak ithalatı kısıtlayıcı önlemler arttırılmıştır. İthalattan alınan damga resmi oranı %10'dan %25'e çıkarılmıştır.

²² Şahin, **Türkiye Eko.**, 104.

²³ Karluk, **Türkiye Eko.**, s. 397.

Bunun yanı sıra mali politika önlemleri de alınmıştır. Fakat uluslar arası finans çevrelerinden yeterli desteği göremeyen 1978 istikrar programları da başarısız olmuştur.²⁴

2.4. 1980 Öncesi Dönem ve Tarım

Cumhuriyetin kuruluşunu izleyen yıllarda tarımın sektörü ile ilgili çeşitli çabalar içine girilmiştir. Bunlar; tohumluk ıslahı ve dağıtımı, tarımsal mücadeleye geçilmesi, çay, patates gibi yeni ürünlerin getirilmesi, hayvancılığı geliştirmek için haralar kurulması, hayvan ırkları ıslahı ve hayvan hastalıkları ile mücadele çalışmaları gibi faaliyetlerdir. 1926 tarihli Medeni Kanun ve Borçlar Kanunu ile toprak mülkiyetinin getirilmiş, çeşitli yasalara dayanılarak toprak dağıtımı ve iskan çalışmaları yapılmıştır. Ziraat Bankası kanalı ile başlayan destekleme alımları daha sonra kurulan çeşitli KİT'ler ve Tarım Satış Kredi Kooperatifleri Birliği ile devam etmiştir. Gübre kullanımının tanıtılması amacıyla önce çiftçilere bedava gübre dağıtılmış; bunu, gübre kullanımının yaygınlaştırılması çabaları izlemiştir.²⁵

1945 yılında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çıkarılarak toprağı olmayan veya az toprağı sahip olan köylülere önemli miktarda hazineye ait topraklardan dağıtılmıştır. Fakat bu girişim amacına ulaşamayarak orta ve büyük ölçekli üreticilerin topraklarını genişletmesi ile sonuçlanmıştır. 1948 yılından sonra Marshall yardımı tarımda makineleşmeyi hızlandırmış, üreticiler pazar için üretim yapmaya başlamışlardır. 1950'li yıllarda pazar için üretim giderek yaygınlaşmış, tarımda makineleşmenin de etkisi ile 1960'lı yılların başından itibaren ekilebilir toprakların sınırına ulaşılmıştır. Tarımsal üretim artışının ekilen alanların artışıyla değil, verimlilik artışıyla sağlanabileceği döneme girilmiştir.²⁶

²⁴ Alkinoğlu, "Türkiye'de Uygulanan İstikrar Pol...", s. 311.

²⁵ Gülcan Eraktan, **Tarım Politikalarının Temelleri ve Türkiye'de Tarımsal Destekleme Politikası**, İstanbul, Uzel Yay., 2001, s. 76.

²⁶ TÜGİAD, **2000'li Yıllara Doğru Türkiye'nin Önde Gelen Sorunlarına Yaklaşımlar: XI-Tarım**, İstanbul, TÜGİAD Yay., 1995, s. 18.

1963 yılında başlayan planlı dönem ile birlikte Türkiye ekonomisinde yeni bir uygulamaya geçilmiştir. Bu dönemde devletin tarım sektörüne müdahalesinin destekleyici ve yol gösterici olması öngörülmüştür. Fakat pratikte, günlük politik kaygılar gerekçesiyle oluşturulan hükümet uygulamaları önem kazanmıştır. Kaynak kullanımı ve verimlilik göz ardı edilerek, bazı ürünlerin, her ne şekilde olursa olsun üretimlerinin arttırılması gerçekleştirilmiştir. Ürün fiyatlarının tespitinde pariteye dikkat edilmemesi nedeniyle, tütün, çay, fındık gibi ürünlerde aşırı stoklar oluşmuş; hayvansal ürünler, yağlı tohumlar gibi yurt içi üretimle karşılanma imkanı olan bazı ürünlerde de yetersizlikler ortaya çıkmıştır. Dönemin başlarında, üretim ve verimliliği arttırmak amacı ile tarımsal girdi kullanımını özendirici politikalara ağırlık verilirken daha sonraki yıllarda kısa dönemde etkili sonuçlar veren ve seçim ekonomisi tercihlerine de uygun düşen, tarımsal ürün destekleme politikalarına ağırlık verilmiştir.²⁷ Bu bağlamda tarımsal destekleme alım fiyatları siyasi iktidarların tercihine göre şekillenmiş; bazı dönemlerde artarken bazı dönemlerde de düşürülmüştür.

1960 ve 1970’li yıllarda az gelişmiş ülkelerdeki tarım sektörü ve buradaki küçük çiftçiler, ABD ve onun denetimindeki uluslar arası kuruluşlar tarafından desteklenmiştir. Bunu iki neden bağlamak mümkündür. Birincisi dünyadaki siyasal denge arayışları ile ilgilidir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında soğuk savaş ortaya çıkmış ve dünya iki kutuplu bir görünüme dönüşmüştür. 1960’lı yıllarda ulusal bağımsızlık hareketleri sonucu bir çok eski sömürge devleti birbiri ardına bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bu ülkelerdeki yoksulluk ve perişanlığın bunları komünizmin pençesine düşüreceği korkusu ABD ve onun güdümündeki uluslar arası örgütleri az gelişmiş ülkelerde kendilerini devletle özdeşleştirecek muhafazakar bir kesimin meydana getirilip desteklenmesine yönelik politikalar üretmeye yönlendirmiştir. Hedef olarak da az gelişmiş ülke kırsal kesimi

²⁷ Cemil Ertuğrul, “Küreselleşme Koşullarında Tarım Politikalarında Gelişmeler ve Türkiye”, **İktisat İşletme ve Finans Dergisi**, Sayı:160, Temmuz 1999, s. 72.

alınmıştır. Böylece devletle küçük ve orta üreticiler arasında ittifaklar kurularak komünizmin gelişmesine karşı emniyet sübapları geliştirilmeye çalışılmıştır.²⁸

Bu desteklerin ikinci nedeni de ekonomik çıkarlara bağlanabilir. 1960 ve 1970'li yıllarda bir çok az gelişmiş ülke ekonomisi tarıma dayalı ve tarımda da küçük üreticiler hakimdir. Üretim çoğu yerde geleneksel tekniklerle yapılmakta ve çoğunlukla geçimlik üretime yönelik olduğu için de pazar bağlantıları sınırlıdır. Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların destek ve kredileri ile geleneksel tarımcılar pazara yöneltilmiş, modern girdi ve teknolojiler kullanılarak tarımsal ürünlerin verimlilikleri artırılmış ve tarımın ekonomiye katkısı yükseltilmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi 1950'li yıllarda Marshall yardımı ile Türkiye'de tarım mekanize edilmiş ve küçük üreticilerin pazara yönelmeleri sağlanmıştır. Böylece Türkiye gibi az gelişmiş ülke kırsalında yaşayan milyonlarca üretici, artık çokuluslu şirketlerin ürettiği gübre, ilaç, tohum ve tarım araç gereçlerini kullanmaktadır. Böylece uluslararası şirketler için büyük pazarlar açılmıştır.²⁹

1980 öncesi dönemde Türkiye'nin tarım politikalarında meydana gelen gelişmeleri aşağıda şekilde özetlemek mümkündür.³⁰

- 1923-1950 yılları arasında tarımsal KİT'ler kurulmuştur.
- 1950-1960 yıllarında liberal ekonomi politikası benimsenmiş ve 1960'lı yıllardan itibaren planlı döneme geçilmesi ile tarıma yapılan destekler devam etmiştir.
- 1960-1970 yıllarında tarımsal girdi kullanımının teşvik edilmesi ve sulama alanlarındaki büyük yatırımlar ile tarımsal verimlilikte artış sağlanmıştır.
- 1970-1980 yıllarında tarımsal ürünlere fiyat desteği yapılmış ve desteklenen ürün sayısı 24'e ulaşmış ve böylece destekleme en yüksek seviyeye çıkmıştır.

²⁸ Zülküf Aydın, "Tarım Üreticisi Yapısal Uyum Politikaları Kısacası Altında", **Ekonom Dergisi**, Sayı:18, Temmuz 2001, s. 9.

²⁹ A.y.

³⁰ **İstanbul Tarım Master Planı**, İstanbul, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı İstanbul İl Müdürlüğü Yay., 2003, s. 10.

3. 1980 SONRASI DÖNEMDE UYGULANAN İSTİKRAR PROGRAMLARI

1980’li yıllara birlikte dünyada yaygın bir liberalleşme akımı ortaya çıkmıştır. Bu akımın başlatılmasında İngiltere’de Thatcher ve ABD’de Reagan hükümetlerinin uygulamış oldukları monetarist iktisat politikalarının da önemli bir yeri vardır.³¹ Bu çerçevede serbest piyasa ekonomisi, küreselleşme gibi oluşumlar gündeme getirilmiştir. Ortaya çıkan bu Yeni Dünya Düzeninin en önemli yeniliklerinden biri de, politikaların tüm dünyada uygulama genişliğini sağlayamaya yönelik bir uluslar üstü hukuk oluşturacak araçlara ve yaptırım gücüne sahip olmasıdır. Dünya Bankası ve IMF gibi kuruluşlar yeni dönemde işlev değişikliğine uğramışlar ve Dünya Ticaret Örgütü’nün de bunlara katılımının sağlanması ile örgüt tamamlanmıştır.³²

Bilindiği gibi 1970’li yıllara kadar gelişmiş ülkeler, genellikle sanayi malı ihraç ederken, hammadde ve tarım ürünlerini de ithal etmişlerdir. Bu ülkeler, geliştirip uyguladıkları yeni teknolojilerle birlikte ve her türlü destekleme aracını da sonuna dek kullanarak, tarımsal üretimlerini olağanüstü arttırmışlardır. Böylece hem tarımsal ürün, hem de sanayi hammaddesi açıklarını hızla kapatmışlardır. Önce tarımsal mallarda kendi kendine yeterli hale gelen bu ülkelerde, daha sonra da üretim fazlaları oluşmaya başlamış; bu ürün stokları için de yeni pazarlar bulma gereği ortaya çıkmıştır. Bu noktada azgelişmiş ülkelerin tarımsal pazarlarını ele geçirmek amacıyla 1980’li yılların başında borç krizine sürüklenen Afrika, Latin Amerika ve Asya’da birçok azgelişmiş ülkeye “yapısal uyum programları” adı altında çeşitli yaptırımlar gündeme gelmiştir. İlk yıllarda yalnız dış iktisadi dengesizlik durumunda borç veren IMF, son yıllarda tamamen

³¹ Halil Seyidoğlu, “Uluslararası Mali Krizler, IMF Politikaları, Az Gelişmiş Ülkeler, Türkiye ve Dönüşüm Ekonomileri”, **Doğuş Üniversitesi Dergisi**, Sayı:2, Temmuz 2003, (Çevrimiçi) http://www.1.dogus.edu.tr/dogustur/journal/cilt_4_sayi_2/M00091.pdf, 17 Aralık 2005, s. 147.

³² Ferhat Hoştürk Kaygısız, “Uygulanan Genel Ekonomik Politikaların Hayvancılık Sektörü Üzerindeki Etkileri”, **İktisat Dergisi**, Sayı:412, Nisan 2001, s. 68.

az gelişmiş ülkelere yönelik ve daha uzun dönemli yapısal uyum kredisi vermeye başlamıştır.³³

Yapısal uyum programları, 1980’li yıllarla birlikte IMF istikrar programlarının bir parçası haline gelen, geniş kapsamlı istikrar politikalarıdır. Yapısal uyumu kısaca, “daha fazla piyasa güçlerine dayanma ve devletin ekonomi yönetimindeki rolünün azalması olarak tanımlamak mümkündür.³⁴

Türkiye de, 1980’li yıllarda dünyayı etkisi altına alan bu küreselleşme hareketlerinden etkilenmiştir. 24 Ocak 1980 kararları ile birlikte dışa açık büyüme stratejisi benimsenmiş ve bu bağlamda köklü politika değişikliklerine gidilmiştir. Ayrıca IMF ile yürütülen ilişkilerde yapısal uyum programları nedeniyle tarımsal politikalarda da önemli değişiklikler ortaya çıkmıştır. Yapısal uyum programları 2000’li yıllarla birlikte uygulamaya konulan Enflasyonu Önleme Programı ve Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı’nda çok daha belirgin bir şekilde karşımıza çıkmaktadır.

3.1. 24 Ocak 1980 İstikrar Programı

Bir önceki dönemde en son 1978 ve 1979’da uygulamaya konulan istikrar programları siyasi istikrarsızlık ve zayıf hükümetler nedeniyle etkin bir şekilde uygulanamaması sonucunda yeni bir istikrar paketi hazırlamanın gereği ortaya çıkmıştır. 24 Ocak 1980 İstikrar Programı ile ekonomik yapıda önemli değişiklikler yapılması ve piyasada fiyat mekanizmasının, tek yol gösterici unsur olarak belirlenmesi temel ilke olarak benimsenmiştir. Bu programın daha öncekilerden farkı, kalıcı ve ekonomide yapısal değişimi sağlamaya yönelik bir ekonomik gelişme programı olmasıdır.³⁵

³³ Necdet Oral, **Az Gelişmiş Ülkelerde Tarım Nasıl Çökertiliyor**, (Çevrimiçi), <http://www.barikat-lar.de/gorusler/tarim20-2.htm>, 14 Haziran 2005.

³⁴ Mehmet Şahin, **İnsancıl Yüzlü Uyum ve Sosyal Adalet**, (Çevrimiçi) <http://www.sosyalhizmetuzmani.org/insanciluyumsosyaladalet.doc>, 17 Haziran 2005.

³⁵ Karluk, **Türkiye Eko.**, s. 401.

24 Ocak Kararları olarak da anılan programın öncelikli amacı enflasyonu denetim altına almak, arz-talep dengesini ve ödemeler dengesini sağlamaktır.³⁶ Programın uzun vadeli amacı ise, sanayileşme stratejini değiştirerek sanayileşmede ithal ikamesine dayalı ucuz kredi ve dövizle finanse edilen sanayileşme politikasından, ihracata dönük ve iç rekabete açık sanayileşme politikasına geçmektir.³⁷

Bu yeni program ekonomik Türkiye’de ekonomik, sosyal ve siyasi yaşam bakımından bir dönüm noktası olmuştur. Ekonomide liberalleşme yönünde atılan bir adım olan bu kararlar, diğer istikrar paketleri gibi IMF kökenli olup, bu programla birlikte IMF’nin Türkiye ekonomisindeki etkisi daha fazla hissedilmeye başlamıştır.³⁸ Bu program ortodoks istikrar programlarının özelliklerini taşımaktadır. Fakat 12 Eylül askeri darbesinden sonra toplu sözleşme ve grev haklarının alınması, reel ücretlerin 1988 yılına kadar düşmesi 24 Ocak Kararlarına heterodoks bir içerik kazandırmıştır.³⁹

24 Ocak 1980 kararları öncesinde IMF’ye verilen niyet mektubunda Türkiye, IMF’nin şartlarının kabul etmiş ve bu şartların gereği olarak da 24 Ocak Kararları gündeme gelmiştir. Niyet mektubunda Türkiye bir takım taahhütlerde bulunduktan sonra IMF’nin kredilerine kavuşabilmiştir. IMF’nin istekleri doğrultusunda alınan önlemler şunlardır:⁴⁰

- Türkiye ekonomisinin giderek daha fazla serbest piyasa ekonomisine dönüşmesi sağlanacaktır.
- Enflasyonu önlemek için sıkı para politikası uygulanacak, bu amaçla krediler sınırlandırılacaktır.
- Tarım ürünleri taban fiyatları, akaryakıt fiyatları, KİT’ler tarafından üretilen mal ve hizmet fiyatları enflasyonu önleyecek şekilde ayarlanacaktır.

³⁶ Osman Ulugay, **24 Ocak Deneyimi Üzerine**, İstanbul, Hil Yay., 1983.

³⁷ Alkinoğlu, “Türkiye’de Uygulanan İstikrar Pol...”, s. 312.

³⁸ Alpago, **IMF-Türkiye İliş.**, s. 109-110.

³⁹ Ener, Demircan, **Küreselleşen Dünyada IMF Pol.**, 111.

⁴⁰ Fikret Başkaya, **Devletçilikten 24 Ocak Kararlarına**, Ankara, Birlik Yay., 1986, s. 244.

- Kamu harcamaları kısılacak fakat enerji yatırımları bundan etkilenmeyecektir.
- Faiz oranları arttırılacak ve fon piyasasında rekabet koşulları gerçekleştirilecektir.
- Ücret anlaşmazlıkları, yürürlüğe konacak ekonomik program çerçevesinde çözümlenmeye çalışılacaktır.
- Döviz kuru Türkiye'nin rekabet gücünü sağlayacak şekilde değişken olacaktır.
- Borç yönetimine özen gösterilecek ve vadesi gelmiş borçların artmamasına gayret edilecektir.

Bu kararlar ile 25 Temmuz 1980'de %48.6 devalüasyon yapılarak 1 dolar=47.8 TL iken, 1 dolar= 71.4 TL yapılmıştır. 1.5.1981 tarihinden itibaren günlük kur uygulamasına geçilmiştir. Döviz piyasası üzerindeki kontroller kaldırılmış, döviz alım satımı serbest hale getirilmiştir. Türk parasının kıymetini koruma mevzuatı liberalleştirilmiş, faiz oranları üzerindeki baskı kaldırılmış ve reel faiz uygulanmaya başlamıştır. 1.7.1980 tarihinde faiz oranları serbest bırakılmış, ancak 1983'ten itibaren bankacılık sistemi denetim altına alınmış ve uygulanacak faiz oranlarının belirlenmesinde Merkez Bankasına yetki verilmiştir.⁴¹

Para ve döviz piyasasında bu önlemler alınırken, mal piyasasında da politika değişikliklerine gidilmiştir. İhracatı teşvik programı oluşturulmuş, devlet işletmeleri ticari ilkeleri esas alarak faaliyet gösterecek biçimde tekrar yapılandırılmış, KDV'yi de içine alan köklü vergi reformları tasarlanmış, KİT reformu üzerinde durulmuştur. Sonuç itibarıyla bu program, Türkiye ekonomisinin yeniden yapılanması yönünde kararlı bir girişim ve geniş bir uygulama alanı bulma şeklinde bir dönüm noktası olmuştur.⁴²

⁴¹ Erişah Arıcan, **Gelişmekte Olan Ülkelerde İstikrar Politikaları: Türkiye**, İstanbul, Derin Yay., 2002, s. 109.

⁴² Alpago, **IMF-Türkiye İliş.**, s. 115.

KİT'ler deki uygulamaya paralel olarak tarım ürünleri destekleme alımları sınırlandırılmıştır. Tarımsal ürün taban fiyatları enflasyonist baskıyı hafifletebilmek için düşük tutulmuştur. Bunun sonucu olarak iç ticaret hadleri tarım kesiminin aleyhine gelişmiş, çiftçilerin milli gelirden aldıkları pay azalmıştır.⁴³

24 Ocak Programı 1980-1983 dönemini kapsayan üç yıllık bir stand-by anlaşması ile başlamış, sonra bu anlaşma bir yıl daha uzatılmıştır. Programın ikinci aşaması 1984 yılının başlarında yürürlüğe girmiştir. Bu ikinci dönemde yeni bir anlaşma imzalanmamış, Türkiye denetimden çıkarak gözetime alınmıştır. Bu yıllarda Türkiye uluslar arası banka ve sermaye piyasalarından kredi alabilme imkanına kavuşmuştur. Çünkü Türkiye'nin taahhütlerini başarıyla yerine getirdiği kabul edildiğinden IMF'in yeşil ışığı Türkiye için yanmış ve dış borçlanmada böylece yeni bir evreye girilmiştir.⁴⁴

Yukarıda da belirtildiği gibi 24 Ocak 1980 kararları ile, arz-talep dengesinin sağlanması, kamusal açıkların mümkün olan en düşük düzeye indirilmesi, özel sektörün teşvik edilmesi, dış ticaretin liberasyonu hedeflenmiştir. 1988'e kadar bu hedeflere bir ölçüde ulaşılmış, ihracat artmış işsizlik gerilemiştir. Ancak 1980'li yılların sonundan itibaren kamunun yüksek faiz politikası ile borçlanması, konvertibiliteye geçiş sonrasında kısa vadeli yabancı sermaye girişinin hızlanması ve ihracatın gerilemesi nedeniyle yeni bir kriz ortamına girilmiştir. 1990'lı yıllarda Körfez Krizi'nin ortaya çıkması ile birlikte, Türkiye ekonomisinde zor bir dönem başlamıştır. Bu dönemde, ekonominin hızlı bir kalkınmayı finanse edecek kaynakları kendi yapısı içinde oluşturamaması, oluşturulan kaynakların da etkin bir şekilde sanayi yatırımlarına aktarılamaması gibi nedenlerle temel problemler çözülememiştir. Ayrıca ülkede kontrol altına alınamayan enflasyon ve gelir dağılımındaki adaletsizlik, bir taraftan spekülasyon yatırımlara meyilli olan kişilerin elinde fon birikimine neden olurken, diğer taraftan ekonomide kontrol altına alınamayan bir talep meydana getirmiştir. Bu

⁴³ Şahin, *Türkiye Eko.*, 402.

⁴⁴ Kazgan, *Ekonomide Dışa Açık Büy.*, s. 338,340,364.

yeni istikrar programının bir diğer özelliği de, kamu kesiminin ekonomi içindeki payını küçültmeyi benimsemiş olmasıdır. Ancak, bunun için kurumsal, hukuksal ve ekonomik bir altyapı oluşturulmamıştır. Bu nedenle 24 Ocak Programı ülkede önemli toplumsal ve ekonomik sorunlara yol açmıştır. Program yeniden yapılanma amacı doğrultusunda, Dünya Bankası kredileriyle desteklenmesine rağmen, uygulamadaki sonuçlar, bütün siyaset yaşamına bulaşan yozlaşma, zenginlik için her türlü kural dışılığın olağan sayıldığı yeni bir oluşumu meydana getirmiştir.⁴⁵

3.2. 5 Nisan 1994 İstikrar Programı

1990'lı yıllardan itibaren kamu açıkları ve finansman politikaları ile sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi, 1980'den sonra da devam eden dışsal-yapısal istikrarsızlığı ağırlaştırarak krize dönüşme sürecini hızlandırmıştır. Özellikle dış borç stokunda kısa vadeli borçların artması ve yapısal nedenlerden dolayı ihracatın ithalatı karşılama oranının düşük olması, dış kredi notunun düşürülmesinde başlıca etken olmuştur.⁴⁶ ABD'li kredi değerlendirme kurumlarının Türkiye'nin kredi notunu arka arkaya düşürmesi sonucu dış kredi bulma imkanı kalmamıştır. Hazine içeride de borçlanamaz hale gelince, siyasi iktidar bir ekonomik istikrar paketi yürürlüğe koymuş, ardından IMF ile 14 aylık bir stand-by anlaşması yapmıştır.⁴⁷

Hükümetin almış olduğu tedbirler 5 Nisan 1994 tarihinde zamanın başbakanı tarafından açıklanmıştır. Bu tedbirler daha sonra "Ekonomik Önlemler Uygulama Planı" adı verilen bir kitapla belgelenmiştir. Bu kitapta 5 Nisan Programının amacı şöyle açıklanmıştır:⁴⁸

⁴⁵ Siverekli, Meliha Ener, **IMF'nin Gelişmekte Olan Ülk.**, s. 10-11.

⁴⁶ Çelebi, **Türkiye'de Ekonomik İstikrarsız.**, s. 153.

⁴⁷ Mahfi Eğilmez, Ercan Kumcu, **Ekonomi Politikası Teori ve Türkiye Uygulaması**, 4. bs. İstanbul, Om Yay., 2003, s. 314.

⁴⁸ M. Sezai Kutlu, Rıza Demirci, **Stand-by Anlaşmaları Açısından Türkiye-IMF İlişkileri**, Ankara, Vergi Denetmenleri Derneği Yay., 2001, s. 30.

- Enflasyonu hızla düşürmek, TL'ye istikrar kazandırmak, ihracat artışını hızlandırmak, ekonomik ve sosyal kalkınmayı, sosyal dengeleri gözeterek sürdürebilir bir temele oturtmak.
- Ekonomik istikrarın sürekliliği için gerekli yapısal reformları gerçekleştirmek.
- Kamu açıklarını minimum seviyeye indirmek için gerekli tedbirleri almak.

Bu amaçları gerçekleştirmek için bir dizi kararlar alınmıştır. Kamu açıkları azaltmak için alınan kararlar şunlardır:⁴⁹

Kamu Gelirlerini Arttırmak İçin;

- KİT'lerin ürettiği mal ve hizmetlere yüksek oranda zamların yapılması,
- Bir yıllık olarak ekonomik denge vergisi, net aktif vergisi, ek gayrimenkul vergisi, ek motorlu taşıtlar vergisinin uygulanması; maktu vergi ve harçların arttırılması,
- Bazı KİT'lerin yıl sonuna kadar özelleştirilmesi, özelleştirilmeyenlerin kapatılması, lojman ve kamuya ait dinlenme tesislerinin satılması,
- Akaryakıt istikrar fonunun %10'dan %25'e çıkarılması.

Kamu giderlerinin azaltılması için;

- Tüm kamu projelerinde %20 kısıntıya gidilmesi,
- Tarım politikalarının değiştirilerek yapılan mali desteklerin azaltılması,
- Kamuda çalışanların toplu sözleşme döneminde geçmiş enflasyon oranında zam görmeleri,
- Kamu açıklarının artmasında büyük katkısı olan sosyal güvenlik kurumlarının yükünü azaltmak için emeklilik yaşının ileriye alınması,
- Merkez Bankasının özleştirilmesi ve kamuya açtığı kredilerin zaman içinde daraltılması hedeflenmiş fakat Hazine ödemeler için sıkısınca bu hedefe rağmen Merkez Bankası'ndan avans kullanmıştır.

⁴⁹ Gülten Kazgan, **Yeni Ekonomik Düzendeki Türkiye'nin Yeri**, İstanbul, Altın Kitaplar Yay., 1994, s. 233.

5 Nisan Kararları ile tarım politikalarında da bazı düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemeler,⁵⁰

- Tarımsal destekleme politikalarında yapılan yanlışlıklar nedeniyle bazı ürünlerde üretim fazlalıkları oluşmuş ve devlet aşırı alımlar yaparak yüksek stok maliyetlerine katlanmak zorunda kalmıştır. Bu nedenle destekleme fiyatları belirlenirken dünya fiyatlarındaki gelişmelerin yanı sıra, yurtiçi faktör fiyatlarındaki gelişmeler de dikkate alınacaktır. Dolayısıyla tarımsal destekleme fiyatları ücret ve maaşlarda öngörülen hedeflerle tutarlı olacaktır.
- Tarımsal desteklerde doğrudan ödeme ve kredi kolaylıkları sağlama gibi fiyat desteği dışındaki konulara ağırlık verilecektir.
- Kamu harcamalarında öngörülen kısıtlamalar çerçevesinde, tarımsal girdilerle ilgili sübvansiyonlarda bütçe ödenekleri dışını çıkılmayacak, aynı zamanda dağıtımı devlet tarafından yapılan girdilerin fiyatları piyasa şartlarına göre belirlenecektir.
- Tarımsal destekleme alımlarının kapsamı daraltılacaktır. Hububat, şeker pancarı ve tütün dışındaki ürünler destekleme kapsamından çıkarılacaktır. Bu üç üründeki destekleme fiyat ayarlamaları 1994 yılında maaş ve ücretlerde öngörülen politikalarla tutarlı bir şekilde belirlenecektir.
- Arz fazlası olan ürünlerde ekim alanları sınırlandırılacak ve üretimi azaltıcı tedbirler alınacaktır.
- Tarımsal kamu kurumlarının ve tarım satış kooperatifi birliklerinin doğrudan veya dolaylı olarak Merkez Bankası tarafından finansmanına kesinlikle izin verilmeyecektir.
- Et Balık Kurumu ile Yem Sanayinin özelleştirme işlemleri en kısa sürede sonuçlandırılacaktır.

5 Nisan İstikrar Programı, ortodoks ve heterodoks politikalar içeren karma bir tedbirlerden oluşmaktadır. Programda vergi gelirlerinin artırılması ve kamu

⁵⁰ M. İlker Parasız, **Kriz Ekonomisi (Hiperenflasyon ve Yüksek Enflasyonla Mücadelede Ünlü İstikrar Politikaları ve 5 Nisan Kararları)**, Bursa, Ezgi Kitabevi, 1995, s. 179-180.

harcamalarının kısılması için sıkı maliye politikalarına başvurulmuş, parasal büyüklüklerin kontrol altına alınması için de sıkı para politikası uygulamaları öngörülmüştür. Türk Lirası dolar karşısında %38.5 oranında devalüe edilmiş ve döviz kurları serbest bırakılmıştır. KİT ürünlerine zam yapılmış, ücret ve maaşlar programın çapası olarak seçilmiştir ve özelleştirme uygulamalarına büyük bir önem verilmiştir.⁵¹

5 Nisan 1994 İstikrar Programı ile belirlenen hedeflere tam olarak ulaşıldığını söylemek oldukça zordur. Program piyasada yaşanan krizi bir süre için durdurabilmiş, ancak bu durum GSMH'nin % 6'ya varan oranda düşmesiyle gerçekleşmiştir. Kamu gelir-gider dengesizliği, vergi yasalarında yapılan düzenlemelere rağmen daha da derinleşmiştir. Enflasyon oranı devam eden dönemde yılda % 70-80 düzeyinde kronik bir yapıya bürünmüştür. Özelleştirme konusunda önemli bir yol alınamamıştır. Sosyal Güvenlik Yasası 5 Nisan 1994 istikrar programından 5.5 yıl sonra ancak 1999'da çıkarılabilmektedir. Yerel yönetimlere özerklik tanınması, tarımsal destekleme politikalarının yeniden düzenlenmesi, dış ticaret bilançosunun küçültülmesi gibi sorunlar ise 2000'li yıllara kalmıştır. Sonuç olarak kriz Türkiye'nin gündeminden düşmemiş, Türkiye de IMF'nin kapısından ayrılamamıştır. Türkiye ile IMF arasında Haziran 1998'de başlayarak devam eden görüşmeler ve 18 aylık Yakın İzleme Anlaşması neticesinde, 2000 yılında yeni bir stand-by anlaşmasının imzalanması gündeme gelmiştir.⁵²

3.3. 1980-2000 Dönemi ve Tarım

24 Ocak 1980 İstikrar Politikaları, tarım sektörü için de bir dönüm noktası olmuştur. Döviz darboğazını aşmak ve piyasa mekanizmasına işlerlik kazandırmak amacıyla getirilen istikrar tedbirleri, kamu kesimine sağlanan desteğin minimum düzeyde tutulmasını öngörmektedir. Çünkü 1960-1980 döneminde yaygın tarımsal girdi sübvansiyonlarına, yüksek düzeyli destek fiyatlarına ve düşük faizli tarımsal kredilere dayalı tarım politikası uygulamaları,

⁵¹ Alpago, **IMF-Türkiye İliş.**, s. 123-124.

⁵² Siverekli, ve Ener, **IMF'nin Gelişmekte Olan Ülk.**, s. 12.

bu dönemde yaşanan enflasyonun temel nedenlerinden biri olarak görülmüştür. Piyasa ekonomisine işlerlik kazandırmayı amaçlayan istikrar politikalarının tarımla ilgili ilk uygulaması, Ocak 1980’de gübre fiyatlarında yapılan önemli miktardaki artıştır. Daha sonra, diğer girdilere sağlanan devlet desteği de yavaş yavaş kaldırılmaya başlanmış, büyük ölçüde dışarıya bağımlı modern girdilerin fiyatları serbest döviz kuruna göre piyasalarda dalgalanmaya bırakılmıştır. Tarımsal kredilerin kullanım koşulları da ağırlaştırılmıştır. Aynı zamanda tarımsal destekleme fiyatları düşürülürken, desteklenen ürün sayısının kapsamı da yarıya indirilmiştir.⁵³

1990 yılında desteklenen ürün sayısı 10’a kadar düşürülmüştür. Fakat 1991 yılındaki seçimler nedeniyle daha önce destekleme kapsamını daraltan hükümet bu sefer sayıyı arttırmıştır. Seçimlerden sonra yönetime gelen koalisyon hükümeti aynı politikayı sürdürmüştü ve 1992 yılında desteklenen ürün sayısı 26’ya çıkmıştır. 1993 yılında da bu politika büyük ölçüde korunmuştur.⁵⁴

5 Nisan 1994 Kararları ile destekleme kapsamındaki ürünler, tahıllar (buğday, arpa, mısır, çeltik, çavdar, yulaf) tütün ve şeker pancarı ile sınırlandırılmıştır. Ayrıca haşhaş kapsülünün tek alıcısı da devlet olduğu için bu da destekleme kapsamındaki ürünler içinde düşünülebilir. Tarımsal destekler 1994-1995 yıllarında dip noktalara inmiş, 1996’da tekrar artış eğilimine girmiş ve 1977-1998’de de, 1991-1993 düzeyini bile aşacak bir noktaya gelmiştir.⁵⁵

Bu dönemde uygulanan IMF istikrar programları çerçevesinde tarım alanında yapılan önemli özelleştirmeler arasında Et ve Balık Kurumu (EBK), Süt Enstitüsü Kurumu (SEK), Türkiye Ziraat Kurumu (TZDK), Yem Sanayi (YEMSAN) gösterilebilir. EBK’na ait kombinalar 1995-2000, SEK’e ait işletmeler 1993-1998, YEMSAN’a ait işletmeler ise 1993-1995 yılları arasında özelleştirilmiştir. Bu işletmeler arsa bedellerinin bile altında olan çok düşük

⁵³ Ahmet Şahinöz, “Tarım Sektörü”, **Türkiye Ekonomisi**, Ed. Ahmet Şahinöz, Ankara, İmaj Yay., 2001, s.97.

⁵⁴ Tayfun Özkaya v.d., “Türkiye Tarım Ekonomisi Nereye Götürülüyor?”, **İktisat Dergisi**, Sayı:412, Nisan 2001, s. 49.

⁵⁵ Oğuz Oyan, “80 Yılda Geline Nokta: Tarımda Tam teslimiyet”, **İktisat Dergisi**, Sayı:440, Ağustos 2003, s. 69.

fiyatlarla Koç, Tefken, Tikveşli, Aytaç gibi gruplara satılmıştır. Besi hayvanı ve süt üreticileri için bir pazar güvencesi oluşturan bu kurumların piyasadan çekilmesi sonucu, piyasada fiyat istikrarsızlığı oluşmuş; et ve süt ürünleri arzında dalgalanmalar meydana gelmiştir.⁵⁶ Bu özelleştirmeler neticesinde öncelikle tarımsal üretim miktarını azaltmış, üreticiler günden güne yoksullaşmaya başlamıştır. Dünya Bankası'nın araştırmasına göre, 1980-2000 yıllarında dünyada kentleşme oranı en yüksek üçüncü ülke Türkiye'dir. Bunun anlamı, yeni açılan fabrikalar nedeniyle sanayi sektörünün tarımdan iş gücü transfer etmesi değil; 1980'den bu yana Türk çiftçisinin üretimi sürdüremez hale gelmesi ve bir umut içerisinde şehirlere göç etmesidir. Ayrıca bu, şehirleşme değil, varoşlara yığılmadır.⁵⁷

Tüm tarımsal ürünler dikkate alındığında, 1981 yılında Türkiye'nin ithal ettiğinin 7 katı tarımsal ürün ihraç ettiği görülmektedir. Daha sonra bu oran küçülmüş, 1995 yılında başa baş noktasına gelmiş ve 1996 yılında Cumhuriyet tarihinde ilk kez ithalatın ihracatı geçtiği ve tarım ürünleri ithalatının tarım ürünleri ihracatına oranının %115 seviyesine geldiği görülmüştür. Tarımın ihracattaki payı 1980'de %57 iken, 1997'de %10.2'ye, 1998'de %10'a düşmüştür. Rakamlar ayrıntılı olarak incelendiğinde gıda ithalatının özellikle hayvansal ürünlerde yoğunlaştığı görülmektedir. Ayrıca üretim fazlasına sahip olmamıza rağmen, çeşitli meyve ve sebzelerin ithal edilmesi yerli üretim üzerinde olumsuzluklar meydana getirmiştir. Türkiye'de beslenme sorunlarının başında gelen anemi, özellikle çocuklarda ve kadınlarda yaygın olarak görülmektedir. Bu hastalığın nedeni demir tüketiminin yetersiz oluşudur. Demirin en çok bulunduğu gıdaların başında et gelmektedir. Türkiye'de de et tüketimi son derece yetersizdir. Başka bir problem de raşitizm hastalığıdır. Bu hastalık %4-19 oranında çocuklarda görülmektedir. Bu da D vitaminin yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. Süt tüketiminin yeterli düzeyde olmaması raşitizmin başlıca nedenidir. Türkiye'de

⁵⁶ Necdet Oral, **Türkiye'de Gıda Sektörü Tekellerin Denetimine Giriyor**, 29 Mart 2004, (Çevrimiçi) www.sendika.org, 26 Haziran 2004.

⁵⁷ Gökhan Günaydın, **Türkiye Tarımı ve Değişme Eğilimleri**, (Çevrimiçi) http://www.zmo.org.tr/odamiz/turkiye_tarimi_degisme_egilimleri.php, 11 Eylül 2004.

kişi başına yıllık et tüketimi 27 kg, süt ve süt ürünleri tüketimi 160 kg'dır. Bu rakamlar AB ülkelerinde ette 87 kg, sütte 350 kg'dır.⁵⁸

Kısaca ifade etmek gerekirse, 1980-2000 döneminde IMF destekli istikrar programları çerçevesinde uygulamaya konulan tarımsal politikalar sonucunda tarımsal destekler azaltılmış, tarıma destek sağlayan çeşitli kurumlar özelleştirilmiştir. Bu işlemler yapılırken kısa ve orta vadede meydana gelebilecek olumsuzluklar dikkate alınmamış, doğabilecek boşluklar önceden hesaplanmamıştır. Eğer ekonomik açıdan, toplumsal refah açısından yararlı olacaksa tabii ki destekler de kaldırılır, özelleştirme de yapılır. Fakat yukarıda anlatılanlar, uygulanan bu politikaların toplumun menfaatine olmadığını, hatta sosyal patlamaların temel kaynaklarından biri olduğunu göstermektedir.

3.4. 2000 Yılı Enflasyonla Mücadele Programı ve 2001 Yılı Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı

1990-2000 döneminde de ekonomik olumsuzluklardan kurtulamayan Türkiye, yaşadığı ekonomik krizleri giderebilmek amacıyla yine istikrar programları uygulamaya devam etmiştir. Bu dönemde meydana gelen ekonomik problemlerin en önemli nedenlerinden biri de, ülkede yaşanan siyasi istikrarsızlıklardır. 1991, 1993, 1994, 1995 ve 1999 yıllarında yapılan milletvekili ve belediye seçimleri bu siyasi istikrarsızlığın bir göstergesidir. 1999 seçimlerinden sonra kurulan hükümet, 2000-2002 dönemini kapsayan bir istikrar programı uygulamaya karar vermiştir. Bu programın adına da Enflasyonla Mücadele Programı denmiştir.

2000 yılında uygulamaya konulan bu program, para ve maliye politikalarının, yarı heterodoks politikalarla bir arada kullanıldığı, döviz kuru çapasına dayanalı bir yapıda biçimlendirilmiştir.⁵⁹ Program, Türkiye'de uzun yıllar kronik hale gelen enflasyonu düşürmeye yöneliktir. IMF ile gerçekleştirilen

⁵⁸ Gürol Ergin, Zehra Eyicil, **Türkiye Tarımı 2000**, (Çevrimiçi) http://www.zmo.org.tr/odamiz/ana_hatlariyla_turkiye_tarimi_.php, 11 Eylül 2004.

⁵⁹ Eğilmez ve Kumcu, **Ekonomi Pol.**, s. 340.

stand-by anlaşması çerçevesinde üç yıl sürmesi planlanan bu programın temel amaçları şunlardır:⁶⁰

- Para, maliye, gelirler ve kur politikalarının birlikte uygulanması ile tüketici enflasyonu 2000 yılı sonunda % 25, 2001 yılı sonunda % 12, 2002 sonunda da % 7'ye düşürülecektir.
- Kamu harcamaları kısılacak, büyüme hızı arttırılacak, reel faiz oranları daha ılımlı bir düzeye getirilecektir.
- Özelleştirmeye hız verilecek, yapısal reformlar gerçekleştirilecektir. Bu kapsamda sosyal güvenlik, vergi politikası, tarımsal reformlar ve bankacılık reformunun gerçekleştirilmesi öngörülmüştür.
- İlk 18 aylık süreçte enflasyon hedefine yönelik kur sepeti rejimi uygulanacak, ikinci 18 aylık dönemde ise kademeli olarak genişleyen bant rejimine geçilecektir.

1980 sonrası dönemde istikrar programları ile birlikte anılmaya başlanan yapısal reformlar, Türkiye’de özellikle 2000 ve 2001 yıllarında uygulamaya konulan programların bir parçası olmuştur. Tarımsal reformlar da açık bir şekilde ve detaylı olarak bu programlarda yerini almıştır.

Enflasyonla Mücadele Programınının 40 ve 41. maddeleri tarımsal reformlara ayrılmıştır. Bu maddeler;⁶¹

“40. Madde: Halihazırda uygulanmakta olan tarımsal destekleme politikaları fakir çiftçilere destek sağlamanın en düşük maliyetli yöntemi değildir. Yapılan uygulama, piyasadaki fiyat sinyallerini bozarak kaynak dağılımını kötü etkilemekte, fakir çiftçilerden çok zengin çiftçilere fayda sağlamakta ve tarım alanındaki karar verme mekanizmasının bir çok Bakanlık ve kamu kurumu arasında dağılmasından ötürü husule gelen parçalı yapı nedeniyle tutarlı olamamaktadır. Bütün bunların ötesinde, bu politikalar, son yıllarda ortalama olarak GSMH’nin %3’ü gibi bir maliyet ile vergi mükellefleri üzerine

⁶⁰ Siverekli, ve Ener, **IMF’nin Gelişmekte Olan Ülk.**, s. 18.

⁶¹ Hazine Müsteşarlığı, **Enflasyonla Mücadele Programı**, 9 Aralık 1999, (Çevrimiçi), <http://www.tcmb.gov.tr/yeni/evds/yayin/imf/mektup.html>, 24 Haziran 2004.

ağır yük getirmektedir. Reform programımızın orta vadeli amacı var olan destekleme politikalarını safhalar halinde ortadan kaldırmak ve fakir çiftçileri hedef alan doğrudan gelir desteği sistemi ile değiştirmektir. Bu, ilk öncelikle 2000 hasat yılı için bir pilot program uygulamaya konarak yapılacaktır. Bu pilot çalışmanın sonuçlarına göre, doğrudan gelir desteği sistemini 2001 yılında ülke çapına yaygınlaştıracamız ve bu sistemi 2002 yılı sonuna kadar tamamlamayı bekliyoruz. Bu sistem, 2001 yılı Mart ayına kadar tamamlanacak olan çiftçi kayıt sistemi üzerine kurulu olacaktır.

41. Madde: Geçiş döneminde tarım politikaları rasyonalize edilecektir. Bu amaca yönelik olarak Hükümet halihazırdaki destekleme politikalarının 2000 yılındaki uygulamasında belirleyici olacak ve doğrudan destek sistemi tam uygulamaya konmadığı takdirde 2001 yılı için de geçerli olacak olan aşağıdaki prensipleri ilan edecektir:

- 2000 yılı hububat destekleme fiyatları, destekleme fiyatları ve tahmin edilen dünya piyasa fiyatı arasındaki fark, tahmin edilen dünya c.i.f. piyasa fiyatının %35'inden fazla olmayacak şekilde belirlenecek ve 2001 yılında bu fark daha da azaltılacaktır. Destekleme fiyatları ton başına 150 USD'den aşağı olmayacaktır. İthal tarifeleri, tarife dahil ithal fiyatı, yukarıda açıklanan destekleme fiyatından daha yüksek olacak şekilde ayarlanacaktır. Tahmin edilen dünya fiyatı Şikago Borsası'nda (Chicago Board of Trade) kote edilen USA2HRW'nin fiyatına bağlı olarak belirlenecektir. TMO tarafından yapılan hububat alım miktarını düşürmek ve TMO'nun yüksek miktarlı stok tutmasından kaynaklanan zararlarını ortadan kaldırmak için Hükümet, TMO iç satış fiyatlarının (i) TMO'nun alış fiyatı artı satış zamanına kadar olan maliyetinden (stoklara zımni olarak uygulanacak faiz oranı dahil olmak üzere) veya (ii) aynı kalitedeki hububatın ithal tarifesi dahil parite fiyatından, hangisi daha az ise o fiyattan daha düşük olmayacağını açıklayacaktır.*
- Halen şeker pancarı kotaları 2000 yılı için tahsis edilmiş durumdadır. Şeker pancarı destekleme fiyatı hedeflenen enflasyon oranına göre artırılacak ancak artış destekleme fiyatının açıklanacağı 2000 yılı Ağustos ayına kadar gerçekleşen 12 aylık TÜFE enflasyon oranının %75'inden az olmayacaktır. 2001-02 yıllarında TŞFAŞ şeker pancarı üretimi desteğini şirketin zararı Hükümet tarafından bütçe dengeleri gözetilerek belirlenen sabit bir miktarı geçmeyecek şekilde yürütecektir. Bu durum TŞFAŞ fabrikalarına fiyatları ve üreticiler ile yapılan anlaşmalardaki miktarı belirlemekte daha büyük serbesti sağlayarak*

fabrikaların daha ticari bazlı çalışmasına imkan verecektir. Eğer kotalar kullanılırsa, bunlar hedeflenen zararlar tutarlı olarak belirlenecektir.

- *Hükümet adına tarım satış kooperatifleri ve bunların kurduğu birlikler tarafından yürütülen sınıı tarımsal ürünlere ilişkin destekleme alımlarında ilişkin olarak ise Birliklere tam muhtariyet sağlayan taslak kanun 2000 yılı Mart ayına kadar Parlamento'dan geçirilecek (ilk gözden geçirmenin tamamlanması için yapısal kriter (structural benchmark)) ve geçen seneden çiftçilere ödenmesi gereken gecikmiş ürün bedellerinin ödenmesi dahil yeniden yapılanmalarına ilişkin bir kısım maliyetlerini karşılamalarına yardım etmek için birliklere 410 trilyon TL verilecektir.*
- *Hükümet çiftçilere verilen kredi sübvansiyonunu safhalar halinde tetricen oradan kaldıracaktır. Ziraat Bankası ve Halk Bankası tarafından verilen kredi sübvansiyonlarının toplam maliyeti 1999 yılı için tahmin edilen GSMH'nin %1.2'lik seviyesinden 2000 yılında GSMH'nin %0.6'sına düşecektir. Bu amaçla Ziraat Bankası ve Halk Bankası sübvansiyon oranının belirlenmesinde aşağıdaki mekanizmayı ortaya koyacaktır (bir ön koşul olarak): i) sübvansiyonlu faiz oranı referans oranına eşit hale gelinceye kadar düşürülmeyecektir (referans oranı son üç aydaki 12 aylık veya 12 aya en yakın vadeli- Hazine Bonosu ihaleleri ortalama faiz oranının 1.05 ile çarpılması ile hesaplanmaktadır); ve ii) daha sonra sübvansiyonlu oran referans oranı ile aynı kalacak; ve iii) referans oranı artmaya başlarsa referans oranının sübvansiyonlu oran üzerinde kalan yüzdelik farkı artmayacaktır. Kredi kullanıcılarına sabit faiz oranı (kredi alındığındaki sübvansiyonlu kredi faiz oranı) veya piyasada geçerli olan sübvansiyonlu orana eşit değişken faiz oranı arasında seçim hakkı verilecektir. Ziraat Bankası ve Halk Bankası tarafından verilen sübvansiyonlu kredi miktarındaki artış 2000 yılında %55'i geçmeyecektir.*
- *Gübre ve diğer girdi sübvansiyonları 2000 ve 2001'de nominal olarak sabit tutulacaktır."*

2000 Yılı Enflasyonu Önleme Programında Tarım Politikaları başlığı altında 40 ve 41. maddelerde öngörülen düzenlemeler aynen verilmiştir. Burada da görüldüğü, mevcut tarımsal desteklerin safhalar halinde fakat hızlı bir şekilde ortadan kaldırılması ve bunun yerine doğrudan gelir desteğinin getirilmesi ön

görülmektedir. Bu bağlamda gübre ve diğer girdi sübvansiyonları, tarımsal kredi sübvansiyonları kaldırılacaktır. Ayrıca destekleme fiyatları dünya piyasa fiyatlarıyla uyumlu hale getirilecektir.

Türkiye’de 2000 yılına kadar uygulanan tarımsal destekleme politikaları, uzun bir süre tartışılmış ve üreticiden tüketiciye, Hazine’den uluslar arası kuruluşlara kadar hemen her kesimin eleştirisine maruz kalmıştır. Tarım politikalarında değişiklik ihtiyacı ve arayışı küreselleşmenin yaygınlaşmasına bağlı olarak son yıllarda daha da ivme kazanmıştır. Mevcut destekleme politikasının, uzun vadeli hedeflerden yoksun ve öncelikli amaçlarının belirsiz olması, bu politikanın günübirlik siyasi hesaplarla uygulamada şiddetli dalgalanmalara maruz kalmasına ve kullanılan destekleme araçlarının etkisini yitirmesine neden olmuştur. Bu nedenle tarımsal destekleme politikalarının değiştirilerek daha etkin ve rasyonel hale getirilmesi gerekmektedir. Bu yönde 2000 yılı programında ilk adımlar atılmış, köklü değişikliklerin gerçekleşmesi 2001 yılından sonra olmuştur.⁶² Tarımsal destekleme politikalarında değişiklik bir ihtiyaç olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat bunu, sadece IMF istediği için gerçekleştirmek son derece yanlıştır. Halbuki bu konuda ciddi çalışmalar yapıldıktan sonra, Türk tarımının problemlerine çözüm getirebilecek bir reform paketi hazırlanarak bu dönüşümün gerçekleştirilmesi gerekmektedir.

Tarım reformunun içeriği, finansman sorunu ile sınırlı kalmıştır. Tarımsal fiyatlar, krediler ve girdilere yönelik önlemler tamamen kamu finansman yükünü hafifletmeyi amaçlamaktadır. Reform metninde Türk tarımının karşı karşıya bulunduğu yapısal sorunlardan bahsedilmemektedir. Halbuki Türk tarımının nüfus yoğunluğu, temel alt yapı, arazi kullanımı ve işletme ölçeği, teknoloji kullanımı, verimlilik, eğitim, örgütlenme, pazarlama, finansman, hukuki düzenleme gibi bir çok ciddi sorunları bulunmaktadır. Bu sorunlara rağmen sadece finansal boyutu

⁶² Osman Aydoğuş, “Kriz ve Tarım Politikalarında Reform Girişimi”, **Kriz ve IMF Politikaları**, Ed. Ömer Faruk Çolak, İstanbul, Alkım Yay., 2002, s.177-178.

bulunan politikalara yönelmek, başarısızlığı baştan kabul etmek anlamına gelecektir.⁶³

Türkiye nüfusunun yaklaşık yarısını ilgilendiren tarım reformunda, yapısal sorunlar bir kenara bırakılıp, sadece kamu kaynakları üzerindeki baskının ortadan kaldırılmasını hedeflemek son derece yanlıştır. Desteklerin kamuya yükü konusundaki görüşler de oldukça farklıdır. Hazine'ye göre, tarıma aktarılan kaynak yıllık 4-6 milyar dolardır. Tarım Bakanlığı ve sosyal taraflara göre ise bu destekler 1-2 milyar doları geçmemektedir. Hazine cebinden çıkan parayı bilirken, çiftçi de cebine giren paraya bakmaktadır. Aradaki 3-5 milyar dolarlık fark, faize gitmektedir. İşte bu mali yükü bertaraf etmek için bu desteklerin kaldırıp yerine Doğrudan Gelir Desteği (DGD) uygulamasına geçileceği konusunda IMF'ye taahhütte bulunulmuştur. Tarımsal reform başlığını taşıyan bu taahhütlerde, yukarıda da belirtildiği gibi parçalanmış araziler, verimlilik, girdi maliyetlerinin yüksekliği, tarım-sanayi entegrasyonu, köyden kente göç gibi ekonomik ve sosyal sorunlara çözüm yollarına ilişkin herhangi bir tesbite yer verilmemiştir. Bu noktada tarımsal reformun görüntüsü, tüm dolaylı desteklerin kaldırılması ve yerine, dekara 10 milyon lira DGD verilmesi olarak öne çıkmıştır. Reform adı verilen bu dönüşümde çiftçiye adeta, “nasıl ve nerede ürettiğine, kaçta alıp kaçta sattığına karışmam. Nereden nasıl kredi bulacaksan da bul. Ama bana yük olma” denilmektedir.⁶⁴

Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizleri ile programın enflasyonu önleme ayağı çökmesine rağmen, yapısal uyum ayağı ile ilgili düzenlemeler hızla devam etmiştir. Çünkü programın asıl hedefi yapısal uyarlamadır. Enflasyon onu meşru kılmak için ön plana çıkarılmıştır.⁶⁵ Dolayısıyla 2000 yılı Enflasyonla Mücadele Programı'ndan sonra IMF'ye verilen niyet mektuplarında da tarımsal reformlarla ilgili konular yer almaya devam etmiştir.

⁶³ Şahinöz, “Tarım Sektörü”, 98.

⁶⁴ Levent Çağlar, “Tarım Reformu, Dekara 10 Milyon Türk Lirası”, *Ekonom Dergisi*, Sayı:19, Mart 2002, s. 44-45.

⁶⁵ Oğuz Oyan, “İstikrar Programı ve Ekonominin Sorunları, Reel Sektör”, *İktisat Dergisi*, Sayı:413-414, Mayıs-Haziran 2001, s. 70.

Enflasyonla Mücadele Programı Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizlerinden sonra sürdürülememiştir. Şubat 2001 krizinden sonra Dünya Bankası'nda üst düzey bir yönetici olarak çalışmakta olan Kemal Derviş, Türkiye'ye getirilerek Ekonomiden Sorumlu Devlet Bakanı olarak atanmıştır. IMF ile yapılan görüşmelerden sonra Nisan 2001 sonunda IMF, revize edilmiş bir istikrar programını desteklemeyi kabul etmiştir.⁶⁶ Bu programa Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı adı verilmiştir. IMF, 15 Mayıs 2001'de Türkiye'nin üç yıllık bir standby anlaşmasını 8 milyar dolarlık yeni bir kredi ile destekleme kararı almış, böylece toplam kredi 19 milyar dolara çıkmıştır.⁶⁷

Bu program, sadece kemer sıkarak enflasyonu geçici bir süre için tek haneli rakamlara indirmeyi amaçlamamaktadır. Aynı zamanda gerekli idari, adli reformlarla özelleştirmeye hız vererek, yapısal reformları da tamamlamak, böylece enflasyonla mücadelenin kalıcı olmasını sağlayacak bir ekonomiye kavuşmaktır.⁶⁸

Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı'nda amaçlar ve bu amaçları gerçekleştirmek için yapılması gereken yasal düzenlemeler aşağıdaki şekilde belirlenmiştir:⁶⁹

“Yeni programın temel amacı kur rejiminin terkedilmesi nedeniyle ortaya çıkan güven bunalımı ve istikrarsızlığı süratle ortadan kaldırmak ve eşanlı olarak bu duruma bir daha geri dönülmeyecek şekilde kamu yönetiminin ve ekonominin yeniden yapılandırılmasına yönelik altyapıyı oluşturmaktır. Eski düzene dönmek artık gerçekten mümkün değildir. Bu doğrultuda;

- *Programımız öngörülen hedeflere ulaşılması ve ekonominin yeniden yapılandırılması konusunda kesin bir siyasi taahhüdü ve desteği içermektedir.*

⁶⁶ Michael Mussa, **Zaferden Trajediye, IMF ve Arjantin**, Çev. İ Halit Elçi, 2. bs., İstanbul, Yeni Hayat Kütüphanesi Yay., 2003, s. 16.

⁶⁷ Seyidoğlu, “Uluslararası Mali Krizler...”, s. 150.

⁶⁸ Emin Çarıkçı, “2000-2001 Yılı Ekonomik Krizlerin Sebepleri ve Sonuçları”, **Yeni Türkiye Dergisi** (Ekonomik Kriz Özel Sayısı), Sayı:41, s. 481.

⁶⁹ Hazine Müsteşarlığı, **Türkiye'nin Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı**, (Çevrimiçi) <http://www.hazine.gov.tr/programson140401053.doc>, 24 Haziran 2004.

- *Kamuda kaynak tahsisi sürecinde şeffaflık ve hesap verilebilirliğin sağlanması, rasyonel olmayan müdahalelerin bir daha geri dönüş olmayacak şekilde önlenmesi, iyi yönetişimin ve yolsuzlukla mücadelenin güçlendirilmesi hedeflenmektedir.*

Bütün bunlarla, katlanılan fedakarlıkların boşa gitmesinin önlenmesi ve piyasalarda güven ortamının yeniden sağlanması amaçlanmaktadır.

Yeni program bu temel ilkeler çerçevesinde;

- *Dalgalı kur sistemi içinde enflasyonla mücadeleyi kesintisiz ve kararlı biri biçimde sürdürmeyi,*
- *Bankacılık sektöründe kamu ve TMSF bünyesindeki bankalar başta olmak üzere hızlı ve kapsamlı bir yeniden yapılandırılmayı, böylece bankacılık kesimi ile reel sektör arasında sağlıklı bir ilişki kurmayı,*
- *Kamu finansman dengesini bir daha bozulmayacak bir biçimde güçlendirmeyi,*
- *Toplumsal uzlaşmaya dayalı, fedakarlığın tüm kesimlerce adil bir biçimde paylaşılmasını öngören ve enflasyon hedefleri ile uyumlu bir gelirler politikası sürdürmeyi ve,*
- *Bütün bunları etkinlik, esneklik ve şeffaflık ile sağlayacak yapısal unsurların yasal altyapısını oluşturmayı;*

kendisine alt hedefler olarak seçmiştir.

Nihai amacımız, ekonomide sürdürülebilir bir gelişme ortamını sağlayarak kaynak kullanma sürecindeki verimliliği artırmak, dışa açık bir yaklaşımla piyasa koşullarında rekabet gücümüzü geliştirmek ve böylece ekonomide büyümeyi, yatırım ve istihdamı artırarak halkımızın geleceğe umutla bakmasını ve refah düzeyini kalıcı bir biçimde yükseltmek olacaktır.

Program çerçevesinde aşağıda sıralanan dört ana alanda 15 yasal düzenleme yapılmaktadır:

- *Mali Sektörün Yeniden Yapılandırılması*
- *Devlette Şeffaflığın Artırılması ve Kamu Finansmanının Güçlendirilmesi*
- *Ekonomide Rekabetin ve Etkinliğin Artırılması*
- *Sosyal Dayanışmanın Güçlendirilmesi”*

Ekonomide rekabeti ve etkinliği arttıracak düzenlemeler başlığı altında Şeker Kanunu ve Tütün Kanunu'na da yer verilmiştir. Bu kanunlarla ilgili ifadeler aşağıdaki gibidir:⁷⁰

“Şeker Kanunu

Şeker üretiminde, fiyatlandırmasında ve pazarlamasında usul ve esaslar getirerek piyasadaki istikrarın sağlanması amaçlanmaktadır. 2002-03 üretim döneminden itibaren Devlet tarafından fiyat açıklanmayacaktır. Şeker piyasası, Şeker Kurulu tarafından düzenlenecektir. İhtiyaç fazlası şeker üretimine son verilerek devletin zarara uğraması engellenecektir. Üretici ekim öncesinde fiyatı bilerek ekim kararı verecektir. Türk insanı daha ucuza şeker tüketecektir. Tüm çiftçilere doğrudan gelir desteği verilerek gelir kaybı giderilecektir. Şeker fabrikalarının özelleştirilmesinin önü açılacaktır

Tütün Kanunu

Tütün mamülleri ve alkollü içkilerin fiyatlandırılması, dağıtımı, satışı ve kontrolü ile ilgili usul ve esaslar Tütün Mamülleri ve Alkollü İçkiler Piyasası Düzenleme Kurulu tarafından düzenlenecektir. 2002 üretim döneminden itibaren devlet nam ve hesabına alım yapılmayacaktır. Tekel'in üretim ve pazarlama birimlerinin özelleştirilmesinin altyapısı hazırlanmış olacaktır. Fazla üretilen tütünün çürümesi ve yakılması uygulamasına son verilecektir. Sözleşme ve açık artırma sistemiyle üreticinin önündeki belirsizlikler kalkacaktır. Tütün üreticisinin de alternatif ürün projesi ve doğrudan gelir desteği ile desteklenmesi gerçekleştirilecektir.”

Programın düzenli gözden geçirmeler, ön koşullar, performans kriterleri, gösterge niteliğindeki hedefler ve yapısal performans kriterleri vasıtasıyla izlenmesi kararlaştırılmıştır. Gözden geçirmelerin Mart, Mayıs ve Temmuz 2002'de olmak üzere önce iki ayda bir, Ekim 2002'den itibaren ise her üç ayda bir gerçekleştirileceği bildirilmiştir. Ancak stand-by düzenlemesi kapsamında düzenli bir şekilde yapılması gereken gözden geçirmeler, öngörüldüğü gibi gerçekleştirilememiş, tarihlerde kaymalar olmuştur. Birinci gözden geçirme 15 Nisan 2002, ikinci gözden geçirme 28 Haziran 2002, üçüncü gözden geçirme 7

⁷⁰ A.y.

Ağustos 2002, dördüncü gözden geçirme 18 Nisan 2003, beşinci gözden geçirme 1 Ağustos 2003, altıncı gözden geçirme 18 Aralık 2003, yedinci gözden geçirme 16 Nisan 2004, sekizinci gözden geçirme 30 Temmuz 2004 tarihlerinde tamamlanmıştır. Stand-by düzenlemesinin yedinci ve sekizinci gözden geçirmeleri sonrasında 2004 yılında IMF'den yaklaşık 1,2 milyar dolar (793,8 milyon SDR) kredi kullanılmıştır. 3 Şubat 2005 tarihinde sona erecek olan 18. stand-by düzenlemesinin yerini alacak olan yeni stand-by düzenlemesiyle ilgili çalışmalar 2004 Aralık ayı ortasında tamamlanmış, niyet mektubunun taslağı üzerinde genel hatları ile mutabakata varılmıştır.⁷¹

Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı'nda belirlenen hedefler ve bu hedeflere ulaşmak için yapılacak düzenlemeler kapsamlı bir şekilde yer almış, bu düzenlemeler çeşitli dönemler itibarıyla izlenmiştir. Hatta hangi kanunun ne zaman çıkarılacağı, hangi düzenlemeleri içereceği ayrıntılı bir şekilde yazılmıştır. Daha da ileri gidilerek, Türk Telekom Yönetim Kurulu'nun yeniden atanması ve atanacak yönetim kurulu üyelerinin vasıflarına kadar detaylara yer verilmiştir. Bir stand-by anlaşmasında her şeyin bu kadar ayrıntılı olarak ele alınması uygulamada esnekliğin kaybolmasına yol açmıştır.⁷²

Türkiye tarımı açısından bir dönüm noktası olan 2000 ve 2001 istikrar programlarında, Tütün Yasası, Şeker Yasası ve Doğrudan Gelir Desteği gibi çeşitli taahhütler yer almıştır. Yukarıda da belirtildiği gibi, 2000 yılı programı iki krizle sarsılmasına ve devam ettirilememesine rağmen, onun yerine ikame edilen programda da bu düzenlemelerin ısrarla istenmesi, kanımızca araştırılmaya değer bir konudur. Bu bağlamda, aşağıda Tütün Yasası, Şeker Yasası ve Doğrudan Gelir Desteği'nin tarım sektörüne etkileri incelenecektir.

3.4.1. Tütün Yasası

Türkiye, Enflasyonu Önleme Programı adı verilen IMF destekli istikrar programını uygularken, peş peşe iki kriz geçirmiş bu krizlerin çözümü için acilen

⁷¹ TOBB, **Ekonomik Rapor 2004**, Mayıs 2005, (Çevrimiçi) http://www.tobb.org.tr/yayinlar/9-%20ER_1.pdf, 28 Temmuz 2005, s. 7-8.

⁷² Burak Şen, "IMF'in Türkiye Macerası", **Çerçeve Dergisi**, Sayı:27, Aralık 2001, s. 62.

çıkartılması gereken yasalar için “15 günde 15 yasa” sloganıyla yeni bir istikrar programı hazırlığı içine girmiştir.

Krize çözüm anlamında çıkartılması gereken yasalar içerisinde tütün ve şeker ile ilgili yasaların da bulunması, amacın aslında krizi önlemek değil, ülkenin içinde bulunduğu ortamdan istifade ederek, Türkiye'nin aleyhine olabilecek kararların hayata geçirilmeye çalışılması olduğunu göstermektedir⁷³. Nitekim, ivediliği, gerekçeleri, içeriği ve sonuçları hakkında çok sayıda bilim insanı, meslek örgütü, sendika ve sektör temsilcisi tarafından eleştirilen Tütün Kanunu bir günde Plan ve Bütçe Komisyonu'nda, bir gece yarısı da TBMM Genel Kurulu'nda görüşülerek 20 Haziran 2001'de kabul edilmiştir.⁷⁴ Daha sonra Cumhurbaşkanı tarafından tekrar görüşülmek üzere Meclise iade edilen bu kanun, mecliste aynen kabul edilerek yasalaşmıştır.

Bu konuda 18 Ocak 2002 tarihli niyet mektubunda şu ifadeler yer almaktadır: "Tütün Kanunu, 3 Ocak 2002 tarihinde Meclis tarafından kabul edilmiştir. Bir sonraki aşama olarak, Tekel için bir özelleştirme planı hazırlanacak ve Eylül ayı sonuna kadar Bakanlar Kurulu tarafında kabul edilecektir."⁷⁵

Tütün Yasası'nın bazı maddeleri şöyledir;⁷⁶

- Madde 1: “Bu Kanunun amacı; Tütün, Tütün Mamulleri, Tuz ve Alkol İşletmeleri Genel Müdürlüğünün yeniden yapılandırılması ile Tütün, Tütün Mamulleri ve Alkollü İçkiler Piyasası Düzenleme Kurumunun kurulmasına, bu Kurumun görev ve yetkilerinin düzenlenmesine ve tütün ve tütün mamullerinin Türkiye'de üretimine, iç ve dış alım ve satımına ilişkin usul ve esasları düzenlemektir...”

⁷³ Gürol Ergin, “Tütünde Dayatılan Yabancılaştırma”, **Ekonom Dergisi**, Sayı:18, Temmuz 2001, s. 14.

⁷⁴ Sultan Özer, “Tütün Kanunu da Sağlığa Zararlı”, **Ekonom Dergisi**, Sayı:18, Temmuz 2001, s. 13.

⁷⁵ TCMB, **Niyet Mektubu**, 18 Ocak 2002, (Çevrimiçi)

<http://www.tcmb.gov.tr/yeni/niyet/nmektubtr.htm>, 24.Haziran 2004.

⁷⁶ **Tütün Yasası**, 3 Ocak 2002, (Çevrimiçi) <http://www.belgenet.com/yasa/k4733.html>, 26 Temmuz 2005.

- Madde 2: “Bu Kanunla ve diğer kanunlarla verilen görevleri yerine getirmek ve yetkileri kullanmak üzere kamu tüzel kişiliğini haiz, idari ve mali özerkliğe sahip, Tütün, Tütün Mamulleri ve Alkollü İçkiler Piyasası Düzenleme Kurumu kurulmuştur...”
- Madde 6: “Üretici tütünleri yazılı sözleşme esaslı veya açık artırma yöntemiyle alınır ve satılır. Sözleşmeli üretim esasına göre üretilen tütünlerin fiyatları, tütün mamulleri üreticileri ve/veya tüccarlar ile üreticiler ve/veya temsilcileri arasında varılan mutabakata göre belirlenir. Yazılı sözleşme yapılarak üretilen tütünler dışında kalan üretici tütünleri, açık artırma merkezlerinde açık artırma yöntemiyle alınır ve satılır. Açık artırmaya başlangıç fiyatlarından başlanır ve satışa konu tütünler en yüksek fiyatı veren alıcıya satılarak tescil edilir.”
- “Türkiye’de tütün mamulleri üretmek isteyenlerin; yıllık üretim kapasitesi tek vardiyada, sigara için iki milyar adet, diğer tütün mamulleri için ise onbeş tondan az olmayan, tütün hazırlama bölümleri dahil tam ve yeni teknoloji ile tesisler kurmaları şarttır.”
- “Bu şartları yerine getirenler, ürettikleri tütün mamullerini serbestçe satabilir, fiyatlandırabilir ve dağıtabilirler. Türkiye’de tütün mamullerini üretmek ve satmak isteyenler, Kurumdan üretim, satış ve/veya uygunluk belgesi almak zorundadırlar...”
- Geçici Madde 1-B: “2002 ve müteakip yıllar tütün ürünü için destekleme alımı yapılmaz... 2000 ve 2001 yılı ürünleri için 1177 sayılı Kanuna ekli cetvelde isimleri yazılı tütün tarımı serbest olan ilçeler dışında kalan yerler ile bu ilçelerin tespit edilmiş ve kesinleşmiş tütün üretim alanlarının dışında kalan yerlerde ekilen tütün fideleri veya dikilen tütünler sökülüp yok edilir. Failleri hakkında üç aydan bir seneye kadar hapis cezası ve ekilmiş olan fideliklerin metrekare veya artığı için beşyüz bin lira, dikilmiş olan tarlaların her bir dekar veya artığı için yüz bin lira idari para cezası verilir. Tütünler toplanmışsa el konulmakla birlikte her bir kilo ve artığından bir milyon lira idari para cezası alınır.”

- “Yaprak tütün üretim bölgelerinde ekim belgesi almadan veya belge almasına rağmen belgesinde belirtilen alandan fazla veya ekim belgesinde kayıtlı yerden başka yerde ekim yapanların tütünlerine el konulmakla birlikte haklarında iki aydan bir seneye kadar hapis ve el konulmakla birlikte el konulan tütünlerin her bir kilo ve artığı için beş milyon lira idari para cezasına hükmolunur.”
- “Ekim belgesinde tespit edilen miktarların kabul edilebilir bir sebep olmaksızın yüzde onundan fazla veya az tütün teslim eden üreticiler hakkında fazla veya eksik teslim edilen miktarların her kilo ve artığı için beşyüz bin lira idari para cezasına hükmolunur. Ürettikleri tütünün tamamını teslim etmeyenler hakkında yukarıdaki cezaların iki katı uygulanır.”
- “Ekim ve ticaret belgesi olmadan ellerinde tütün bulunduran, nakleden veya satan kimselerin tütünlerine ve nakil vasıtalarına el konulur ve her bir kilo ve artığından bir milyon lira idari para cezası alınır...”

Çıkarılan bu kanunla Tekel, KİT statüsünden çıkarılarak, İktisadi Devlet Teşekkülü (İDT) statüsüne geçirilmiş, böylece Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı'nın temel felsefesine uygun olarak bu kurumun özelleştirilmesinin önü açılmıştır. Kurumun yönetimi, Bakanlar Kurulu'nca oluşturulacak “Tütün, Tütün Mamulleri ve Alkollü İçkiler Düzenleme Kurulu” adını taşıyan ve olağanüstü yetkilere sahip olan kurula bırakılmıştır. Buraya kimlerin gireceğini tabi ki IMF ve Dünya Bankası'nın onayına bağlıdır. Tütünün nerede ekileceğine ve bunun hangi tür ürün olacağına bu kurul karar verecektir. Kurulun belirlemiş olduğu hükümlere uymayanlara çeşitli cezalar öngörülmektedir. 2001 yılı sonunda devlet garantili alım işinden çekilecek, fiyatlar üretici ile tüccar arasında varılan mutabakata göre serbestçe belirlenecektir.⁷⁷

Oluşturulan bu kurulların yapısı ve işlevleri son derece açıktır. Buralarda yabancı, yerli büyük şirketlerin temsil sandalyesi bulunabilecektir. Yani tütün

⁷⁷ **Türkiye’de Tarımın Emperyalizmin Çıkarları Doğrultusunda Yeniden Yapılandırılması**, (Çevrimiçi) <http://www.ydicagri.com/56yid.html>, 24 Ekim 2003, s.15.

kurulunda Philip Morris, şeker kurulunda Cargill ve diğerleri yer alacaklar ve bu alanlara ilişkin politikaların belirlenmesinde söz ve karar sahibi olacaklardır. Çünkü meclis çıkardığı yasalarla beş yıl süre ile bu alanların politikalarını belirleme yetkisini deşışmemek üzere bu kurullara devretmiştir. Başbakan Bülent Ecevit, yeniden yapılandırma kurulları için “karar alıyorlar, uyguluyorlar, uymayanı cezalandırıyorlar, ben onlara söz geçiremiyorum” demektedir.⁷⁸ Bu durum son derece düşündürücüdür. Bütün bunlar üst üste konduğunda 19. yüzyılın sonlarında yaşanan “reji idaresi”^{*} olayını çağrıştırmakta ve insan acaba o günler geri mi geliyor diye endişeye düşmektedir.

Yasanın getireceğı en önemli sıkıntılardan biri de Türk tütünü veya şark tipi tütün denilen tütünün giderek yok olmasıdır. Bu tütünün önemi sadece kıraç alanlarda yani sulanmayan, yağış miktarı az olan, son derece verimsiz, eğimli alanlarda bu tütünün ekilmesi ve burada ekildiğı takdirde kendine özgü aromayı kazanmasıdır. Aynı ürün sulu bir alanda ekildiğinde daha fazla hasat elde edilir, fakat bu ürün, Türk tütünü olmaktan çıkar. Bu yasa ile yabancı sigara üretimi ve yabancı firmalar vasıtasıyla yabancı sigara ithalatı artacağı için, Türkiye’de artık kıraç alanlarda tütün yetiştirmeye gerek kalmayacaktır.⁷⁹

Tütün Türkiye için sosyo-ekonomik bakımdan son derece önemli bir üründür. 300.000 hektarın üzerinde bir alanda, çeşitli yıllarda değışmekle birlikte 300.000 tona yakın olan tütün üretimi, Karadeniz, Marmara, Ege ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde yaygın olarak yapılmaktadır. 550.000 üretici ailenin yanında, taşıma, pazarlama, işleme alanlarında çalışanlarla birlikte 3.000.000

⁷⁸ Abdullah Aysu, **Uluslar Arası Sermayenin Yeniden Yapılanması ve Tarım**, (Çevrimiçi) <http://www.kesk.org.tr/kesk.asp?sayfa=kesksesyazi&id=69>, 1 Temmuz 2005.

^{*}Reji İdaresi, 1884’de Osmanlı İmparatorluğu’nun dış borçlarına karşılık, tütün ekimini ve tütün işletmesini düzenlemek üzere Fransızların kurmuş oldukları tekel idaresidir. Tütün yetiştirmek isteyenler Reji’den izin almak zorundaydı. Reji hasat öncesinde ve sonrasında tütünün miktar ve niteliklerini yetiştiricilerin temsilcileri ile birlikte belirlerdi. Tütünün sadece yetirilmesini değıil aynı zamanda yurt içinde işlenmesini de bu kurum gerçekleştirmektedir. Reji İdaresi altında tütün kaçakçılığı ülke çapında önemli boyutlara ulaşmıştı. Reji, kaçakçılarla mücadele etmek için maşlı kolcular çalıştırıyordu. (Seyidoğlu, **Ekonomik Terimler**, s. 719-720.) Kolcular silahlı bir birim olup, tahsilat işlerini de gerçekleştirmektedirler. Gerektiğinde çatışmaya giren bu silahlı gücün, Osmanlı döneminde 45 yıl tütün üretici ve tüketicisinin kanını emdiği, 20 binden fazla insanımızı da katlettiğı bilinmektedir. (Aysu, **Tarlardan Sof.**, s. 182.)

⁷⁹ Ergin, “Tütünde Dayatılan...”, s. 15.

civarındaki kişi ve ayrıca tüketiciler, tütün konusundaki gelişmelerden yakından etkilenmektedirler.⁸⁰

Tütün üretiminden vazgeçip alternatif ürüne yönelen çiftçilere bir defaya mahsus olmak üzere bir ödeme yapılacağı açıklanmıştır. Fakat, coğrafi şartların tütün ekimi yapılan yerlerde, başka bir ürünün yetiştirilmesine imkan vermediği konusunda da hemen herkes hemfikirdir.⁸¹

Alternatif ürün projesiyle, üretim fazlalığı olan ve destekleme alımları nedeniyle bütçeye büyük yük getiren tütün üretim alanlarının azaltılması sonucunda ortaya çıkan tarım alanlarında ülkemizin üretim açığı olan ürünlerin ekiminin yaygınlaştırılması amaçlanmıştır. 2001 yılından itibaren uygulanmaya başlanan ve 2006 yılı sonuna kadar devam edecek olan Alternatif Ürün Projesiyle, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde 36.000 hektar olan tütün üretim alanının, 23.000 hektar azaltılması planlanmıştır. Bu amaçla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Adıyaman, Batman, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Hakkari, Malatya, Mardin, Muş, Siirt ve Van olmak üzere toplam 11 ilin tütün üretimi yapılan bölümünde, alternatif ürün yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Tütün üretiminden vazgeçilerek kazanılan alanlara; buğday, ayçiçeği, kuru fasulye, nohut, kırmızı mercimek, pamuk, bağ, meyve, sebze, seracılık ve tıbbi bitkilerin yetiştiriciliği önerilmektedir. Alternatif Ürün Projesinden yararlanan üreticilerin gelir kayıpları önlenmek amacıyla bir defaya mahsus olmak üzere dekara 80 dolar ödeme yapılmaktadır. 2002 yılında 4.762 üretici 22.687 dekar alanda alternatif ürüne yönelmiş, bu üreticilere 1.8 milyon dolar ödeme yapılmıştır. Projenin ilk yılında yaklaşık % 10'luk bir başarı sağlanmıştır. 2003 yılında projeye sadece 433 kişi başvuruda bulunmuş, 2.172 dekar alanda alternatif ürün yetiştirilmiştir. 2003 yılında üreticilere 174.000 dolar ödeme yapılmıştır. 4733 sayılı yasa ile tütünde destekleme alımlarının kaldırılması ile tütün ekim alanları 26.000 hektara

⁸⁰ Baki Remzi Suiçmez, **Tütün Sektöründe Değişim: IMF-Dünya Bankası Anlaşmaları ve Tütün Yasası**, Mayıs 2002, (Çevrimiçi) <http://www.antimai.org/tme/imftutun.htm>, 17 Aralık 2002, s.8.

⁸¹ Özer, "Tütün Kanunu da Sağlığa Zararlı", s.17.

gerilemiş, fakat tütün üretiminden vazgeçenlerin alternatif ürün projesine katılımında başarı sağlanamamıştır.⁸²

Kriz ortamında bulunan bir ekonomide, krizden çıkabilmek için IMF tarafından acilen çıkarılması istenen yasalardan biri olan tütün yasası, yukarıda özetlenmeye çalışılan sakıncalara, çeşitli kesimlerden gelen eleştirilere rağmen yine de çıkarılmıştır. Yasanın çıkarılmasındaki gerekçeler, tütün stoklarının gün geçtikçe artması, tütünün tek alıcısının devlet olması nedeni ile ihtiyaç fazlası da olsa bütün ürünlerin alınması, yapılan bu alımlar yüzünden devletin zarara uğraması ve bu görev zararlarının yüksek meblağlara ulaşması gibi bazı nedenlere dayandırılmaktadır. Bu stokların nasıl oluştuğunu incelediğimizde karşımıza çarpıcı sonuçlar çıkmaktadır.

Türkiye 2000 yılında 200-220 bin ton tütün üretmektedir. Tüketim ise 170 bin tondur. Türkiye'nin 110 bin ton ihracat yaptığı hesaba katıldığında, tütün ihtiyacının 280 bin ton olduğu görülecektir. Türkiye'de son 10 yıldır tütün yakıldığı şeklinde ortada dolaşan ifadeler maksatlardır. Uygulanan dış kaynaklı politikalar nedeni ile 40 bin ton sigara ve 40 bin ton da tütün ithal edilmesi nedeni ile tütün stokları oluşmuştur. Yani sigara ve tütün ithalatı yapılmamış olsaydı stok da oluşmayacaktı. Bu nedenle tütün stoklarının varlığı ve tütünün yakıldığı gibi söylemler, maksatlı açıklamalardır.⁸³

Stokların oluşmasının bir başka nedeni de uygulanan popülist politikalar. Siyasete en çok alet edilen tarım ürünlerinden biri de tütündür. "Ne verirsen artı beş bin" denilerek literatürlere geçen meydan okumalar, "ek tabana sat devlet babana" tekerlemesi bu ürünle ilgili hafızalarda kalan popülist sözlerdir.⁸⁴ Bu sözler karşısında çiftçi tabi ki üretimini arttırmak için gayret edecektir. Böylece tabana ekilen bütün ürünler, devlet baba tarafından hem de artı

⁸² DPT, **8. Beş Yıllık Kalkınma Planı Tütün ve Tütün Mamulleri Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, Ankara, İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Ağustos 2004, (Çevrimiçi) <http://ekutup.dpt.gov.tr/imalatsa/oik-ii.pdf>, 21 Temmuz 2005, s. 30.

⁸³ Abdullah Aysu, **Tütün Yasası Ne Getiriyor Ne Götürüyor**, (Çevrimiçi) http://www.inadina.com/inadeski/sayi3/a.aysu_tutun.htm, 26 Temmuz 2005.

⁸⁴ Faruk Gülpınar, **Yeni Tütün Kanunu Çıkarken**, (Çevrimiçi) <http://www.tutunekspert.org.tr/guncelleme/a/4733eles.htm>, 3 Ekim 2004.

beş bin ödenerek alınmaya devam edilince stoklarda artış meydana gelmesi son derece normaldir. Normal olmayan, bu şekilde alıştıırılan çiftçiye, bir anda artık ekmeyeceksin, veya şu kadar ekeceksin, eğer belirlenenden fazla ekersen hapse girersin, şu kadar da para cezasına çarptırılırsın gibi söylemlerdir.

Stokların artmasında etkili olan bir başka neden de ithal tütün kullanımının gittikçe artması, yabancı şirketlerin Türkiye’de rahat bir şekilde üretim yapmaya başlaması ve yabancı sigara tüketiminde her geçen gün meydana gelen artışlardır. Bu süreç 1980’li yıllarda başlamış ve bilinçli bir şekilde adım adım bu günlere gelinmiştir.

Türkiye sigara tüketiminin hızla arttığı ve sigara kullanımına karşı yasal yaptırımları son derece kısıtlı bir ülke olarak, büyük sigara şirketlerinin ilgisini çekmektedir. Kendi ülkelerinde tüketici dernekleri ve sigara kullanıcılarına karşı ağır yaptırımlara maruz kalan, yüklü tazminatlar ve kotalarla üretimi sınırlandırılan bu şirketler, 1980’lerin başından itibaren Türkiye pazarında adım adım ilerlemişlerdir. Çeşitli kampanyalarla tüketicilerin sigara tüketim alışkanlıklarının zaman içinde değiştirilmesi sağlanmıştır. Üstelik bu şirketler, destek bile gördükleri bir pazarda ciddi bir toplumsal muhalefetle karşılaşmadan ilerlemeye devam etmişlerdir.⁸⁵

1984’te sigara ithalat yasağı kaldırılmıştır. 1986’da tütünde devlet tekeli, 1988’de Amerikan tipi tütün ithalat yasağı kaldırılmıştır. 1991’de bu konudaki son kısıtlamalar da yürürlükten kaldırılarak yerli ve yabancı gerçek ve tüzel kişilere yurt içinde tütün mamulleri üretme hakkı verilmiştir. 1992 yılında Philip Morris-Sabancı ortaklığı (Philsa) ve 1993’te ise R. J. Reynolds Torbalı’da sigara fabrikalarını kurarak üretime başlamışlardır. 1985’te Tekel’in piyasaya sunduğu 68 bin ton sigaranın yalnızca 6 bin tonunu yabancı ithal markalı sigaralar oluşturmaktadır. Yabancı markalı sigaraların payı 1995’te %18’e, 1999’da %30’a yükselmiştir. 1999’da 3.8 milyar dolarlık sigara pazarının %30’unu iki çokuluslu sigara tekeli (Philip Morris ve R. J. Reynolds) kontrol etmektedir. 1995-99 yılları

⁸⁵ Özer, “Tütün Kanunu da Sağlığa Zararlı”, s.13.

arasında Tekel'in ürettiği sigaraların tüketim payı, yalnızca %2.3 artmasına karşılık, yabancı tekellerce üretilen sigaraların tüketimi %100'ün üzerinde artmıştır. Günümüzde Türkiye'de içilen her on sigaradan altısını Amerikan harmanlı sigaralar oluşturmaktadır.⁸⁶

Türkiye'de toplam sigara üretiminde ithal tütün payı 1989'da %6.7'den 1999'da %40'a ulaşmıştır. Bu dönemde Tekel'in kendi ürettiği Tekel 2000 ve Tekel 2001 adı verilen sigaralarda yabancı menşeli virginia ve burley tipi tütün kullanması da tütün ithalatının sigara üretiminde ithal tütün kullanımını tetiklemiştir. Tekel'in ithal tütüne dayalı bu üretimine rağmen, yurt içi sigara arzındaki payı 1984'ten itibaren düzenli bir şekilde azalarak 1999 yılında %70'e gerilemiştir. Ayrıca Amerikan tipi sigaraların daha fazla bağımlılık yapma özelliği nedeniyle iç tüketimde özellikle 1990'larda hızlı bir artış görülmüştür. 1980'de 59 bin ton olan sigara talebi, 1990'da 77 bin tona, 1999'da da 115 bin tona yükselmiştir. Dolayısıyla gelişmiş ülkelerde sigara pazarı gerilerken, bu pazarın en hızlı genişlediği ülkelerden biri de Türkiye olmuş, bu da uluslar arası firmaların iştahını daha da kabartmıştır.⁸⁷

Tekel sigara piyasasının %70'ini, içki piyasasının da %99'unu elinde bulundurmaktadır. 2002 cirosu 4.2 katrilyon TL'dir. Her yıl devlete 3 katrilyon vergi geliri kazandırmaktadır. En kârlı kuruluşların başında gelmektedir. 2002 yılı kârı 320 trilyon TL'dir. Yıllık ortalama 450 milyon dolar ihracat yapmaktadır. Tekel'in sahip olduğu gayri menkullerin değeri son derece yüksektir. Bu nedenle Tekel, Philip Morris, British American Tobacco ve Japon Tobacco gibi dev yabancı şirketlerin gözünü diktiği bir kurumdur. Ayrıca, 2002 yılının başında AB'de basılı medyada sigara reklamlarına yasak getirilmiştir. Türkiye 70 milyonluk nüfusu ile AB'den boşalan potansiyel pazarı kapatmak için biçilmiş bir kaftandır. Türkiye'de 17 milyon sigara tüketicisi bulunmaktadır. Üstelik bu içicilerin çoğunluğu gençlerdir. Çokuluslu şirketler bu genç nüfuslu bir sigara

⁸⁶ Necdet Oral, **Tekellerin Tarımda Özelleştirme Vurgunları**, (Çevrimiçi) http://www.uzaklar.net/html/tekellerin_tarimda_ozellestirm.html, 26 Temmuz 2005.

⁸⁷ Özer, "Tütün Kanunu da Sağlığa Zararlı", s.13-14.

pazarının rantını tabi ki ele geçirmek için ellerinden ne geliyorsa yapacaklardır.⁸⁸ Nitekim 1980'lerden beri bilinçli bir şekilde atılan adımlarla bu günlere gelinmiştir.

Dev yabancı tütün şirketleri Türkiye halkını virjinya ve burley tütünlerine alıştırdıkları için kendi ülkelerinden, örneğin Amerika'dan tütün ithal edecek, sağladıkları kazançları da kendi ülkelerine aktaracaklar. Yoksul Anadolu köylüsünün kazancı, zengin Amerikan çiftçisinin cebine konacaktır. Bu oyunda tek engel olarak Tekel görülmektedir. Bu dev kuruluş alınırsa, ortadaki engel de kaldırılmış olacaktır. Yani özelleştirme tuzağının arkasında yabancı tekeller vardır. Silahları da IMF'dir. İşi bu kurumu devreye sokarak bitirmektedirler. Tekel'in özelleştirilmesinde uygulanan plan, daha önce EBK, SEK, YEMSAN, Sümerbank'da uygulanan planın aynısıdır. Satın alma Tekel'in pazar payı ve arsaları için olacak, Tekel fabrikaları işletilmeyecek, kapatılacaktır. Adı alıcı olarak dolaşan firmalar zaten fabrika kurma izni almış ve fabrikalarını kurmuş bulunmaktadırlar. Hiç kuşkusuz arsalar başka alanlarda, rant sağlamak üzere değerlendirilecek.⁸⁹

Tütün yasası ile özelleştirilmesinin önü açılan Tekel'in alkollü içkiler bölümü özelleştirilmiş ve sıra sigara birimine gelmiştir. Bu konuda 2 Nisan 2004 tarihli niyet mektubunda; "Tekel alkollü içkiler biriminin 300 milyon ABD Doları bedelle satışı Şubat ayı içinde tamamlanmıştır." denilmektedir. Ayrıca takip eden satırlarda, sigara biriminin satışına ilişkin stratejilerin devam ettiğinden bahsedilmektedir.⁹⁰

Kısaca ifade etmek gerekirse, tütün konusunda gelinen nokta son derece acıdır. Dünya şark tipi tütün üretiminin %40'ından fazlasını sağlayan bir ülke, izlenen basiretsiz politikalar sonucunda yavaş yavaş kendi iç piyasasını bile kaybetme noktasına gelmiştir. Türkiye'de sigara üretimi yapan yabancı sigara

⁸⁸ Cihan Dura, **Bir Atatürkçü Laiklik Kadar Tekel'e de Sahip Çıkar**, (Çevrimiçi) <http://www.turksolu.org/40/dura40.htm>, 26 Temmuz 2005.

⁸⁹ A.y.

⁹⁰ TCMB, **Niyet Mektubu**, 2 Nisan 2004, (Çevrimiçi) <http://www.tcmb.gov.tr/duyuru/2004/niyet0204004/loi.pdf>, 24.Haziran 2004, s. 9.

tekellerinin Amerikan tipi tütün (virginia ve burley) kullanmaları, hatta Tekel'in kendi ürettiği Tekel 2000 ve Tekel 2001 markalı sigaralarda yabancı tütün kullanmaya başlaması ile Türkiye, 1990'ların ikinci yarısından itibaren net tütün ithalatçısı konumuna gelmiştir. Önümüzdeki yıllarda yerli tütünden üretilen sigara talebinin ve arzının yavaşlamasına bağlı olarak, şark tipi yerli tütün üretiminin giderek azalması kaçınılmazdır.⁹¹ Yapılan yeni düzenlemeler bu süreci daha da hızlandıracaktır.

3.4.2. Şeker Yasası

Türkiye'de tarım sektöründe önemli bir yeniden yapılandırmanın yaşandığı alanlardan biri de şeker sektörüdür. Bu sektör gerek girdi, gerek çıktıları itibarıyla çok sayıda insanı yakından ilgilendirmekte, sosyo-ekonomik bakımdan da önemli unsurları bünyesinde barındırmaktadır.⁹² Türk tarımında önemli bir yeri olan şeker sektöründe önemli değişiklikler öngören şeker yasası, Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı'nın uygulanması için acilen çıkarılması gereken 15 yasadandır. IMF tarafından acilen çıkarılması istenmektedir.

Bu yasa 4 Nisan 2001'de TBMM'de kabul edilerek yürürlüğe girmiştir. Yasada öngörülen önemli düzenlemeler şunlardır:⁹³

- Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.'ye (TŞFAŞ) bağlı şeker fabrikalarının özelleştirilmesi için gerekli ortam hazırlanacaktır.
- Sanayi ve Ticaret Bakanlığı ile TŞFAŞ'nin yerine geçecek şekilde, kamu tüzel kişiliğine sahip bir Şeker Kurumu oluşturulacak ve bu Kurum bünyesinde, bir Şeker Kurulu ile hizmet birimleri oluşturulacaktır.
- Kurumu yönetecek olan Şeker Kurulu Bakanlar Kurulu'na atanacak, ancak özel şeker fabrikalarını kapsayacak şekilde 7 üyeden oluşacaktır.

⁹¹ Aydoğuş, "Kriz ve Tarım Pol...", s. 203.

⁹² Ahmet Şahinöz, Taylan Kıymaz, "Şekerin Geleceği ve Alternatif Politika Arayışları", **Hazine Dergisi**, Sayı:15, Mayıs-Aralık 2002, s. 101.

⁹³ Bağımsız Sosyal Bilimciler-İktisat Grubu, **Güçlü ekonomiye Geçiş Programı Üzerine Değerlendirmeler**, (Çevrimiçi) <http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org/iktisatg.htm>, 26 Ekim 2003.

- Ülkede şeker pancarı üretimine, şeker üretimine ve iç pazara verilebilecek şeker miktarına Kurul tarafından belirlenecek kotalar getirilecek; nişasta bazlı şekerler (NBS) için bu kotaların en fazla %10'u oranında bir kota tahsis edilecektir. Toplam kotaların şirketlere dağıtım yetkisi de Kurul'a ait olacaktır.
- Şeker pancarı fiyatı 2001 yılında da (hedeflenen enflasyon oranında) Bakanlar Kurulu'na bırakıldıktan sonra, izleyen yıllarda bu fiyat şeker fabrikası işletmecileri ile şeker pancarı üreticileri arasında varılacak mutabakata göre belirlenecektir.
- Şeker satış fiyatları, şeker fabrikası işleten gerçek ve tüzel kişiler tarafından serbestçe belirlenecektir.

Görüldüğü gibi, şeker yasası ile özelleştirmenin önündeki engeller kaldırılmakta, büyük yetkilere sahip bir kurul oluşturulmakta, şeker pancarı fiyatlarının Bakanlar Kurulu tarafından belirlenmesine son verilmektedir. Artık ne kadar şeker pancarı üretileceğine bu kurul karar verecek, ayrıca bu üretimin %10 kadarlık bir bölümü de nişasta bazlı şekerlerden oluşabilecektir. Şeker pancarı fiyatları şeker işletmecileri ile üreticiler arasındaki mutabakata göre belirlenirken, şeker satışları ise üreticiler tarafından serbestçe belirlenebilecektir.

IMF istikrar programının tarım reformu bölümünün önemli ayaklarından biri de şeker fabrikalarının özelleştirilmesidir. Çıkarılan Şeker Yasası ile bu özelleştirmenin yolu açılmıştır. Özelleştirmenin nedeni olarak, şeker fabrikalarının zarar etmekte olduğu ve özelleştirme sayesinde kamunun bu kamburdan kurtulacağı ileri sürülmüştür. Tekel örneğinde olduğu gibi burada da kamuoyu yanıltılmaya çalışılmaktadır. Bu düşüncenin temelsizliğini üç gerçek ile ortaya koymak mümkündür.⁹⁴

Bunlardan birincisi, şeker fabrikalarının kar-zarar durumunun, dünya ve Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik konjonktüre göre değişmekte olduğudur.

⁹⁴ Gökhan Günaydın, "Türkiye'de Tarım Politikalarına Çokuluslu Şirketlerin Etkisi (Şeker Sektörü Örneği)", **Tarım ve Mühendislik Dergisi**, Sayı:68, 2004, (Çevrimiçi) http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/158_ek.pdf, 12 Eylül 2004, s. 3-4.

Nitekim 1998 yılında kar eden TŞFAŞ, aynı şekilde 2001 yılında 64 trilyon TL, 2002 yılında 357 trilyon TL ve 2003 yılında da 350 trilyon TL kar elde etmiştir.

İkincisi, fabrikaların özel durumları incelenmelidir. Adapazarı şeker Fabrikası, önemli zarar gördüğü 17 Ağustos 1999 depremi sonrası çalıştırılmamaktadır. Diğer 26 şeker fabrikası ise üç ana grup altında incelenebilir. Birinci grup fabrikalar (Afyon, Burdur, Çorum, Ereğli, Eskişehir, Ilgın, Turhal, Susurluk) günde 6.000 ton'un üzerinde ortalama pancar işleme kapasitesine sahip olup, sürekli kar etmektedir. İkinci grup fabrikalar (Ağrı, Alpullu, Ankara, Bor, Çarşamba, Elbistan, Erzurum, Kastamonu, Kırşehir, Malatya, Muş ve Yozgat) günde 2.000 ila 4.000 ton arasında ortalama pancar işleme kapasitesine sahiptir. Bu fabrikalar yılın özelliklerine göre bazen kâr bazen de zarar etmektedirler. Üçüncü grup fabrikalar ise (Elazığ, Erciş, Erzincan, Kars, Kütahya ve Uşak) genellikle zarar etmektedir. Bu durumda yanlış yer seçilerek mi fabrika kurulduğu, yani siyasetin çarpıtıcı etkisi düşünülebilir Ancak daha temel olan, özellikle Doğu şeker fabrikalarının kurulduğu illere yönelik bir değerlendirme olabilir. Örneğin bilanço bazında zarar eden Kars'taki şeker fabrikası kapatıldığında geriye ne kalacaktır? Bu yaklaşım, ekonomik anlamda dışsallıkların hesaba katılmasını gerektirmektedir.

Üçüncüsü pancar tarımı ve şeker sanayi ekonomiye önemli dışsallıklar katmaktadır. Bu anlamda olmak üzere, TŞFAŞ yönlendirmesi ve desteği ile yürütülen pancar tarımı üreticiyi modern tarım teknikleri kullanmaya teşvik etmekte, kullanılan girdiler nedeniyle ekim nöbetinde pancardan sonra gelen ürünün de verimi artmaktadır. şeker pancarı yan ürünleri hayvancılığın yem ihtiyacının karşılanmasına katkıda bulunmaktadır. Şeker sektörü, nakliyecilik alanında da istihdam meydana getirmektedir. Bütün bu veriler, Türkiye'de pancara dayalı şeker sektörünün, ülkenin şeker ihtiyacını karşılarken aynı zamanda birçok aileye doğrudan ve dolaylı olarak çeşitli katkılarda bulunduğunu ve aynı zamanda kâr ettiğini ortaya koymaktadır.

Türkiye'de şeker pancarı, tarıma dayalı sanayi ürünleri içinde yılda yaklaşık 15 milyon tonluk üretim potansiyeli ile, pamuktan sonra ikinci sırada yer

almaktadır. Şekerpancarı kendinden sonra ekilen hububatta %20 verim artışı sağlayan, baş ve yapraklarının toprakta bırakılması durumunda dekar başına 5 kg. saf fosfor ve 15 kg. saf potasyuma eşdeğer besin maddesi temin eden, bir bitkidir. Yılda 450 bin aile şekerpancarı tarımı yapmakta, şeker fabrikalarında 35 bin kişi çalışmakta, aynı zamanda şekerpancarı yılda yaklaşık 23 milyon tonluk taşıma hacmi meydana getirmektedir.⁹⁵

Türkiye’de yıllık ortalama 2 milyon ton dolayında olan şeker üretiminin yüzde 80’i bir kamu kuruluşu olan TŞFAŞ, yüzde 20’si ise özel şeker fabrikalarınca gerçekleştirilmektedir. Toplam 29 şeker fabrikasından 26’sı TŞFAŞ’ye, 3’ü de özel sektöre aittir. Geçmiş yıllarda 1.9 milyon ton dolayında olan kayıtlı şeker tüketimi, sınır ticareti ya da kaçak yollardan şeker girişleri nedeniyle 1.7 milyon tona kadar düşmüştür. Bunda, şeker yerine yapay tatlandırıcı kullanımının artması da etkili olmuştur. Diğer taraftan pazar payı yüzde 10 dolayında olan Cargill, İznik Gölü kıyısındaki kaçak fabrikasında mısırdan tatlandırıcı üretimini sürdürürken, 1998 yılından itibaren şekerpancarı üretiminde kota uygulanması bir çelişki olarak karşımıza çıkmaktadır.⁹⁶

Türkiye için son derece önemli bir ürün olan şekerpancarı ile ilgili politikaların, IMF istekleri doğrultusunda şekillendirilmesinin görünen nedeni, yukarıda da belirtildiği gibi bu sektörün kamuya getirmiş olduğu yükün ortadan kaldırılmasıdır. Bu yükün de söylenildiği gibi olmadığını açıklamaya çalıştık. Acaba bu yasanın çıkarılmasında bu kadar ısrar edilmesinin görünmeyen nedeni ne olabilir?

Dünya şeker üretimi 130 milyon ton civarındadır. Bunun %70’ini şeker kamışına dayalı üretim oluşturmaktadır. Şeker kamışından şeker elde etmek daha düşük maliyetli olmasına rağmen, bütün ülkeler kendi besin güvenliklerini koruyabilmek için şeker pancarı üretimini sürdürmektedirler. Böylece ürün fazlası

⁹⁵ Abdullah Aysu, **Tarlardan Sofraya Tarım**, İstanbul, Su Yay., 2002, s. 152-153.

⁹⁶ Oral, **Tekellerin Tarımda Özel**.

ortaya çıkmaktadır. Başka bir anlatımla, dünyada şeker arzı şeker talebini aşmakta ve şeker fiyatları düşmektedir.⁹⁷

Londra Beyaz Şeker Borsası'nda ortalama fiyatlar ton başına, 1995'te 396.64, 1996'da 366.77, 1997'de 315.83, 1998'de 255.33, 1999'da 200.53 dolar olarak gerçekleşmiştir. Beş yılda şeker fiyatlarının yarı yarıya düşmüş olduğu görülmektedir. Kısa dönemde talebi arttırmak pek mümkün olamayacağına göre, arzın kısılması ve üretimi kısılan ülkelere şeker ihraç edilmesi arayışları arttırmıştır. Ayrıca dünyada kişi başına ortalama şeker tüketimi 19 kg'dır. Avrupa ortalaması 33 kg, AB ortalaması 36 kg iken, Türkiye'de bu miktar 31 kg'dır. Dolayısıyla Türkiye'de gelir düzeyine kıyasla şeker tüketimi yüksek düzeydedir. Türkiye dünya toplam şeker tüketiminde 8. sırada, şeker üretiminde ise 11. sıradadır.⁹⁸ Yani Türkiye şeker açısından iyi bir pazardır. Gelişmiş ülkelerin ellerindeki stokları eritmeleri için bir fırsat da doğmuştur. Türkiye ekonomisi krize girmiş ve IMF'nin kucağına düşmüştür. O halde bu fırsat kaçırılmamalı ve IMF silahı kullanılarak şeker kanunu çıkarılmalıdır.

IMF ve Dünya Bankası'na verilen taahhütler çerçevesinde çıkarılan şeker yasası ile, şeker fabrikalarının özelleştirilmesi, şekerde piyasanın serbestleşmesi ve zaman içinde stratejik önemi olan şekerpancarı üretiminin düşürülerek, ithal mısıra dayalı nişasta bazlı şeker üretiminin artması amaçlanmaktadır.⁹⁹ Yasanın önemli maddelerinden biri de, toplam şeker üretimi içinde NBS oranı %10 olarak belirlenerek bu tür şeker üretiminin yasal çerçeveye dahil edilmesidir. NBS üretiminin maliyeti düşük olduğu için kâr oranı daha yüksektir. Bu üretimde hammadde olarak da ucuz ithal mısır kullanılmaktadır.

Türkiye mısırdaki %182 gümrük vergisi uygulama hakkına sahip iken, hasat dönemine %20 ve %45'lik vergi oranları ile girilmiş ve ülke ithal mısır cennetine dönüşmüştür. İş işten geçtikten sonra, 25.09.2003 tarihinde göstermelik bir kararla

⁹⁷ Türkiye'de Tarımın, s. 12.

⁹⁸ Oğuz Oyan, 2000 ve 2001 Programlarında Ulusal Tarım Politikalarının Tasfiyesi, (Çevrimiçi) <http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org/iktisatg.htm>, 12 Aralık 2002.

⁹⁹ Abdullah Aysu, 2002 Yılı Tarım ve Hayvancılık, (Çevrimiçi) http://www.sav.org.tr/Almanak_yazilar%5CEko_04_A_Aysu.htm, 4 Ekim 2004.

mısıra uygulana gümrük vergisi %70'e çıkarılmıştır. Bu süreçte kazançlı çıkanlar ithal ucuz mısıri hammadde olarak kullanan ve ürettikleri NBS'i dünya fiyatlarına göre daha yüksek bir fiyattan iç piyasada satan yabancı sermayeli şirketlerdir. Türkiye'de 5 tane NBS üreten firma vardır. Bunlardan birincisi 1999 yılından bu yana faaliyette olan Orhangazi'deki Cargill'e ait fabrika, ikincisi 1996 yılında faaliyete geçen ve şu anda Cargill-Ülker ortaklığına ait olan Pendik-Kurtköy fabrikası, üçüncüsü 1994'ten bu yana faaliyette olan Adana'daki Belçika kökenli Amylum'a ait firma, diğer ikisi de Adana'da kurulu olan yerli firmalar Sunar ve Tat'dır. Sunar 1986'da Tat ise 1998'de faaliyete geçmiştir. Bu şirketlerin pazar paylarına baktığımızda Cargill'in %60, Amylum'un %15 paya sahip olduklarını göremekteyiz. Yani piyasanın %75'i yabancı şirketlere aittir.¹⁰⁰

Dünya'da 13 kadar ülkede 60 milyon hektar alanda transgenik ürün yetiştirilmektedir. Bunun 2/3'ü yani yaklaşık olarak 40 milyon hektarı ABD topraklarında bulunmaktadır. Toplam transgenik ürün alanlarının %21'inde, yani 12.4 milyon hektar alanda mısır üretilmektedir. Türkiye'ye sokulan ABD kökenli mısırların büyük bir bölümü transgeniktir. Türkiye'de transgenik ürünlerin kullanımı yasak olmasına rağmen, gümrük kapılarında bu ürünleri ayırt edebilecek teknolojinin olmaması, ürünlerin rahatlıkla ülkeye girmesine yol açmaktadır. Bu şekilde ülkeye giren transgenik mısırlar, farklı biçimlerde marketlerde tüketiciler tarafından satın alınmaktadır. Bunların insan sağlığı üzerinde çeşitli etkileri vardır. Örneğin aşırı dozda NBS kullanımı mide ve bağırsakta rahatsızlıklar oluşturmakta, zehirlenmelere neden olmaktadır. Bu bağlamda çeşitli ülkelerde NBS kullanımına yönelik denetimler yapılmaktadır. Türkiye'de bu alanda da bir denetimsiz kullanım söz konusudur. Yani helva, baklava, şekerlemeler gibi tüketicinin yoğun olarak kullandığı ürünlerde NBS kullanımı tamamen imalatçının insafına kalmıştır.¹⁰¹

Türkiye tarımı için stratejik bir öneme sahip olan şeker sektörü ile ilgili politikalar, meydana gelebilecek tüm bu olumsuzluklara rağmen IMF'nin istekleri

¹⁰⁰ Günaydın, "Türkiye'de Tarım Politikalarına Çokuluslu Şirket...", s. 6-7.

¹⁰¹ A.y., s. 15-16.

doğrultusunda şekillendirilmiş, ortaya çıkacak zararların telafi için de çiftçilere doğrudan gelir desteği öngörülmüştür.

Türkiye’de şeker pancarı üretimi yapılan işletmelerin %90’ı, 20 dekarın altındadır. Şekerpancarı üretimi yapılan toprakların ortalama büyüklüğü 10 dekar civarındadır. Bu çiftçilere doğrudan gelir desteği verildiğinde, dönüm başına 5 dolar hesabıyla ortalama 50 dolar yıllık destek verilmiş olunacaktır. İki taksitte verilecek bu destek, aile başına yılda iki kere 30 milyon TL ödemek anlamına gelmektedir. Bununla üreticiliğin sürdürülemeyeceği gayet açıktır. Karşılaştırmalı üstünlükler savından hareketle Türkiye’nin ürettiğinden daha ucuz olan ithal şekeri tüketmesi gerektiğini söyleyenler, şeker pancarı üreten gelişmiş ülkelerin de, besin güvenliği ve tarımsal koruma politikaları çerçevesinde, şekeri kendi ürettikleri fiyatının altında bir fiyatla ihraç ettiklerini göz ardı edebilmektedirler. Kaldı ki Türkiye’nin tarımda karşılaştırmalı üstünlüklere tam uyumu halinde, tarımsal ürün ithaline yetecek kadar döviz birikimi de yoktur.¹⁰²

3.4.3. Doğrudan Gelir Desteği

2000 Yılı Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı’nda IMF’ye verilen taahhütlerden biri de uygulanmakta olan tarımsal desteklerin kaldırılarak, Doğrudan Gelir Desteği (DGD) sisteminin benimsenmesidir.

Tarımda mevcut destekleme politikalarının değiştirilerek, doğrudan gelir desteği uygulamasına geçilmesi hakkında 2000/267 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı, 14 Mart 2000 tarihli Resmi Gazete’de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu Karar ile; Doğrudan Gelir Desteği pilot proje kapsamında seçilen, Ankara-Polatlı, Antalya-Serik ve Manavgat, Adıyaman-Merkez ve Kahta, Trabzon-Sürmene ve Akçabat ilçelerinde uygulanmıştır. Bu proje çerçevesinde destekleme; Polatlı, Manavgat ve Serik’te tapu sahiplerine, Adıyaman Merkez, Kahta, Sürmene ve Akçabat’ta üreticinin üretim yaptığı alana yapılmıştır. Tarımda mevcut destekleme politikalarının değiştirilerek çiftçilere doğrudan gelir desteği sağlanması ve kayıt sisteminin oluşturulması amacıyla ülke çapında uygulama

¹⁰² Bağımsız Sosyal Bilimciler-İktisat Grubu, **Güçlü ekonomiye Geçiş Prog.**

başlatılmasına ilişkin karar ise, 3 Nisan 2001 tarih ve 24362 sayılı resmi gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.¹⁰³

Mevcut destekleme sistemini ikame etmesi tasarlanan DGD, Amerika'da tarımsal üretim fazlalığını önlemek amacı ile, çiftçilerin tarlasını ekmemesi için icat olunmuştur. Avrupa'da ise DGD, çiftçiyi tarımdan tamamen vazgeçirmek için uygulanmaktadır.¹⁰⁴ Dünyanın hiçbir ülkesinde tek başına uygulanmayan DGD, AB'de tüm desteklerin içinde %30'luk bir paya sahipken, pazar fiyat desteği %55, girdi kullanımına dayalı destek ise %8'dir. ABD'de bu oranlar sırasıyla %10, %50 ve %10'dur.¹⁰⁵

Türkiye'de DGD'nin göstermelik bir uygulama olacağına yönelik işaretler, oldukça fazladır. Bu destek türünün, Türkiye tarımı ve ekonomik yapısı içerisinde uygulanabilirliği güç görünmektedir. Çünkü, tapu kayıtları uygun değildir. Tarımsal araziler çok parçalıdır. Bu şartlar altında söz konusu uygulama Türkiye tarımını güçlendirmez, aksine zayıflatır, üretimde düşüslere neden olur ve dışa bağımlı kılar. Getirilen bu uygulama ile, doğrudan gelir desteği karşılığında destekleme alımları ve diğer tarımsal destekler kaldırılacak, çiftçilere sadece doğrudan gelir desteği verilecektir. Bu, aldatmacadan başka bir şey değildir. Çünkü Türkiye'deki tarımsal işletmelerin %68'i, 50 dekarın altında bir büyüklüğe sahiptir. Örneğin 30 dönüm araziye sahip bir çiftçinin doğrudan gelir desteği kapsamında üstelik iki taksitte alacağı para ile tarıma yapacağı katkıda nasıl bir iyileşme sağlayacağı merak konusudur. DGD'nin tek başına uygulanması halinde;¹⁰⁶

- Sahip olunan arazi bazında yapılacak ödemelerden en büyük payı yine toprak ağaları almaya devam edecektir.
- Arazilerin kayıt altına alınamamış olması, sistemin sağlıklı olarak uygulanmasında çeşitli sıkıntılara neden olacaktır.

¹⁰³ TZOB, **Zirai ve İktisadi Rapor 1999-2000**, s. 154.

¹⁰⁴ TUYED, **Tarım Politikaları Hak.**, s. 5.

¹⁰⁵ A. Başer Kafaoğlu, **Tarım Bolluk İçinde Yoksulluk**, 2. bs., İstanbul, Kaynak Yay., 2002, s.44.

¹⁰⁶ Abdullah Aysu, **Doğrudan Gelir Desteği (Açlık Parası)**, (Çevrimiçi) <http://www.inadina.com/inadeski/sayi3/ayjudgelir.htm>, 3 Ekim 2004.

- Tarımsal üretimle bağı kopartılmış bir DGD sistemi ile, ülkenin ihtiyacı olan üretim planlaması gerçekleştirilemeyecektir.
- DGD sisteminde yük vergi mükellefleri üzerinde olacağı için, tarım kesimi ile diğer kesimler karşı karşıya getirilecektir.
- DGD ile Hazine'nin yükü azalmayacak, aksine artacaktır.
- DGD sisteminde müdahale kurumlarına gerek olmadığından, KİT'ler özelleştirilecek, bundan da üretici ve tüketici olan büyük halk kitlesi zarar görecektir.

Doğrudan gelir desteği sistemi, sadece bitkisel üretimle ilgilidir. Bilindiği gibi tarım bitkisel üretim ile birlikte hayvansal üretimi de kapsamaktadır. DGD uygulamasında hayvancılık kapsam dışında kalmaktadır. Ayrıca, Türkiye'de bitkisel üretimin yapıldığı arazi yapısı incelendiğinde, işletmelerin %36,7'sinin 1-20 dekar arasındaki işletmeler olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu çiftçiler söz konusu destekten yararlanabilmek için talepte dahi bulunmayacaktır.¹⁰⁷ Ayrıca bu desteğin geçici bir süre için uygulanacağı bilinmekte, fakat uygulamanın ne zaman bitirileceği konusunda herhangi bir açıklama yapılmamaktadır.

DGD'nin amacı tam olarak anlaşılammıştır. Program başladığında DGD'nin amacı, gümrük vergilerinin düşürülmesi, piyasalara devlet müdahalelerinin azaltılması, kredi ve gübre sübvansiyonlarının kaldırılması sonucunda, ekonomik bakımdan sıkıntıya girecek üreticiler için, bir tür güvenlik ağı sağlamak ve her şeyden önce üretici kayıt sistemini başlatmak olarak belirlenmiştir. Gümrük vergilerinin azaltılması dışında, diğer politika değişiklikleri büyük oranda gerçekleşmiştir.¹⁰⁸

DGD çeşitli yönlerden eleştirilmiştir. En yaygın olanlar, “Çiftçilere üretmesinler diye para veriliyor.”, “Destek doğrudan verilirse çiftçiler bunu tarım için değil başka amaçlar için harcar.” şeklindeki eleştirilerdir. DGD her şeyden önce bir destekleme aracıdır. Bir araç kendi başına iyi-kötü, doğru-yanlış şeklinde

¹⁰⁷ TZOB, **Zirai ve İktisadi Rapor 1999-2000**, s. 154.

¹⁰⁸ TÜSİAD, **DTÖ ve AB'deki Gelişmeler Işığında 21. Yüzyılda Türkiye Tarımı**, İstanbul, TÜSİAD Yay., Haziran 2005, (Çevrimiçi) <http://www.tusiad.org/turkish/rapor/tarim2/tarim.pdf>, 5 Temmuz 2005, s. 67.

değerlendirilemez. Aracın hangi amaca yönelik olarak kullanıldığı ve bu amaca uygunluğu değerlendirilebilir. DGD ile çiftçinin geliri attırılmak isteniyorsa ve destekleme politikasının en üst amacı bu ise, DGD son derece uygun bir araç olarak değerlendirilebilir. Ancak amaç, çiftçiye yapılan bu destek ile örneğin tarımsal üretimin arttırılması ise aynı şeyleri söylemek mümkün değildir.¹⁰⁹

DGD, başlangıçta ilan edildiği kapsam ve kesinlikle değil bazı tavizlerle birlikte uygulanmaktadır. Fiyat desteklerine son verildiği ilan edilmesine rağmen son defa, istisna diyerek örneğin çay alımları bugüne kadar sürmüştür. “Tüm destekler kaldırılıp yerine doğrudan gelir desteği konulmuştur” görüşü de doğru değildir. Telafi edici ödemeler kapsamında prim, ihracat iadesi, hayvancılık desteği ve çay budaması ödemeleri devam etmektedir. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, (kapatılana kadar) Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü ve DSİ gibi kuruluşlar aracılığı ile, çeşitli sübvansiyonlu hizmetler sürdürülmektedir. Birliklere sınırlı miktarda da olsa hala düşük faizli kredi sağlanmaktadır.¹¹⁰

Görüldüğü gibi IMF’ye yapılan taahhütlerin büyük bir bölümü yerine getirilmekle birlikte, bazı taahhütler tam olarak uygulanmamaktadır. Burada üzerinde durulması gereken nokta, tüm tarımsal desteklerin kaldırılarak, yerine GDG’nin getirileceği ve bu politikaların da Türkiye’nin tarımsal problemlerine çözüm olamayacağı bilinmekte iken, bu taahhütlerin altına girilmesi, daha sonra da bunların tam anlamıyla yerine getirilmemesidir. Halbuki anlaşma yapılırken tarımın Türkiye ekonomisindeki yeri ve önemi belirtilip, bize desteklerden tamamen vazgeçin diyenlerin kendi ülkelerinde uyguladıkları tarımsal politikalardan da örnekler verilerek, sağlam bir duruş ile bu isteklerin kabul edilemeyeceği vurgulanabilir.

2001 yılına ilişkin uygulama tebliğinde dekar başına 10 milyon TL olarak belirtilen DGD ödemesi, 200 dekar kadar olan arazileri kapsamaktadır. Çiftçi kayıt sistemi ile 2001 yılında 11.8 milyon hektar kayıt altına alınmıştır. 2001 yılında DGD olarak çiftçilere 1 katrilyon 200 milyar lira ödenmiştir. 2002 yılında

¹⁰⁹ A. Halis Akder, “Türkiye Tarım Politikasında Destekleme Reformu”, **Asomedyo Dergisi**, Aralık 2003, s. 55.

¹¹⁰ TÜSİAD, **DTÖ ve AB’deki Geliş.**, s. 69.

dekar başına ödeme 13.5 milyon TL'ye, arazi büyüklüğü de 500 dekara yükseltilmiştir.¹¹¹ 02.05.2003 tarih ve 25096 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan Tebliğ'e göre, üretim yapılan tarım arazileri için 500 dekara kadar olanlara, dekar başına 16 milyon TL verileceği beyan edilmiştir.¹¹²

Doğrudan gelir desteği 2004 yılı uygulamaları kapsamında yaklaşık 2.75 milyon çiftçi kayıt altına alınmıştır. Bu çiftçilerin tarımsal üretimde buldukları 16.7 milyon hektarlık araziler için yaklaşık 2.7 katrilyon TL tahakkuk ettirilmiştir. Bu çerçevede, doğrudan gelir desteği 2004 yılı uygulamalarında dekar başına ödenecek olan 16 milyon TL'lik miktarın 10 milyon TL'si, ilçelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyleri dikkate alınarak 3 grup halinde ödenecektir. 2004 yılı DGD ödemeleri kapsamında;¹¹³

- Şubat ayında (1.grup) 303 ilçede 888.335 çiftçiye 566.064.184 milyon TL,
- Mart ayında (2.grup) 335 ilçede 1.016.713 çiftçiye 582.432.232 milyon TL ödenmiştir.
- Nisan ayında yapılması öngörülen son grup (3.grup) ödemelere ilişkin olarak 29 Nisan 2005 tarihinde 50 trilyon TL'lik kaynak, 3 Mayıs 2005 tarihinde de 455.379.041 milyon TL'lik kaynak Ziraat Bankası A.Ş. Genel Müdürlüğü'ne aktarılmıştır.

226 ilçede 829.450 çiftçiye yapılacak 505.379.041 milyon TL'nin Ziraat Bankasında bulunan çiftçi hesaplarına intikal ettirilmesi, 5 Mayıs 2005 tarihinde tamamlanacaktır. Bu çerçevede ödemeler T.C. Ziraat Bankasının ilgili şubelerinden yapılacaktır. 2004 yılı ödemelerinden geri kalan dekar başına 6 milyon TL'lik miktarın da, 2006 yılında ödenmesi planlanmaktadır.¹¹⁴

¹¹¹ Aydoğuş, "Kriz ve Tarım Pol...", s. 200.

¹¹² Metin Saraçoğlu, Erol Bulut, "Tarımın Kalkınmadaki Rolü ve Türkiye'de Tarımsal Teşvikler", **G.Ü. İ.İ.B.F. Dergisi**, Sayı:1, 2004, s. 52.

¹¹³ Tarım Bakanlığı, (Çevrimiçi)

http://www.tarim.gov.tr/arayuz/9/icerik.asp?efl=desteklemeler/Tugem_destekleme/destek.htm&curdir=desteklemeler/Tugem_destekleme&fl=dgd2004_nisanweb.htm, 11 Temmuz 2005.

¹¹⁴ A.y.

Türkiye’de IMF istikrar programları çerçevesinde birkaç istisna dışında tarımsal desteklerin tamamı kaldırıp, yerine DGD ikame edilmiştir. Özellikle fakir çiftçilerin durumunu iyileştirmek iddiasıyla uygulamaya konan DGD, iddia edildiği gibi fakir çiftçilerin beklentilerini karşılamaktan uzaktır. 2005 yılının ortalarını geçtiğimiz şu günlerde, hala 2004 yılı DGD ödemeleri tamamlanamamıştır. 2004 yılında verilmesi gereken desteğin 2/3’ü bir yıl sonra 2005’te, kalan yaklaşık 1/3’lük miktarın ise iki yıl sonra 2006’da verilmesi planlanmıştır. Yukarıdaki açıklamalarda da belirtildiği gibi, Türkiye’de tarımsal işletmelerin %36’sı 1-20 dekarlık büyüklüğe sahiptir. Yine bu işletmelerin %68’i 50 dekardan küçüktür. Bu durumda, daha çok fakir çiftçilere yönelik olduğu söylenen DGD’nin yetersizliği yanında, bir de bunun bölünerek ve iki yıl gecikme ile verilmesi, bu desteğin göstermelik bir destek olduğunu ortaya koymaktadır. DGD, fakir çiftçiler için bir hayal kırıklığı meydana getirmiştir. Aynı zamanda bu destekleme sistemi, Türkiye’de tarımsal gelişmenin sağlanmasında bir katkı oluşturmaktan uzak görülmektedir.

Türkiye’de GSMH’nin %15’ini, istihdamın %45’ini oluşturması nedeniyle tarım sektörü, ekonomik olduğu kadar sosyal önemi de yüksek olan bir sektördür. Ancak son 10 yıllık dönemde, tarımın ürettiği katma değer aynı kalmıştır. Çünkü Türkiye’de yıllardır tarım ve hayvancılığa verilen kamu desteği, ekonomik sorunların kaynağı olarak gösterilmiştir. Bu bağlamda tarıma verilen destek, 1995 yılında 5 milyar dolar iken, 1999 yılında 3 milyar dolara, 2000 yılında da 1.5 milyar dolar’ın altına düşmüştür. Halbuki dünyada her yıl, tarımsal ürünlere 300 milyar dolar destek uygulanmakta ve bu rakamın 284 milyar dolarını, zengin G-7 ülkelerinin kendi çiftçilerine verdikleri desteklerden oluşmaktadır. Bu rakamlar, AB’de 100 milyar dolar, ABD’de ise 60 milyar dolar’dır. AB ülkelerinde kişi başına düşen doğrudan destek, yıllık 2.500 dolar, ABD’de 4.500 dolar, Türkiye’de ise sadece 40 dolar’dır. Ayrıca OECD ülkelerinde dekar başına verilen tarım desteği 36 dolar iken, Türkiye’de 10 dolar’dır. Ayrıca Türkiye’de 2000 yılı IMF

istikrar programı ile birlikte tarımsal desteklerin tamamı kaldırılıp yerine DGD uygulamasına gidileceği belirtilmiş ve bu yönde önemli mesafeler alınmıştır.¹¹⁵

Gelişmiş ülkeler kendi tarım sektörlerini yüksek oranlarda desteklemeye devam ettikleri halde, Türkiye ve Türkiye gibi az gelişmiş ülkelere tarımsal desteklerden vazgeçmeyi, tarımı desteklemeye yönelik devlet kurumlarını özelleştirmeyi tavsiye etmektedirler. Hatta bunu, verecekleri kredi için bir şart olarak ileri sürmektedirler. Çünkü bu ülkeler için Türkiye'deki halkın iyi beslenmemesinin bir önemi yoktur. Onlar ellerindeki Tarımsal ürün stoklarını eritmenin ve bu konuda büyük pazar olarak gördükleri ülkelere yapacakları ihracatı arttırmanın hesabını yapmaktadırlar. Türkiye'de özellikle 1980'den sonra, dış dünyanın öncelikleri sanki Türkiye'nin öncelikleriymiş gibi ortaya konarak, gelişmiş ülkelerin uygulamak istedikleri politikalara adeta yardımcı olunmuştur. Türkiye için sadece araç olabilecek bu hedefler gerçekleştirilmeye çalışılırken, Türkiye'nin kendi hedefleri tamamen geri plana itilmiştir. Dünyada serbest piyasa ekonomisini benimseyen gelişmiş ülkelerin hiçbirinde, bu temel hedefler geri plana itilmemektedir. Bu ülkeler, ekonomik güç yitirildiğinde serbest piyasanın da, küreselleşmenin de tamamen anlamsız hale geleceğinin farkındadırlar. Bu ülkelerin temel hedefi öncelikle kendi halkının refahıdır.¹¹⁶

1950'den bu yana dünya nüfusu yaklaşık 3 kat artmış, buna karşın tarım alanları %25 oranında azalmıştır. Dünyada sadece 7 ülke, buğday ihraç edebilmektedir. Son 30 yılda pek çok tarım ülkesi, tahıl ithal eder duruma gelmiştir. Bu bakımdan, 20. yüzyıla enerji kaynakları damgasını vurduğu gibi, 21. yüzyılın da tarım ve su kaynaklarının etrafında şekilleneceğini ileri sürmek, bir kehanet olmayacaktır. Bu alanlarda başarılı olan ülkeler, ekonomik ve siyasi olarak da güçlü olacaklardır. Gelişmiş ülkeler, bu gerçeğin bilinci ile, üreticilerini dış rekabetten korumakta ve tarımsal üretimi teşvik etmektedirler. AB ile Türkiye arasında, tarım ürünlerinde Gümrük Birliği'nin olmaması veya ABD'nin tekstil

¹¹⁵ Rifat Hisarcıklıoğlu, **Türkiye Yıllardır İhmal Etmiş Olduğu Yapısal Reformların Çoğunu, Son 2 Yılda Tamamlamıştır**, (Çevrimiçi) <http://www.elegens.com.tr/arsiv/63/haber007.html>, 14 Haziran 2005.

¹¹⁶ Kazgan, **Yeni Ekonomik Düz.**, s. 278.

ürünlerine kota uygulaması tesadüf değildir. Gelişmekte olan ülkelerin güçlü oldukları, tarım ve tekstil gibi sektörlerde ticaret serbest değildir. Gelişmiş batılı ülkeler, en yüksek tarifeleri bu ürünlere uygulamaktadırlar. Gelişmekte olan ülkelere uygulanan tarifeler, kendi aralarındaki tarifeden 10 kat daha yüksektir. Kısaca ifade edecek olursak, serbest ticaretin öncülüğünü yapan gelişmiş ülkeler, esasında sadece kendi çıkarları olan ürünlerde, serbest ticareti savunmaktadırlar. Otomobil veya bilgisayar gibi ürünler söz konusu olduğunda, serbest ticaret geçerli, ama tarımsal ürünler ve tekstilden bahsediliyorsa, hemen çeşitli engeller ortaya konmaktadır. Bugün AB üyesi ülkelere, dünya pazarlarına satılan buğdayın fiyatı, gerçek maliyetinin %40 altındadır. AB'nin kendi şeker sektörüne uyguladığı yüksek sübvansiyonlar neticesinde, AB'nin yarı fiyatına şeker üretebilen Afrika ülkeleri, artık şeker satamamaktadır. Bir zamanlar buğday ihraç edebilen Nijerya'daki buğday sektörü, ABD'den gelen dampingli buğday ithalatının, son 3 yılda 2 katına çıkması sonucu çökmüştür. Gelişmiş ülkelerin, kendi tarım sektörlerini koruma kaygısı, zaman zaman trajikomik olayların yaşanmasına da yol açmaktadır. Bir Afrika ülkesi AB'ne deve peyniri ihraç etmeye karar vermiştir. Ama AB'nin ithal tarifesinde böyle bir mal tanımı bulunmamaktadır. Deve peyniri önce en yüksek ithal peynir tarifesine dahil edilir. Ama yine de bu malın ithalatı önlenemez. Bunun üzerine, kendi sağlık mevzuatları çerçevesinde, develerin el ile değil, mekanik olarak sağılması şartını getirirler. Fakat dünyada deve sağma makinesi olmadığını düşünemezler. İşin başka bir yönü de, böyle bir alet olsa bile, fakir Afrikalı'nın bunu alacak parası yoktur. Özetle söylemek gerekirse, günümüzde, gelişmiş ülkelerdeki serbest ticaret teorisinin özü, "sen benim dediğimi yap, yaptığımı yapma" şeklini almıştır.¹¹⁷

3.5. 2005 Yılı İstikrar Programı

Aralık 2004'te, IMF ile 18. stand-by anlaşması çerçevesinde yürütülmekte olan orta vadeli ekonomik programın üzerine kurgulanacak yeni bir stand-by düzenlemesine ilişkin çalışmalar tamamlanmış ve niyet mektubunun taslağı

¹¹⁷ Hisarcıklıoğlu, **Türkiye Yıllardır İhmal Etm.**

üzerinde genel hatlarıyla mutabakata varılmıştır.¹¹⁸ Böylece 19. stand-by anlaşmasının çerçevesi çizilmiştir.

26 Nisan 2005 tarihli niyet mektubunun bazı maddeleri şöyledir;¹¹⁹

“İlk olarak, sıkı kamu maliyesi politikası ve borç stokunun azaltılması ekonomik stratejimizin temel taşı olmaya devam edecektir. Kamu net borç stoğunun GSMH’ya oranını program sonuna kadar yaklaşık 10 puan kadar düşürme hedefi doğrultusunda GSMH’nın %6,5’i oranında faiz dışı fazlaya ulaşılmasının hedeflenmesine devam edilecektir. Bu politikaların, program süresi sonunda, bütçenin dengeye yakın bir duruma gelmesine yardımcı olması beklenmektedir. Sıkı maliye politikası uygulamasına devam edilmesi, cari açığı kontrol altında tutacak ve yatırım ile büyüme için ihtiyaç duyulan kaynakları ortaya çıkaracaktır. Daha da önemlisi, sıkı maliye politikası uygulaması, faiz oranlarının düşmeye devam etmesini temin etmeye yardımcı olacaktır.

İkinci olarak, makroekonomik istikrarın başarıyla tesis edilmiş olması nedeniyle, kamu maliyesindeki uyumu sürdürülebilir ve daha kolay uygulanabilir hale getirmek için, bundan sonra kamu harcamalarının kalitesini ve vergi sistemini iyileştirmeye odaklanılabilecektir. Bu amaç doğrultusunda, kaynaklarımızı büyümeyi destekleyecek kamu yatırımlarına yönlendirmek için geniş çaplı bir yapısal reform gündemi uygulamaya konacaktır. Ayrıca, gelir performansında sürdürülebilir iyileşme sağlamak için vergi tabanını genişletecek ve kayıt dışı ekonominin büyüklüğünü azaltacak reformlar başlatılacaktır.

Üçüncü olarak, hükümetimiz ve Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) enflasyonla mücadelede gösterilen başarıyı korumaya ve program süresince de enflasyonu düşük tek haneli rakamlara indirmeye kararlıdır. Bu hedefe ulaşmak için, mali disiplinin ve AB standartları doğrultusunda Merkez Bankasının bağımsızlığının korunmasına ve Ocak 2006 itibariyle resmi enflasyon hedeflemesi sistemine geçilmesine ilişkin kararlılığımız devam etmektedir.

Dördüncü olarak, finansal sektörün istikrarını korumak amacıyla, düzenleme ve denetleme çerçevesini daha da geliştirecek yeni bir bankacılık kanunu yürürlüğe konulacak, kamu bankaları yeniden yapılandırılacak ve varlık satışları hızlandırılacaktır.

¹¹⁸ TOBB, **Ekonomik Rapor 2004**, s. 8.

¹¹⁹ **26 Nisan 2005 Tarihli Niyet Mektubu**, (Çevrimiçi)
http://www.alomaliye.com/niyet_mektubu_260405.htm, 13 Temmuz 2005.

Beşinci olarak, yatırım ortamının iyileştirilmesi, Türkiye'nin orta vadeli büyüme beklentilerinin daha üst seviyelere taşınması ve işsizliğin azaltılması için kapsamlı bir reform gündemi uygulamaya konulacaktır.

Son olarak, ekonominin dış şoklara karşı dayanıklılığını artırma ve Uluslararası Para Fonu'ndan (IMF) kaynak kullanımını sona erdirmeye stratejimizin bir parçası olan uluslararası rezerv pozisyonumuzun kuvvetlendirilmesine devam edilecektir.

Bu reform programını desteklemek için Fon ile 3 yıllık yeni bir Stand-by düzenlemesi talep edilmektedir (Mayıs 2005-Mayıs 2008). Ödemeler dengesi ve finansman çerçvemizi ve aşağıda açıklanan güçlendirilmiş politikalarımızı temel alarak, 12 eşit dilimle kullanılmak üzere, 6,662.04 milyon SDR tutarında Fon kaynağına erişim talep olunmaktadır.”

Bu Stand-by düzenlemesi kapsamında Türkiye'ye ilk beş dilimi 2005, dört dilimi 2006, üç dilimi 2007 yıllarında olmak üzere on iki eşit dilimde kullanmak üzere 10 milyar dolar finansman sağlanması öngörülmüştür. Ayrıca Türkiye'nin 2006 yılında IMF'ye yapacağı 11 milyar dolarlık ana para geri ödemesinin 3,7 milyar dolarlık bölümünün 2007 yılına kaydırılacağı belirtilmiştir. 3 Şubat 2005 tarihinde sona eren 18. stand-by düzenlemesinin yerini alacak yeni stand-by düzenlemesi talebinin IMF İcra Direktörleri Kurulu'nda görüşülüp tamamlanması için, finansal hizmetler, sosyal güvenlik ve vergi idaresiyle ilgili temel hukuki düzenlemelerde ilerleme sağlanması gerekmektedir.¹²⁰

3.6. Ekonometrik Model Denemesi

Uygulamalı ekonometrik araştırmalarının esas amacı üzerinde çalışılan iktisadi değişkenlerin birbirlerine olan muhtemel etkilerini nicel ve nitel boyutlarıyla ortaya çıkarmaktır. Bu doğrultuda üzerinde çalışılan modelin kurulmasından parametre tahminlerine, parametre tahminlerinden tahmin test yöntemlerine ve tahminlerin değişik amaçlar doğrultusunda kullanılmasına uzanan sıralamanın doğru şekilde yapılandırılması gerekir. Bu aşamaları kısaca

¹²⁰ TOBB, **Ekonomik Rapor 2004**, s. 8.

gözden geçirmek ve kurduğumuz modeli bu bağlamda ele almak çalışmamızın ampirik yönünü daha iyi açıklamak açısından yararlı olacaktır.¹²¹

Modelin kurulması ekonometrik araştırmanın ilk safhasını oluşturur. Bu safhada modele alınacak değişkenler belirlenirken, diğer yandan modelin matematiksel kalıbı ve tahmin edilecek parametrelerin işaret ve büyüklükleri tesbit edilir. Üzerinde çalıştığımız modelde bitkisel üretim bağımlı değişken olarak ele alınırken, bu değişkeni etkileyen bağımsız değişkenler, ekili dikili alan, kimyasal gübre kullanımı, kaliteli tohum kullanımı, sulanan arazi ve traktör sayısı, şeklinde düşünülmüştür. Modele alınacak değişken sayısı her ne kadar subjektif faktörlere göre değişse de genel olarak bağımlı değişkeni en çok etkileyen ilk dört veya beş değişkenin modele alınması diğer faktörlerin de rassal değişken (hata terimi) içerisinde temsil edilmesi teamül olarak benimsenmiştir. Bu doğrultuda ele alınan bağımsız değişkenler çerçevesinde yapılacak model tahminleri içerisinde iktisadi ilişkiyi açıklayan en iyi model seçilmeye çalışılacaktır. Modelin matematiksel kalıbı da tıpkı modele alınacak değişken sayısında olduğu gibi değişik kalıpların denenmesi sonucunda en iyi tahmini veren matematiksel kalıbın benimsenmesi şeklinde olacaktır.

Modelin kurulmasından sonra ikinci aşama tahmin safhasıdır. Bu aşamada değişik varsayımlar altında çeşitli tahmin yöntemleri kullanılır. Yaptığımız çalışmada da ileride varsayımlarını test edeceğimiz en küçük kareler yöntemi (EKK) kullanılmıştır. Bu yöntem uygulama kolaylığı olan ve ekonometrik araştırmalarda kullanılan en yaygın yöntem olarak bilinir.

Modelin test edilmesi genel olarak üç kısımda yapılır. Bunlar iktisadi testler, istatistiki testler ve ekonometrik testler olarak sınıflandırılır. İktisadi testler içerisinde parametrelerin işaret ve büyüklüklerinin ele alınması vardır. Modelde tahmin edilecek parametrelerin işaret ve büyüklükleri temel olarak mantıki ve iktisadi ölçütlere göre test edilir. Örneğin kullanılan traktör sayısındaki bir artışın bitkisel üretimde bir artışa yol açması doğal bir sonuç olarak kabul edilir. Bu

¹²¹ A. Koutsoyiannis, **Ekonometri Kuramı**, Çev., Ümit Şenesen, Gülay Günlük Şenesen, İstanbul, Verso Yay., 1989, s. 11-28.

doğrultuda parametre işaretinin pozitif olması beklenir. İstatistiki testler içerisinde R^2 , t ve f testleri yer alır. Kısmi olarak değişkenlerin her birinin bağımlı değişken üzerindeki etkisinin anlamlı olup olmadığı t testi ile belirlenirken, f testi değişkenlerin hepsinin birden anlamlı olup olmadığını kontrol etmek için kullanılır. R^2 ise modelin içerdiği bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkendeki değişimleri açıklama gücünü gösterir. Ekonometrik modelin son aşaması elde edilen tahminlerin kullanılmasıdır. Eldeki tahminlerle amaca göre yapısal analiz tahmini (prediction), ya da ileriye yönelik tahmin (forecasting) yapılır.

3.6.1. Metodoloji

Bitkisel üretim ve bu üretimi etkileyen ekilen alan, gübre, tohum, sulanan alan, traktör miktarı ile ilgili veriler çeşitli kaynaklardan elde edilmiştir. Bu veriler daha sağlıklı sonuçların elde edilmesi amacıyla durağan hale getirilmiştir. Bir sonraki aşamada diğer değişkenlerin, bitkisel üretim üzerindeki etkilerinin araştırılması amacı ile Cobb-Douglas üretim fonksiyonu esas alınarak bitkisel üretim fonksiyonu oluşturulmaya çalışılmış; çeşitli regresyon tahminleri yapılarak en anlamlı denklem elde edilmiştir. “Eviews” paket programından yararlanılarak, bu denklemle ilgili çeşitli sonuçlara ulaşılmıştır. Çalışmamızda En Küçük Kareler Yöntemi (EKK) kullanılmıştır.

3.6.2. Verilerin Elde Edilmesi

Üzerinde durulan ikdisadi ilişkinin model biçimine dönüştürülüp tahmin edilmesi için güvenilir verilere ihtiyaç duyulur. Ekonometrik çalışmalarda kullanılan veriler genellikle üç grup içerisinde değerlendirilir. Bunlardan birincisi, yatay kesit verileridir. Bunlar, bir zaman noktasında ki değişik birimlere ait verilerin toplanması ile ilgilenmektedir. İkinci tip veriler zaman serisi verileridir. İsminden de anlaşılacağı üzere bu verilerle, değişkenlerin zaman sürecindeki değişimleri izlenilmektedir. Üçüncü bir grup da bu iki veri tipinin karışımı olan panel verileri yada karma veriler olarak adlandırılmaktadır.¹²²

¹²² Selahattin Güriş, Ebru Çağlayan, **Ekonometri Temel Kavramlar**, İstanbul, Der Yay., 2000, s.8.

Modelimizde bitkisel üretim ve bunu etkileyen girdilerin 1980-2003 yılları arasındaki değişimini gösteren zaman serileri kullanılmıştır.

Sağlıklı ve yeterli veri temini konusunda, tarım kesimindeki ürün çeşidinin fazlalığı, üretim dönemlerinin farklılığı, milyonlarca tarım işletmesinin bulunması ve bunların büyük bir kısmının kayıt altına alınamaması, çeşitli kurumlar tarafından değişik yöntemlerle elde edilen veriler arasında çok önemli farklılıkların bulunması gibi nedenlerle çeşitli güçlüklerle karşılaşmıştır. Bu bağlamda bitkisel üretim miktarlarına bir bütün olarak ulaşamamış, tarımsal mekanizasyonu temsilen sadece traktör miktarı ele alınmış, tohum kullanımı dört ürünle sınırlandırılmış, tarımsal mücadelede kullanılan ilaçlarla ilgili veriler ele alınan dönem itibarıyla bir bütün olarak elde edilememiş, tarımsal kredilerle ilgili veriler arasında büyük farklılıkların bulunması nedeniyle bu veriler de modele dahil edilememiştir. Çalışmada kullanılan veriler ve bunların elde edildiği kaynaklar şöyledir.

Bitkisel Üretim (Ton)

Bitkisel Üretim, çeşitli ürün gruplarından seçilen tarımsal çıktı miktarları toplamı olarak düşünülmüştür. Buğday, arpa, mısır hububattan; mercimek, nohut, kuru fasulye baklagillerden; şeker pancarı, pamuk (saf), tütün sınai bitkilerden; ayçiçeği, yerbıstığı yağlı tohumlardan; patates, kuru soğan yumru bitkilerden; üzüm, incir, turunçgiller, fındık, elma da meyveler grubundan seçilmiştir. Seçilen bu ürünlerin toplamı da bitkisel üretim miktarı olarak alınmıştır. Veriler Hazine Müsteşarlığı'ndan elde edilmiştir.

Ekili Dikili Alan (Ha)

Ekili Dikili Alan; çayır, mera, orman, ve fundalık arazileri dışında kalan alanları kapsamaktadır. Bu alanlar da işlenen alan (tarla) alanı (ekilen alanlar+nadasa bırakılan alanlar), sebze bahçeleri, bağlar, meyve bahçeleri ve zeytinliklerin toplamından oluşmaktadır. Başka bir ifade ile, kültüre elverişli tarım

arazilerinin tamamı bitkisel üretim ekim alanı olarak değerlendirilmektedir. Veriler DİE, ve Tarım Bakanlığı'ndan elde edilmiştir.

Traktör Miktarı (Adet)

Tarımsal faaliyet veya başka amaçlarla kullanılan toplam traktör adedini ifade etmektedir. Traktör miktarına ait veriler DPT, Tarım Bakanlığı, ve DİE'den temin edilmiştir.

Kimyasal Gübre Kullanımı (Ton)

Kimyasal Gübre Tüketimi, bitkisel üretimde kullanılan azotlu, fosforlu ve potaslı gübre cinslerinin toplam fiziki miktarları olarak alınmıştır. Veriler TÜGEM'den elde edilmiştir.

Kaliteli Tohum Kullanımı (Ton)

Tarım Bakanlığı tarafından çeşitli kurumlar vasıtasıyla çiftçiye dağıtılan buğday, arpa, mısır ve çeltik tohumları toplamından oluşmaktadır. Veriler Tarım Bakanlığı'ndan elde edilmiştir.

Sulanan Alan (Ha)

Toplam bitkisel üretim alanları içindeki sulanan alanların tamamını ifade etmektedir. Veriler DPT'den elde edilmiştir.

Modelde kullanılan veriler 1980-2003 dönemi itibarıyla, bir bütün olarak aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 26
1980-2003 Döneminde Türkiye’de Bitkisel Üretim ve Bitkisel Üretimde
Kullanılan Girdi Miktarlarındaki Gelişmeler

Yıllar	Bitkisel Üretim (Bin Ton)	Ekili ve Dikili Alan (Bin Ha.)	Traktör Miktarı (Adet)	Kimyasal Gübre Kullanımı (Ton)	Kaliteli Tohum Kullanımı (Ton)	Sulanan Alan (Bin Ha)
1980	42.534	28.175	436.369	3.019.936	44.887	2.696
1981	48.208	28.513	458.714	3.480.812	48.379	2.796
1982	51.312	27.091	491.000	3.882.196	135.765	2.914
1983	49.935	26.618	513.516	4.391.239	209.222	3.098
1984	50.357	27.413	556.781	4.426.927	232.641	3.244
1985	50.038	27.530	583.971	3.997.735	194.395	3.407
1986	54.509	27.483	612.731	4.114.526	193.771	3.543
1987	57.237	27.927	637.449	4.862.392	250.439	3.637
1988	58.835	27.763	654.636	4.482.266	216.391	3.696
1989	50.184	27.897	672.845	4.798.273	257.415	3.791
1990	60.579	27.856	692.454	4.995.407	111.926	3.840
1991	63.248	27.654	704.376	4.539.804	128.948	3.936
1992	61.340	27.575	725.933	4.936.241	154.205	3.987
1993	64.514	27.535	746.283	5.502.999	95.526	4.079
1994	56.703	27.671	757.505	3.997.809	106.046	4.134
1995	58.008	26.834	776.863	4.386.066	108.076	4.235
1996	61.692	26.991	807.303	4.596.314	113.031	4.332
1997	66.567	26.864	874.995	4.642.455	195.165	4.461
1998	74.430	26.969	902.513	5.464.908	195.243	4.581
1999	65.658	26.802	924.471	5.581.069	178.060	4.643
2000	69.629	26.379	940.000	5.294.202	131.581	4.709
2001	60.508	26.350	948.416	4.262.343	73.716	4.781
2002	66.069	26.579	970.083	4.528.859	92.581	4.856
2003	62.238	26.027	997.620	5.093.693	122.606	4.921

Kaynak:

Bitkisel Üretim

Hazine Müsteşarlığı, **Tarım Üretimi**, (Çevrimiçi)

<http://www.treasury.gov.tr/yayin/hazineistatistikleri/1-7.xls>, 25 Temmuz 2005.

Ekili Dikili Alan

(1980-1989 Dönemi) DİE, **İstatistik Göstergeler 1923-2002**, Ankara, DİE Yay., 2003.

(1990-2002 Dönemi) Tarım Bakanlığı, **Tarımsal Alanların Kullanıma Göre Dağılımı**, (Çevrimiçi)

<http://www.tarim.gov.tr/arayuz/5/icerik.asp?efl=uretim/istatistikler/istatistikler.htm&curdir=\uretim\istatistikler&fl=bazitarimsal/kullanısdagilimi.htm>, 10 Mayıs 2004.

(2003 Yılı) DİE, **Türkiye İstatistik Yıllığı**, Ankara, DİE Yay., 2004, (Çevrimiçi) http://www.die.gov.tr/yillik/yillik_2004.pdf, 21 Temmuz 2005.

Traktör Miktarı

(1980-1989 Dönemi) DPT'nin çeşitli yıllara ait Plan ve Programlarından elde edilmiştir. DPT (Çevrimiçi) <http://ekutup.dpt.gov.tr/plan-pro.html>, 23 Haziran 2004.

(1990-2000 Dönemi) Tarım Bakanlığı, **Tarımsal Mekanizasyondaki Gelişmeler**, (Çevrimiçi)

<http://www.tarim.gov.tr/arayuz/5/icerik.asp?efl=uretim/istatistikler/istatistikler.htm&curdir=\uretim\istatistikler&fl=aletmakina/mekanizasyon.htm>, 10 Mayıs 2004.

(2001-2003 Dönemi) DİE, **Türkiye İstatistik Yıllığı**, Ankara, DİE Yay., 2004, (Çevrimiçi) http://www.die.gov.tr/yillik/yillik_2004.pdf, 21 Temmuz 2005.

Kimyasal Gübre Kullanımı

TÜGEM, **Cinslerine Göre Gübre Tüketimi**, (Çevrimiçi) http://www.tugem.gov.tr/tugemweb/gubre_tuketim.html, 21 Temmuz 2005.

Kaliteli Tohum Kullanımı

Tarım Bakanlığı, **Sertifikalı Tohum Dağıtım**, (Çevrimiçi) <http://www.tarim.gov.tr/arayuz/9/icerik.asp?efl=..uretim/istatistikler/istatistikler.htm&curdir=\uretim\istatistikler&fl=girdi/tohum/hububattohumu.htm>, 14 Temmuz 2005.

Sulanan Alan

(1980-1982 Dönemi) DPT'nin çeşitli yıllara ait Plan ve Programlarından elde edilmiştir. DPT, (Çevrimiçi) <http://ekutup.dpt.gov.tr/plan-pro.html>, 23 Haziran 2004.

(1983-2003 Dönemi) DPT, **Sulanan Alan**, (Çevrimiçi)

<http://ekutup.dpt.gov.tr/ekonomi/gosterge/tr/>, 13 Temmuz 2005.

3.6.3. Verilerin Düzenlenmesi

Bitkisel üretimin ve bunu etkileyen bağımsız değişkenlerin yıllara göre(1980-2003) gelişimini gösteren zaman serisi verileri modele alınmadan bir takım ön incelemeden geçirilmiştir. Zaman serilerinde verilerin sağlıklı bir şekilde kullanılabilmesi için serilerin durağan olması veya bir başka deyişle trend faktöründen arındırılması gerekmektedir. Bunun için yapılan birim kök testi aşağıda açıklanmıştır.

Zaman serisinin durağan hale getirilmesi için kullanılan en önemli durağanlık testi birim kök testidir. Birim kök testi sınamasını tanımlamak için kullanılan model, $Y_t = Y_{t-1} + u$ şeklindedir. (1 nolu Denklem) Denklemdeki “u”

notasyonu oluşturulan modeldeki hata terimini ifade eder ve beyaz gürültü hata terimi (White Noise) olarak adlandırılır. 1 nolu denklem, t dönemindeki Y'nin t-1 dönemindeki kendi değerine göre oluşturulan regresyon modelidir. Y_{t-1} 'in katsayısı 1'e eşitse birim kök sorunu ile yani durağan olmama sorunu ile karşı karşıya kalınır. Buna göre yukarıdaki 1 nolu denklem $Y_t = yY_{t-1} + u_t$ (2 nolu denklem) şeklinde ifade edilir. Burada $y=1$ olursa durağan olmayan bir zaman serisi söz konusudur.¹²³

Yukarıdaki 2 nolu denklem genellikle, $\Delta Y = (1-y)Y_{t-1} + u_t$ (3 nolu denklem) şeklinde yazılır. Bu da $\Delta Y = \alpha Y_{t-1} + u_t$ olarak ifade edilir. Burada $\alpha = (1-y)$, Δ ise birinci derece fark işlemini gösterir. ($\Delta Y = Y_t - Y_{t-1}$) 3 nolu denklemdeki α katsayısının aşağıda kurulan hipotez yardımı ile sıfır olup olmadığına bakılıp, H_0 hipotezi t değerine göre kabul yada reddedilerek, seride birim kök olup olmadığı kontrol edilir. $H_0: \alpha = 0$ ise Y_t serisi durağan değil, $H_1: \alpha \neq 0$ ise Y_t serisi durağandır.

Bu genel değerlendirmeden sonra üzerinde çalıştığımız değişkenlerin durağanlığının araştırılması için yapılan test sonuçları Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) sınaması altında aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 27
ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Yalın Halde	1. Farkı Alınmış	2. Farkı Alınmış
Ekili Alan	-1,31	-5,46**	
Gübre Kullanımı	0,39	-4,79**	
Tohum Kullanımı	-0,53	-3,46**	
Sulanan Alan	1,34	-0,84	-3,61**
Traktör Miktarı	2,37*		
Bitkisel Üretim	0,77	-3,75**	

*%5 ve %10 anlamlılık düzeyinde birim kök içermiyor.

**%1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde birim kök içermiyor.

¹²³ Damodar N. Gujarati, **Temel Ekonometri**, Çev. Ümit Şenesen, Gülay Günlük Şenesen, İstanbul, Literatür Yay., 1999, s. 718.

Tablo'da görüldüğü gibi, sadece traktör sayısını ifade eden değişken %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde yalın değerlerinde durağan iken, diğer değişkenler birinci dereceden diferansiyel farklarının alınması halinde durağan olmuştur. Bu değişkenlerden sadece sulanan alanları gösteren değişken ise ikinci dereceden diferansiyel farkının alınması sonucunda durağan hale gelmiştir.

3.6.4. Bitkisel Üretim Fonksiyonunun Oluşturulması

Değişkenlerin durağan olup olmadığı, durağan olmayanların durağan hale getirilmesi işleminden sonra diğer değişkenlerin bitkisel üretim üzerindeki etkisinin araştırılması için Cobb–Douglas üretim fonksiyonu esas alınarak üretim esneklikleri hesaplanmaya çalışılmıştır.

$$Y=cX_1^{\alpha_1}X_2^{\alpha_2}X_3^{\alpha_3}X_4^{\alpha_4}X_5^{\alpha_5}X_6^{\alpha_6} \text{ şeklinde ifade edilen fonksiyonda}$$

Y: Bitkisel üretim değerini (ton),

X₁: Ekilen alanı (ha),

X₂: Traktör sayısını (adet),

X₃: Kullanılan gübre miktarını (ton),

X₄: Dağıtılan tohumluk miktarını (ton),

X₅: Sulanan alanı (ha) ifade etmektedir. Fonksiyonu doğrusal biçime dönüştürüp ekonometrik tahmin denklemi şeklinde değerlendirdiğimizde,

$\log Y=c+\alpha_1\log X_1+\alpha_2\log X_2+\alpha_3\log X_3+\alpha_4\log X_4+\alpha_5\log X_5+u_i$ denklemi elde edilir. Bu denklem de durağanlaştırılmış ve tam logaritmik olarak aşağıdaki şekilde ifade edilebilir.

$d\log(\text{bitkisel üretim})=c+\alpha_1d\log(\text{ekili alan})+\alpha_2d\log(\text{traktör miktarı})+\alpha_3d\log(\text{gübre miktarı})+\alpha_4d\log(\text{tohum miktarı})+\alpha_5d\log(\text{sulanan alan 2})+u_t$ (Denklemden d

farkları, sulanan alan 2'deki 2 rakamı da bu değişkenin ikinci farkı alındıktan sonra durağan hale geldiğini ifade etmektedir.)

Denklemden elde edilecek α katsayıları bağımsız değişkendeki % değişimin, bağımlı değişkende % kaçlık bir değişmeye neden olacağını gösterir. Bu oranlar aynı zamanda üretim esneklikleri olarak da bilinmektedir.

3.6.5. Tahmin Sonuçları

Yukarıda belirtilen değişkenler çerçevesinde tam logaritmik kalıpla beraber doğrusal ve yarı logaritmik kalıplarla da regresyon tahminleri yapılmıştır. En anlamlı sonuçlar tam logaritmik kalıpta ve sulanan alanın dışlandığı denklemde elde edilmiştir. Sonuçlar aşağıda tabloda verilmiştir.

Tablo 28
Ekonometrik Model Tahmin Sonuçları

	Ekili Alan (Ha)	Traktör Miktarı (Adet)	Gübre Kullanımı (Ton)	Tohum Kullanımı (Ton)	Sulanan Alan (Ton)
Üretim Esneklikleri	0.424	1.386	0.292	-0.065	-----
Standart Hata	0.088	1.006	0.155	0.044	-----
Hesaplanan t Değerleri	4.818	1.370	1.886	-1.363	-----
R^2 : 0.52, DW: 2.76, F: 3.067					

t tablo değeri 0.01: 2.567, 0.05: 1.740, 0.10: 1.33

3.6.6. Bulgular ve Yorumlar

Yorumlara geçmeden önce elde edilen tahmin rakamlarının iktisadi, istatistiki ve ekonometrik bakımdan kısa bir değerlendirmesini yapmakta yarar vardır. Katsayıların işaret ve büyüklükleri, kullanılan tohumluk dışında pozitif çıkmıştır. Bu durum bağımsız değişkendeki artışla beraber, bağımlı değişkenin de artacağı anlamına gelir ki, mantıklı bir sonuçtur.

Katsayıların tek tek anlamlılığını gösteren t testlerine bakıldığında bütün katsayılar %10 anlamlılık düzeyinde anlamlı, %5 anlamlılık düzeyinde ekili alan ve gübre kullanımı değişkenleri anlamlı, %1 anlamlılık düzeyinde ise sadece ekili alan değişkeni anlamlı gözükmektedir.

Modelin bir bütün olarak anlamlı olup olmadığını gösteren $F_{hes.} = 3.067 > F_{tab.}(k-1, n-k) = 2.96$ olduğu için model anlamlı kabul edilir. $R^2 = 0.52$ olması modeldeki değişkenlerin bitkisel üretimdeki değişmelerin %50'sinden fazlasını açıkladığını gösterir. Bu oranın daha yüksek olması modelin açıklama gücünün yükseldiği anlamına gelir.

Zaman serileri ile yapılan çalışmalarda en çok üzerinde durulan ekonometrik sına otokorelasyon sınamasıdır. Durbin–Watson (DW) testi bu anlamda modelin otokorelasyona sahip olup olmadığını bir göstergesi kabul edilir. Bunun için tablodan elde edilen d_l ve d_u değerlerine bakılarak hesaplanan DW değerine göre karar verilir.¹²⁴ Tablodan elde edilen d_l ve d_u değerleri $n:24$ ve $k:4$ kısıtlamasına göre 0.75 ve 1.54 dür. Modelimizden elde ettiğimiz DW değeri de 2.76 'dır. $4 - d_u < 2.76 < 4 - d_l$ ($2.46 < 2.76 < 3.25$) olduğu için otokorelasyonun varlığından söz etmek anlamlı değildir. Çünkü eşik bölgesine yakın DW değeri de otokorelasyonun olmadığına işaret sayılabilir.

Modelden elde ettiğimiz üretim esneklikleri daha öncede belirtildiği gibi bağımsız değişkendeki % değişme karşısında bağımlı değişkendeki % değişmeyi göstermektedir. Bu anlamda elde edilen tahminlere göre ekili alanındaki %100'lük bir artış bitkisel üretimi %42.4 oranında arttıracaktır. Aynı şekilde traktör sayısındaki %100'lük bir artış, bitkisel üretimi %138.6, gübre kullanımındaki %100'lük artış ise bitkisel üretimi %29.2 oranında arttıracaktır.

¹²⁴ Aziz Kutlar, **Uygulamalı Ekonometri**, 2. bs., Ankara, Nobel Yay., 2005, s. 161-163.

SONUÇ

Tarım, medeniyetin gelişmesinde en önemli katkıyı sağlayan faktörlerin başında gelmektedir. İnsanlık tarihine baktığımızda, tarımsal devrimle birlikte çeşitli medeniyetlerin kurulduğunu görmekteyiz. Bu bağlamda tarımın, uygarlığın gelişmesinde anahtar rol oynadığını söylemek mümkündür.

Tarım, canlıların yaşamlarını devam ettirebilmeleri için gerekli olan temel besin maddelerini üreten bir sektördür. Bu bakımdan ister gelişmiş, ister az gelişmiş olsun, tüm ülkeler tarımsal faaliyette bulunmak durumundadırlar. Tarım, sadece gıda maddeleri üretmekle kalmaz, aynı zamanda istihdam, ihracat, sanayi sektörüne hammadde temini gibi ekonomiye çeşitli katkılar da sağlar. İktisadi büyüme ve gelişme ile beraber tarım sektörünün nisbi önemi azalmakla birlikte, bu sektörün mutlak öneminde herhangi bir azalma görülmemektedir.

Tarımsal üretim doğal şartlara bağlıdır. Üretim için uzun bir zaman sürecine ihtiyaç duyulmakta ve bu dönemde bulaşıcı hastalık, sel felaketi, don gibi olumsuzlukların görülmesi durumunda da üreticinin gelirinin bir kısmı veya tamamı yok olabilmektedir. Dolayısıyla bu sektörde risk ve belirsizlikler son derece fazladır. Tarımda sürekli üretim imkanı yoktur. Ayrıca bu ürünlerin arz ve talep esneklikleri düşüktür. Tarımsal ürünlerin dayanıksız olması, çabuk bozulması ve nakliye problemleri nedeniyle, bunların pazarlanmasında çeşitli problemler yaşanmaktadır. Tarımın bu ve bunlara benzeyen özellikleri, ayrıca bu sektörün stratejik ve vazgeçilmez bir öneme sahip olması nedeniyle tüm ülkeler, çeşitli tarımsal destekleme politikaları uygulama ihtiyacı duymaktadırlar. Fakat bu destekler konusunda ülkeler tamamen serbest hareket etme yeteneğine sahip değildirler.

1980'li yıllarla birlikte dünyada yaygın bir şekilde küreselleşme hareketleri ortaya çıkmıştır. Bu olguyu şekillendiren kurumların başında da IMF, Dünya Bankası ve AB gibi kurumlar gelmektedir. Bu kurumlara üye ülkeler,

ulusal tarım politikalarını oluştururken, bunların belirlediği politikaları da göz önünde bulundurmamak durumundadırlar.

Küreselleşme olgusunu şekillendiren kurumlar, az sayıda gelişmiş ülkenin denetimi ve kontrolü altındadır. Bu ülkeler kendi çıkarları doğrultusunda oluşturdukları çeşitli politikaları bu kurumlar vasıtasıyla uygulamaktadırlar. İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda gelişmiş ülkeler kendi toplumlarının beslenmesi ve sanayileri için ihtiyaç duydukları hammaddeleri temin edebilmek amacıyla az gelişmiş ülkelerdeki tarımsal faaliyetleri desteklemişlerdir. Fakat 1970'li yıllardan sonra, gelişmiş ülkelerin artık gıda maddeleri ve sanayi sektörü için hammadde ithalatına ihtiyaçları kalmamıştır. Uygulanan aşırı destekler ve teknolojik yenilikler ile gelişmiş ülkelerde tarımsal ürün stokları oluşmaya başlamıştır. Bu stokların eritilebilmesi, tarımsal ürünler için yeni pazarlar bulunmasına bağlıdır. Bu amaçla DTÖ, IMF, Dünya Bankası gibi kurumlarda çeşitli kararlar alınmakta ve IMF aracılığı ile bu kararların uygulanması sağlanmaktadır.

Az Gelişmiş Ülkeler (AGÜ) bozulan makro ekonomik dengelerini yeniden tesis edebilmek için istikrar programları uygulamaktadırlar. Bu programın uygulanması için IMF ile anlaşma yapılması ya da IMF'nin programın arkasında olduğunu açıklaması gerekmektedir. Çünkü, ihtiyaç duyulan kredinin ülkeye gelebilmesi IMF'nin programı desteklemesine bağlıdır. Bu nedenle, krize giren AGÜ'ler, genellikle IMF ile stand-by anlaşması imzalamaktadırlar. Özellikle 1980 sonrası dönemde IMF istikrar programlarında yapısal uyum programları da yer vermeye başlanmıştır. Bu programların bir parçası da tarımsal alanda yapılacak reformlardır. Dolayısıyla, IMF istikrar programı uygulamakta olan bir ülke, ulusal tarım politikalarını belirlerlerken, IMF'nin tarımsal reformlar konusunda yerine getirilmesini istediği şartlarını da göz önünde bulundurması gerekmektedir.

IMF tarafından yapısal uyum programlarında tarım sektörü ile ilgili yapılması şart koşulan düzenlemeleri; tarımsal desteklerin kaldırılması, tarımın piyasa ekonomisine açılması ve tarıma destek sağlayan devlet kurumlarının

özelleştirilmesi şeklinde sıralamak mümkündür. AGÜ'leri küçük gemilere (sandal) benzetebiliriz. Bu ülkeler bir anda piyasa ekonomine açılınca, söz konusu piyasalar bu sandalları dalgalı bir denizin ortasında kaderleriyle baş başa bırakmaktadır. Sandallar ne kadar iyi ve sağlam olursa olsun, büyük dalgalar onları batırmak için, bu küçük gemilere sürekli çarpmaya devam etmektedir. Diğer taraftan IMF, bu sandalları denize dayanıklı bir duruma getirmeden, tecrübesiz kaptanlar ve tayfalar ile, gemiye can yelekleri de almadan, ayrıca sonuçta ortaya çıkacak daha kötü durumları da düşünmeden, onları denizin daha dalgalı olan bölgelerine doğru itmektedir.

IMF programı uygulayan ülkeler arasında yapılan araştırmalar, çoğu ülkenin bu programlar neticesinde ekonomik bir iyileşme elde edemediğini ortaya koymaktadır. Hafif bir iyileşme gösteren ekonomiler de kısa bir süre sonra tekrar krize yakalanmaktadırlar. Hatta, IMF programları ülkeleri daha da kötü duruma getirmektedir. Ekonomik krize giren AGÜ'ler, krizden kurtulabilmek için IMF'ye müracaat ederler. Bu ülkeler hastalığa yakalanmış insan gibidirler. IMF bunlara hastalık teşhisi koyar ve onları hastaneye yatırır. Bu hastane diğerlerinden çok farklıdır. Buraya gelen hasta, burada bir müddet kaldıktan sonra, daha da kötüleşerek buradan ayrılır. Fakat bu ülkeler IMF'nin reçetelerini tatbik etmeye devam etmektedirler. Çünkü bunlar, ödeyemeyecek hale gelmiş bir borç batağına saplanmış durumdadırlar. Dolayısıyla IMF, yapısal uyum programları aracılığı ile, AGÜ'leri, gelişmiş ülkelere giderek artan bir bağımlılığa ve bu ülke vatandaşlarını da sefalete sürüklemektedir. Mozambik, Benin, Bolivya, Guyana, Kolombiya, Zambia, gibi ülkeler bu duruma örnek gösterilebilir. Yine Somali, Sudan, Zaire, Liberya gibi dünyanın en yoksul ülkeleri, yıllarca IMF programları uygulamışlar, fakat bu ülkelerin ekonomileri daha kötü hale gelmiştir. Brezilya, Meksika ve Güney Kore gibi ekonomik bakımdan daha iyi durumda olan ülkeler için de benzer durumlar söz konusudur.

Türkiye'de tarım sektörü, GSMH'nın yaklaşık olarak %13'ünü, toplam istihdamın %40'nı, ihracatın da %5'ini oluşturmaktadır. Bu göstergelerden de anlaşılacağı gibi, Türkiye tarımsal karakterli bir ekonomik yapıya sahiptir.

Türkiye coğrafi yapısı ve iklim şartları bakımından tarımsal üretime elverişli bir ülke olması bakımından, bu ürünlerin üretiminde dünyada söz sahibi ülkelerdendir. 1999 rakamlarına göre, buğdayda yedinci, mercimek ve nohutta ikinci, taze sebze dördüncü, sert kabuklu meyve, incir ve kayısıda birinci, taze meyvede sekizinci, tütünde dördüncü, pamukta yedinci, ayçiçeğinde onuncu, şeker üretiminde de on altıncı sıradadır. Türkiye’de üretilen tarımsal ürünlerin %60’ı bitkisel üretimden, %30’u hayvansal üretimden, %7-8’i orman ürünlerinden, %2-3’ü de su ürünlerinden oluşmaktadır. Türkiye’nin, tarımsal üretim bakımından sahip olduğu potansiyeli yeterince kullanamamaktadır.

Tarımsal işletmelerin büyük bir çoğunluğu küçük ve parçalı bir yapıya sahiptir. Ortalama işletme büyüklüğü 60 dekar civarındadır. İşletmeler küçülmeye devam etmektedir. Tarımsal mekanizasyon, gübre kullanımı, sulama, kaliteli tohum, hastalık ve zararlılarla mücadele gibi modern girdiler yeterince ve bilinçli bir şekilde kullanılmamaktadır. Tarımsal verimlilik düşüktür. Tarımda istihdam edilenlerin eğitim seviyesi son derece düşüktür. 2001 yılı verilerine göre, bu sektörde çalışanların %21.1’i okuma yazma bilmeyenlerden, %5.1’i diplomasız okur-yazarlardan, %65.4’ü ilkokul mezunlarından, %4’ü ortaokul mezunlarından, %4.1’i lise mezunlarından, %0.4’ü de yüksek okul mezunlarından oluşmaktadır. Tarımsal üretim alanlarının tamamı kullanıldığına göre, üretimi arttırmak için modern girdilerin yeteri kadar ve bilinçli bir şekilde kullanılması gerekmektedir. Bu da çiftçilerin eğitimi optimum işletme büyüklüğünün sağlanması ve tarımsal altyapının geliştirilmesine bağlıdır.

Türkiye’de tarım, gıda güvenliliğinin sağlanması, üretici veya tüketicilerin korunması, verimliliğin artırılması, üretim maliyetlerini azaltılması ve teknolojik gelişmenin sağlanması gibi çeşitli amaçlarla desteklenmektedir. Bu amaçlara ulaşmak için de destekleme alımları, girdi desteği, (gübre, tohum, tarımsal ve hayvansal ilaç, elektrik ve sulama desteği) kredi desteği, doğrudan ödemeler gibi çeşitli araçlar kullanılmaktadır. Türkiye’de çokça tartışılan konulardan biri de tarıma yapılan desteklerin maliyetidir. Bazılarına göre bu destekler, ileri derecelere ulaşmış, ekonomik istikrarın sağlanması adına bunların azaltılması

gerekmektedir. Bazıları da gelişmiş ülkelerle bir karşılaştırma yapıldığında, bunların son derece yetersiz olduğu, bunların çeşitli aldatmacalarla büyük rakamlar gibi gösterilmeye çalışıldığını savunmaktadır.

Türkiye’de tarımsal destekler hangi yöntemle hesaplanırsa hesaplanırsa, gelişmiş ülkelere göre son derece yetersizdir. Desteklerin GSMH’ya oranı Türkiye’de yüksektir. Fakat bu durum tarımın GSMH içindeki payının gelişmiş ülkelere kıyasla %14 gibi çok yüksek bir seviyede olmasından kaynaklanmaktadır. Tarımsal nüfus dikkate alındığında kişi başına desteğin bu ülkelere kıyasla son derece yetersiz kaldığı görülmektedir. Söz konusu destek miktarı ABD’de 20.000 dolar iken, Japonya’da 15.000 dolar, AB’de 8.000 dolar, Türkiye’de ise sadece 230 dolardır. Tarımı ve çiftçisi Türk tarımından ve çiftçisinden çok çok ileri seviyede olan gelişmiş ülkeler, bu sektöre bol miktarda kaynak aktarırken, tarımsal altyapısını tamamlayamamış, desteğe şiddetle ihtiyacı olan Türk tarımının aşırı derecede desteklendiğini söylemek gerçeklerle bağdaşmamaktadır.

Tarımsal destekleme politikalarında yanlışlıklar yapıldığı, tarımsal kesimin bir oy deposu olarak değerlendirildiği, tarımsal politikalarda popülist davranıldığı, dünyadaki gelişmelerin ve uluslar arası kuruluşlara karşı üstlenilen taahhütleri de dikkate alan politikalar demeti oluşturulmadığı bilinen bir gerçektir. Fakat bu gerçekler tarımsal desteklerin terk edilmesini gerektirmemektedir. Sürdürülemez hale gelen geleneksel politikaların değiştirilmesi, ulusal ve uluslar arası gelişmeleri de dikkate alan etkin destekleme politikalarının belirlenmesi ve uygulanması gerekmektedir. Çünkü Türkiye uygulamakta olduğu ekonomi politikası gereği, küreselleşen dünyada bu olguyu şekillendiren DTÖ, AB, IMF, DB, gibi kurumlarla çeşitli ilişkiler içerisinde olan bir ülkedir. Türkiye DTÖ’nün üyesidir ve 1994 yılında DTÖ Tarım Anlaşmasını imzalamıştır. Yine Türkiye, AB’ye aday ülke olması nedeniyle, tarım politikalarını Topluluğun Ortak Tarım Politikasına göre düzenlemek zorundadır. Ayrıca ülkemiz IMF ile yapılan anlaşmalardan kaynaklanan çeşitli yükümlülükler altına girmiştir. Dolayısıyla

tarımsal politikaların belirlenmesinde bu kurumlarla olan ilişkiler de dikkate alınmalıdır.

Türkiye IMF'nin kurulmasıyla birlikte bu kurum ile yakın ilişkiler içinde olan bir ülkedir. Ekonomik krizle karşılaştığı her dönemde IMF'ye müracaat edilmiş ve 2005 yılında imzalanan stand-by anlaşması ile bu sayı 19'a çıkmıştır. Türkiye, IMF ile en çok anlaşma yapan ülkeler arasında Filipinler'den sonra ikinci sırada yer alırken, IMF kaynaklarını en çok kullanan ülkeler arasında da listenin başlarında gelmektedir. Buna rağmen ülkede arzu edilen istikrar bir türlü sağlanamamıştır.

IMF ile yapılan bu anlaşmalarda tarımla ilgili hükümler 1980'li yıllarla birlikte ortaya çıkmıştır. 24 Ocak 1980 Kararları ile piyasa ekonomisi prensiplerinin benimsendiği politikaların uygulanmasına başlanmış, tarım da bundan etkilenmiştir. 1980-2000 yılları arasında uygulanan IMF istikrar programları neticesinde destekleme kapsamındaki ürün sayısı azaltılmış, tarımsal girdilere verilen destekler azaltılmış, Et Balık Kurumu, Süt Enstitüsü Kurumu, Yem Sanayi gibi önemli devlet kurumları özelleştirilmiştir. Bu özelleştirmeler neticesinde tarımsal ürün miktarları azalmış, üreticiler günden güne yoksullaşmaya başlamıştır. Yine bu dönemde tarımsal ürün ithalatı hızlı bir şekilde artmaya başlamıştır.

1980 sonrası dönemde IMF istikrar programlarıyla birlikte anılmaya başlanan yapısal reformlar, Türkiye'de özellikle 2000 ve 2001 yıllarında uygulamaya konulan programların bir parçası olmuştur. Tarımsal alanda yapılması istenen reformlar da açık bir şekilde ve detaylı olarak bu programlarda yerini almıştır.

2000 Yılı Enflasyonu Önleme Programında Tarım Politikaları başlığı altında mevcut tarımsal desteklerin hızlı bir şekilde ortadan kaldırılması ve bunun yerine doğrudan gelir desteğinin getirilmesi öngörülmüştür. Tarımsal reform başlığını taşıyan bu taahhütlerde parçalanmış araziler, verimlilik, girdi maliyetlerinin yüksekliği, köyden kente göç gibi ekonomik ve sosyal sorunlara

çözüm yollarına ilişkin problemlerden bahsedilmemiştir. Tarımsal reformun görüntüsü, tüm dolaylı desteklerin kaldırılıp, yerine dekara 10 milyon lira DGD verilmesi şeklinde ön plana çıkmıştır. Kasım 2000 ve Şubat 2001’de ortaya çıkan krizler nedeniyle programın enflasyon ayağı çökmesine rağmen, yapısal uyum ile ilgili düzenlemeler hızlı bir şekilde devam etmiştir.

Türkiye IMF istikrar programı uygularken arka arkaya iki kriz geçirmiş, bu krizlerin çözümü için acilen çıkarılması gereken yasalar için “15 günde 15 yasa” sloganı ile yeni bir istikrar programı hazırlamıştır. Krize çözüm olarak çıkarılması gereken yasalar içerisinde tütün ve şeker ile ilgili yasaların da bulunması, amacın aslında krizi önlemek değil, ülkenin içinde bulunduğu ortamdan istifade etmek olduğunu göstermektedir.

Çıkarılan tütün kanunu ile Tekel’in özelleştirilmesinin önü açılmış, Tekel’in yönetimi, Bakanlar Kurulunca atanacak bir kurula bırakılmış, bu kurulda yerli ve yabancı büyük şirketlerin temsil sandalyesi bulunacak, tütünün nerede ekileceği vb. kararları alma yetkisi bu kurula verilmiş...Yasanın getirdiği en önemli sıkıntılardan biri Türk tütününün giderek yok olmasıdır. Tütün Türkiye için sosyo-ekonomik bakımdan son derece önemli bir üründür. 550 bin üretici aile ile birlikte taşıma, pazarlama, işleme alanlarında çalışanlarla birlikte 3 milyon kadar kişi ve tüketiciler tütün konusundaki gelişmelerden etkilenmektedirler. Bu gerçeklere rağmen, tütün stoklarının günden güne artması, devletin yapmış olduğu alımlar nedeniyle zarara uğraması ve bu görev zararlarının yüksek meblağlara ulaşması gibi gerekçeler ileri sürülerek bu yasa çıkarılmıştır. Halbuki stokların oluşmasının temel nedeni “ne verirsene artı beş bin” şeklinde literatüre geçen meydan okumalar, “ek tabana sat devlet babana” tekerlemesi gibi hafızalarda kalan popülist yaklaşımlardır. Bir başka neden, ithal tütün kullanımının gittikçe artması, hatta Tekel’in kendi ürettiği Tekel 2000 ve Tekel 2001 markalı sigaralarda bile ithal tütün kullanması gibi nedenlerdir.

Türkiye sigara tüketiminin hızla arttığı, ve sigara kullanımına karşı yasal yaptırımların son derece kısıtlı olan bir ülkedir. Kendi ülkelerinde ağır yaptırımlara maruz kalan, üretimleri sınırlandırılan sigara şirketleri, Türkiye’nin

dışa açık büyüme stratejisini benimsediği 1980'li yılların başından itibaren Türkiye pazarında adım adım ilerlemişler, ekonomik krizi ortamından yararlanarak bu kanunu çıkartmışlardır.

Türkiye için sosyo-ekonomik bakımdan önemli unsurları bünyesinde barındıran şeker sektöründe önemli değişiklikler öngören şeker yasası, Güçlü Ekonomiye Geçiş Programının uygulanması için IMF tarafından acilen çıkarılması istenen 15 yasadandır. Bu yasa ile özelleştirmenin önündeki engeller kaldırılmakta, büyük yetkilere sahip bir kurul oluşturulmakta, şeker pancarı fiyatlarının Bakanlar Kurulu tarafından belirlenmesine son verilmektedir. Artık ne kadar şeker pancarı üretileceğine bu kurul karar verecek, ayrıca üretimin %10 kadarlık bir bölümü de nişasta bazlı şekerlerden oluşabilecektir. Şeker pancarı fiyatları şeker işletmecileri ile üreticiler arasındaki mutabakata göre belirlenirken, şeker satışları ise üreticiler tarafından serbestçe belirlenebilecektir.

Türkiye için son derece önemli bir ürün olan şekerpancarı ile ilgili politikaların, IMF istekleri doğrultusunda şekillendirilmesinin görünen nedeni, bu sektörün kamuya getirmiş olduğu yükün ortadan kaldırılmasıdır. Bu yasanın çıkarılmasında bu kadar ısrar edilmesinin gerçek nedeni ise; dünyada üretilen şeker miktarının şeker talebini aşması, kısa dönemde talebi arttırmak pek mümkün olamayacağına göre, arzın kısılması ve üretimi kısılan ülkelere şeker ihraç edilmesi arayışlarının artmasıdır. Türkiye gelir düzeyine kıyasla şeker tüketimi yüksek seviyede olan bir ülkedir. Yani Türkiye şeker açısından iyi bir pazardır. Gelişmiş ülkelerin ellerindeki stokları eritmeleri için bir fırsat da doğmuştur. Türkiye ekonomisi krize girmiş ve IMF'nin kucağına düşmüştür. O halde bu fırsat kaçırılmamalı ve IMF silahı kullanılarak şeker kanunu çıkarılmalıdır. Bu kanun ile şeker fabrikalarının özelleştirilmesi ve zamanla şekerpancarı üretiminin düşürülerek, ithal mısıra dayalı nişasta bazlı şeker üretiminin artması amaçlanmaktadır. NBS üretiminin maliyeti düşük olduğu için kâr oranı daha yüksektir. Bu üretimde hammadde olarak da ucuz ithal mısır kullanılmaktadır. Bu mısırların çoğu ABD'den ithal edilmekte ve büyük oranda transgenik ürünlerden oluşmaktadır. Türkiye'de transgenik ürünlerin kullanımı yasak olmasına rağmen,

bu ürünler rahatlıkla ülkeye girebilmektedir. Sonuçta halkın sağlığı tehdit edilirken, bu ürünleri üreten ulusal ve uluslar arası büyük firmalar kârlarına kâr katmaya devam etmektedirler. Ayrıca, bu kanun pancar tarımı yapan 450 bin aileyi, şeker fabrikalarında çalışan 35 bin kişiyi, şekerpancarının oluşturduğu yıllık 23 milyon tonluk taşıma hacminden yararlanan nakliyecileri yakından ilgilendirmektedir.

Tüm desteklerin kaldırılması ve bunların yerine ikame edilmesi tasarlanan DGD, ABD’de tarımsal üretim fazlalığını önlemek için, AB’de ise çiftçiyi tarımdan tamamen vazgeçirmek için kullanılmaktadır. Dünyanın hiçbir ülkesinde bu destek sistemi tek başına uygulanmamaktadır. Türkiye’de çoğu arazinin kayıt altına alınmadığı, tarımsal arazilerin genellikle küçük işletmelerden oluştuğu dikkate alındığında bu destek sisteminin tarımın problemlerine bir çözüm getiremeyeceğini tahmin etmek hiç de zor olmayacaktır. 2001 yılında dekara 10 milyon TL olarak belirlenen bu destek, 2002 yılında 13.5 milyon TL’ye, 2003 yılında da, 16 milyon TL’ye çıkarılmıştır. 2004 yılında dekar başına ödenecek 16 milyon TL’nin, 10 milyonluk kısmı Nisan 2005 tarihine kadar ödenecek, geri kalan 6 milyonluk miktarın da, 2006 yılında ödenmesi planlanmıştır.

Türkiye’de tarımsal işletmelerin %36’sı 1-20 dekarlık büyüklüğe sahiptir. Yine bu işletmelerin %68’i 50 dekardan küçüktür. Bu durumda, daha çok fakir çiftçilere yönelik olduğu söylenen DGD’nin yetersizliği yanında, bir de bunun bölünerek ve iki yıl gecikme ile verilmesi, bu desteğin göstermelik bir destek olduğunu ortaya koymaktadır. DGD, fakir çiftçiler için bir hayal kırıklığı meydana getirmiştir. Aynı zamanda bu destekleme sistemi, Türkiye’de tarımsal gelişmenin sağlanmasında bir katkı oluşturmaktan uzak görülmektedir.

Türkiye’de geleneksel tarım politikaları ile devam edilemeyeceği bir gerçektir. Tarımsal destekleme politikaları, siyasilerin oy kaygıları nedeniyle etkin bir şekilde uygulanamamaktadır. Seçim yaklaştığında bir önceki dönemde IMF istikrar programları çerçevesinde desteklenen ürün miktarını azaltan hükümetler, seçim yaklaşınca hemen bu sayıyı arttırabilmektedir. Çünkü ülke nüfusunun büyük bir bölümü tarım kesiminde bulunduğu için, bu insanlar siyasiler tarafından

bir oy deposu olarak görülmektedir. Bu nedenle tarımsal destekleme politikalarının, siyasilerin müdahalesinin minimum olduğu bir düzeye indirilmesi son derece önemlidir. Fakat burada bir gerçeği gözden kaçırmamak gerekmektedir. Bize destekleri kaldırım diyen gelişmiş, ülkeler kendi tarımlarını yüksek düzeylerde desteklemektedirler. Bu bilindiği halde IMF gibi kurumların bu konuda ileri sürdüğü şartları peşinen kabul etmek de son derece yanlıştır. O halde dünyadaki gelişmeleri de dikkate alan, ülke menfaatlerine uygun bir tarım politikasının benimsenmesi son derece önemlidir. Özellikle AB'ye tam üyelik için müzakere sürecinin yaklaştığı bu günlerde bu durum daha ciddi bir hal almıştır. Bilindiği gibi, müzakere sürecinde Türkiye'yi en çok uğraştıracak konuların başında tarım sektörü gelmektedir.

Türkiye'de tarımsal işletmeler çok parçalı bir yapıdadır ve bu parçalanma devam etmektedir. Bu işletmelerin toplulaştırılması ve parçalanmanın önüne geçmek için hukuki tedbirlerin alınması gerekmektedir.

Tarımda istihdam edilen nüfusun eğitim durumu son derece yetersizdir. Bu kişilere yönelik bilgi ve beceri artırıcı toplantılar, seminerler düzenlenmeli, çiftçilerin büyüklerinden gördükleri ve yanlış da olsa sürdürmekte ısrar ettikleri üretim teknikleri değiştirilmelidir. Ayrıca toprak tahlilleri yapılmalı, toprağın hangi ürüne daha çok elverişli olduğu belirlendikten sonra, bu doğrultuda üretim yapılması sağlanmalıdır.

Tarımsal üretimi arttırmak için ekili alanların arttırılması ve modern girdi kullanımı gerekmektedir. Kurduğumuz ekonometrik modelde de görüldüğü gibi, ekili alanların %100 arttırılması durumunda, bitkisel üretim %42.4 oranında artacaktır. Traktör sayısındaki %100'lük bir artış bitkisel üretimi %138.6, gübre kullanımında %100'lük bir artış da bitkisel üretimi %29.2 arttıracaktır. Türkiye'de tarımsal alanların tamamı kullanıldığına göre, tarımsal üretimi arttırmak için modern girdi kullanımından başka seçenek kalmamaktadır. Bu girdiler de bilinçli bir şekilde ve yeteri kadar kullanılmalıdır. Bunun için de çiftçinin eğitimi gerekmektedir.

Fakat yapısal uyum programları ile tarıma sağlanan tüm desteklerin kaldırılarak DGD uygulamasına gidilmiştir. IMF politikalarının ülke tarımını ne hale getirdiği çeşitli ülke örneklerinde görüldüğü halde, tarım politikaları ülke menfaatlerine göre değil de, gelişmiş ülkelerin çıkarları doğrultusunda şekillendirilmeye devam edilmektedir. Bunun sonucu olarak, tarımsal faaliyeti sürdüremeyen bir çok aile, bir umut içerisinde şehirlere göç etmek durumunda kalmaktadır. Bu zamansız göçler, çeşitli problemleri de beraberinde getirmekte, netice de sosyal patlamalara zemin hazırlamaktadır. Halbuki gelişmiş ülkeler kendi tarım sektörlerini yüksek oranda desteklemeye devam etmektedirler. Çünkü bu ülkeler tarımın ne kadar stratejik bir öneme sahip olduğunu çok iyi bilmektedirler.

1950'den bu yana dünya nüfusu yaklaşık üç kat artarken, tarım alanları %25 oranında azalmıştır. Dünyada sadece 7 ülke buğday ihraç edebilmektedir. Son 30 yılda pek çok tarım ülkesi tahıl ithal eder hale gelmiştir. Bu nedenle 21. yüzyıla tarım ve su kaynaklarının damgasını vuracağını söylemek bir kehanet değildir. Dolayısıyla bu alanda başarılı olan ülkeler, ekonomik ve siyasi olarak da güçlü olacaklardır. Türkiye'de bu potansiyel bol miktarda vardır. Fakat bu potansiyelin farkına varıp, bu yönde politikalar belirlemek ve bunları tavizsiz bir şekilde uygulamak gerekmektedir.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

Akder, Halis, Erol Çakmak: “Agricultural Structure and Employment in Turkey”, **Strengthening SIS Capacity in Agricultural Employment Statistics Project**, Ed. by. Tuncer Bulutay, Ankara, SIS, 1998, pp. 296-316.

Aksoy, Şerafettin: **Kamu Maliyesi**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1994.

Alpago, Hasan: **IMF-Türkiye İlişkileri**, İstanbul, Ötüken Yay., 2002.

Altan, Feride: “The Structure of Turkish Agriculture”, **Agricultural Structure and Employment in Turkey**, Ed. By. Tuncer Bulutay, Ankara, SIS, 1998, ss. 403-450.

Altuğ, Nuray: **İstikrar Politikaları ve Ülke Örnekleri**, İstanbul, Türkmen Kitabevi, 2001.

Aren, Sadun: **İstihdam, Para ve İktisadi Politika**, Ankara, Savaş Yay., 1992.

Arıcan, Erişah: **Gelişmekte Olan Ülkelerde İstikrar Politikaları: Türkiye**, İstanbul, Derin Yay., 2002.

Aruoba, Çelik: “Tarım Sektörü”, **Türkiye Ekonomisi “Sektörel Gelişmeler”**, Ed. Çelik Aruoba, Cem Alpar, Ankara, Özyurt Matbaacılık, 1992, ss. 29-48.

Aydoğuş, Osman: “Kriz ve Tarım Politikalarında Reform Girişimi”, **Kriz ve IMF Politikaları**, Ed. Ömer Faruk Çolak, İstanbul, Alkım Yay., 2002, ss. 177-206.

Aysu, Abdullah: **Tarlardan Sofraya Tarım**, İstanbul, Su Yay., 2002.

Başkaya Fikret: **Devletçilikten 24 Ocak Kararlarına**, Ankara, Birlik Yay., 1986.

- Başkaya Fikret: **Paradigmanın İflası**, 5. bs. İstanbul, Doz Yay., 1996.
- Begg, David, Stanley Fischer, Rudiger Dornbusch: **Makro İktisat**, Ed. Vildan Serin, İstanbul, Alkım Yay., 2001.
- Cooper, S. Kerry et. al.: **Money, The Financial System and Economic Policy**, USA, Addition-Wesley Publishing Company, 1983.
- Çağlar, Ünal: **Döviz Kurları-Uluslar Arası Para Sistemi ve Ekonomik İstikrar**, İstanbul, Alfa Yay., 2003.
- Çelebi, A. Kemal: **Türkiye’de Ekonomik İstikrarsızlığın Dışsal-Yapısal Nedenleri ve İstikrar Politikaları**, Manisa, Emek Matbaacılık, 1998.
- Çubukçu, M. Asım, Cennet Oğuz: **Tarım Ekonomisi**, Konya, 1998.
- Danaher, Kevin: **IMF ve Dünya Bankası’na Karşı 10 Neden**, Çeviren, Bülent Doğan, İstanbul, Metis Yay., 2005.
- Demir, Gülten: **Asya Krizi ve IMF**, İstanbul, Der Yay., 1999.
- Dinler, Zeynel: **İktisada Giriş**, Bursa, Ekin Kitabevi, 2000.
- Dinler, Zeynel: **Tarım Ekonomisi**, 5. bs., Bursa, Ekin Kitabevi, 2000.
- Doğan, Seyhun: **IMF İstikrar Programları ve Türkiye**, İstanbul, Işıklı Yay., 1997.
- Dura, Cihan: **Cumhuriyetten Bu Yana Türkiye Ekonomisinin Gelişimi ve Geleceğe Bakış**, Kayseri, 1989.
- Eğilmez, Mahfi, Ercan Kumcu: **Ekonomi Politikası Teori ve Türkiye Uygulaması**, İstanbul, Om Yayınevi, 2003.
- Ekemen, Ebru: **21. Yüzyılın Eşiğinde Avrupa Birliği’nde Ortak Tarım Politikası**, İstanbul, İktisadi Kalkınma Vakfı Yay., 2000.

- Ekici, Mehmet Sena: **İktisada Giriş**, Ankara, Siyasal Kitabevi, 2001.
- Ener, Meliha, Esra Siverekli Demircan: **Küreselleşen Dünyada IMF Politikaları ve Türkiye**, Ankara, Roma Yay., 2004.
- Eraktan, Gülcan: **Tarım Politikalarının Temelleri ve Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikası**, İstanbul, Uzel Yay., 2001.
- Erdost, Cevdet: “IMF’nin İstikrar Politikaları”, **IMF İstikrar Politikaları ve Türkiye**, Ed. Cevdet Erdost, Ankara, Savaş Yay., 1982, ss. 93-112.
- Erginay, Akif: **Kamu Maliyesi**, Ankara, Savaş Yay., 1992.
- Erkan, Hüsnü: **Ekonomi Politikasının Temelleri**, İzmir, Aydın Yay., 1990.
- Erkuş, Ahmet vd.: **Tarım Ekonomisi**, Ankara, A.Ü. Ziraat Fak. Yay., 1995.
- Gujarati, Damodar N.: **Temel Ekonometri**, Çev. Ümit Şenesen, Gülay Günlük Şenesen, İstanbul, Literatür Yay., 1999.
- Günay, Kadir: **Türkiye’de Gübre Sektörüne İlişkin Gözlem ve Öneriler**, Ankara, T.C. Merkez Bankası Yay., 1991.
- Güriş, Selahattin: Ebru Çağlayan, **Ekonometri Temel Kavramlar**, İstanbul, Der Yay., 2000.
- Gürler, A. Zafer: **Tarım Politikası**, Tokat, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yay., 1997.
- Hiç, Süreyya: **Türkiye Ekonomisi**, 2. bs., İstanbul, Filiz Kitabevi, 1994.
- İnan, İ. Hakkı: **Tarım Ekonomisi ve İşletmeciliği**, 5. bs., İstanbul, Avcı Ofset, 2001.
- Kafaoğlu, A. Başer: **Tarım Bolluk İçinde Yoksulluk**, 2. bs., İstanbul, Kaynak Yay., 2002.

- Karluk, S. Rıdvan: **Türkiye Ekonomisi**, 4. bs., İstanbul, Beta Yay., 1996.
- Kasnakoğlu, Haluk, Erol H. Çakmak: **Ulusal ve Uluslararası Gelişmeler Işığında Etkin Tarım Politikaları**, Ankara, Türkiye İhracatçılar Meclisi Yay., 2001.
- Koutsoyiannis, A.: **Ekonometri Kuramı**, Çev., Ümit Şenesen, Gülay Günlük Şenesen, İstanbul, Verso Yay., 1989.
- Kazgan Gülten: **Küreselleşme ve Ulus-Devlet, Yeni Ekonomik Düzen**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2002.
- Kazgan Gülten: **Yeni Ekonomik Düzendeki Türkiye'nin Yeri**, İstanbul, Altın Kitaplar Yay., 1994.
- Kazgan, Gülten: **Ekonomide Dışa Açık Büyüme**, 2. bs., İstanbul, Altın Kitaplar Yay., 1988.
- Kepenek, Yakup, Nurhan Yentürk: **Türkiye Ekonomisi**, 13. bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 2003.
- Kutlar, Aziz: **Uygulamalı Ekonometri**, 2. bs., Ankara, Nobel Yay., 2005.
- Kutlu, M. Sezai, Rıza Demirci: **Stand-by Anlaşmaları Açısından Türkiye-IMF İlişkileri**, Ankara, Vergi Denetmenleri Derneği Yay., 2001.
- Mishkin Frederic S.: **Money, Interest Rate and Inflation**, England, Edward Elgar Publishing 1993.
- Mussa, Michael: **Zaferden Trajediye, IMF ve Arjantin**, Çev. İ Halit Elçi, 2. bs., İstanbul, Yeni Hayat Kütüphanesi Yay., 2003.
- Orhan, Osman Z.: **Türkiye'de Tarımsal Destekleme ve Taban Fiyatları Politikası**, İstanbul, İTO Yay., 1999.

Özgüven, Ali: **Tarım Ekonomisi ve Politikası**, 2. bs., İstanbul, Filiz Kitabevi, 1983.

Parasız, M. İlker: **İktisadın A B C'si**, Bursa, Ezgi Kitabevi, 2000.

Parasız, M. İlker: **Kriz Ekonomisi (Hiperenflasyon ve Yüksek Enflasyonla Mücadelede Ünlü İstikrar Politikaları ve 5 Nisan Kararları)**, Bursa, Ezgi Kitabevi, 1995.

Pekin, Tevfik: **Makro Ekonomi**, İzmir, Bilgehan Basımevi, 1988.

PETROL-İŞ: **IMF Tahribatı ve Türkiye:2000-2004**, İstanbul, Petrol-İş Yay., 2004.

Rehber, Erkan, Bahattin Çetin: **Tarım Ekonomisi**, Bursa, Vipaş Yay., 1998.

Savaş, Vural: **İktisat Politikasına Giriş**, İstanbul, Ar Yay., 1982.

Savaş, Vural: **Kalkınma Ekonomisi**, İstanbul, Beta Yay., 1986.

Savaş, Vural: **Politik İktisat**, İstanbul, Beta Yay., 1986.

Seyidoğlu, Halil: **Ekonomik Terimler-Ansiklopedik Sözlük**, Ankara, Güzem Yay., 1992.

Seyidoğlu, Halil: **Uluslararası İktisat**, 7. bs., İstanbul, Güzem Yay., 1990.

Stiglitz, Joseph E.: **Kamu Kesimi Ekonomisi**, Çev. Ömer Faruk Batırel, İstanbul, Marmara Üniversitesi Yay., 1994.

Stiglitz, Joseph E.: **Küreselleşme Büyük Hayal Kırıklığı**, Çev. Arzu Taşçıoğlu, Deniz Vural, 2. bs., İstanbul, Plan B Yay., 2002.

Şahin, Hüseyin: **Türkiye Ekonomisi**, 3. bs., Bursa, Ezgi Kitabevi, 1995.

Şahin, Hüseyin: **Türkiye Ekonomisi**, İstanbul, Ezgi Kitabevi, 2002.

- Şahin, M. Yurdal: **Ülkemizde Tarım Sektörünün Yeri, Önemi ve Sektöre İlişkin Teşvik Uygulamaları**, Ankara, Hazine Müsteşarlığı Yay., 2002.
- Şahinöz, Ahmet: “Dünya Ticaret Örgütü ve Avrupa Birliği’nde Teşvikler”, **Ekonomik Gelişme Teşvikler ve Sivas**, Ed. Erdinç Telalar, Ankara, İmaj Yay., 2000, ss. 1-42.
- Şahinöz, Ahmet: “Tarım Sektörü”, **Türkiye Ekonomisi**, Ed. Ahmet Şahinöz, Ankara, İmaj Yay., 2001 ss. 73-104.
- Tregarthen, Timothy: **Economics**, New York, Worth Publishers, 1996.
- Tuna, Yusuf: **Tarımda Verimlilik Artışının Ekonomik Sonuçları: Türkiye ile İlgili Bir Değerlendirme**, Ankara, Milli Prodüktivite Merkezi Yay., 1993.
- Tuncer, Haydar Oğuz: **Tarımın Türkiye Ekonomisine Katkısı**, Ankara, TOBB Yay., 1990.
- Türk, İsmail: **Maliye Politikası**, Ankara, Turhan Kitabevi, 1992.
- TÜSİAD: **Tarım Politikalarında Yeni Denge Arayışları ve Türkiye**, İstanbul, Tüsiad Yay., 1999.
- Ulugay, Osman: **24 Ocak Deneyimi Üzerine**, İstanbul, Hil Yay., 1983.
- Uzunoğlu, Sadi: **IMF ile Nereye Kadar?**, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası Yay., 2004.
- Uzunoğlu, Sadi v.d.: **Tarım Kesiminde Yeniden Yapılanma: Yeni Destekleme Politikaları ve Ürün Borsalarının Organizasyonu**, İstanbul, İTO Yay., 2001.
- Ülgen Gülden: **İktisat Bilimine Giriş**, İstanbul, Der Yay., 2002.
- Üstünel, Besim: **Makro Ekonomi**, İstanbul, Mısırlı Matbaacılık, 1990.

Yener, M. Cüneyt v.d.: **Tarımsal Destekleme Politikalarının Değerlendirilmesi: “Alternatif Model”**, Ankara, Hazine Müsteşarlığı Yay., 1996.

MAKALELER

Açıköz, Mehmet: “Tarımın Yapısı ve Yeni Düzenlemelerin Etkisi”, **İktisat Dergisi**, Sayı:412, Nisan 2001, ss. 3-21.

Akder, A. Halis: “Türkiye Tarım Politikasında Destekleme Reformu”, **Asomedyas Dergisi**, Aralık 2003, ss. 46-68.

Alkinoğlu, Lale: “Türkiye’de Uygulanan İstikrar Politikaları ve Sonuçları”, **Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Sayı:15, 1999, ss. 307-319.

Aslan, Bora: “IMF ve İstikrar Programları”, **Çerçeve Dergisi**, Sayı:27, Aralık 2001, ss. 24-27.

Athukorala, Prema: “Agricultural Trade Policy Reform in South Asia: The Role of The Uruguay Round and Policy Options for The Future WTO Agenda”, **Journal of Asian Economics**, Volume:11, May 2000, pp. 169-193.

Avırgan, Tony: **World Bank, IMF Threw Colombia into Tailspin**, April 4, 2002, (Çevrimiçi) <http://www.globalpolicy.org/soecon/bwi-wto/wbank/2002/0404colombia.htm>, 22 Haziran 2004.

Aydın, Bahadır: “Heterodoks ve Ortodoks İstikrar Programları Üzerine Bir Değerlendirme”, **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, Sayı: 185, Kasım 1995, ss. 7-12.

Aydın, Zülküf: “Tarım Üreticisi Yapısal Uyum Politikaları Kısılacı Altında”, **Ekonom Dergisi**, Sayı:18, Temmuz 2001, ss. 6-12.

Aysu, Abdullah: **Doğrudan Gelir Desteği (Açlık Parası)**, (Çevrimiçi) <http://www.inadina.com/inadeski/sayi3/aysudgelir.htm>, 3 Ekim 2004.

Aysu, Abdullah: **Tütün Yasası Ne Getiriyor Ne Götürüyor**, (Çevrimiçi)
http://www.inadina.com/inadeski/sayi3/a.aysu_tutun.htm, 26 Temmuz
2005.

Aysu, Abdullah: **Uluslar Arası Sermayenin Yeniden Yapılanması ve Tarım**,
(Çevrimiçi) <http://www.kesk.org.tr/kesk.asp?sayfa=kesksesyazi&id=69>, 1
Temmuz 2005.

Aysu, Abdullah: **2002 Yılı Tarım Bütçesi, Desteklemeler ve Gerçekler**, 23
Ekim 2001, (Çevrimiçi)
<http://www.sendika.org/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=292>, 7 Ekim 2004.

Aysu, Abdullah: **2002 Yılı Tarım ve Hayvancılık**, (Çevrimiçi)
http://www.sav.org.tr/Almanak_yazilar%5CEko_04_A_Aysu.htm, 4 Ekim
2004.

Bağımsız Sosyal Bilimciler-İktisat Grubu: **Güçlü ekonomiye Geçiş Programı
Üzerine Değerlendirmeler**, (Çevrimiçi)
<http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org/iktisatg.htm>, 26 Ekim 2003.

Balkanlı, A. Osman: “Türkiye’de Tarım Sektöründe Gelişme Sorunu ve
Belirleyicisi Olan Faktörler”, **İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**,
Sayı:27, Ekim 2002, ss. 153-187.

Bayraktar, Ş. Şemsi: **D.T.Ö. Cenevre Kararları Türkiye Tarımını Nasıl
Etkileyecek, Neler Olacak**, (Çevrimiçi)
http://www.tzob.org/tr/tzob/tzop_basin_bulteni/tzop_basinbulteni_16_08_2004.htm, 3 Ekim 2004.

Boratav, Korkut: **Cancun’daki Tıkanma Üzerine Çeşitlemeler**, (Çevrimiçi)
<http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org>, 6 Ekim 2003.

Cancun Değerlendirmesi, 19 Eylül 2003, (Çevrimiçi)
<http://www.antimai.org/can/grupcancunde1.htm>, 14 Şubat 2005.

Cecchetti, Stephan G.: “Making Monetary Policy: Objectives and Rules”, **Oxford Review of Economic Policy**, Volum:16, No:4, (Çevrimiçi)
<http://oxcep.oupjournals.org/cgi/reprint/16/4/43.pdf>, 9 Ocak 2003.

Çağlar, Levent: **Dünya Tarım Ticaretinde Yeni Düzen Türkiye’yi Vuracak**, (Çevrimiçi) <http://www.referansgazetesi.com/archiv/0508/turk.htm>, 3 Ekim 2004.

Çağlar, Levent: “Tarım Reformu, Dekara 10 Milyon Türk Lirası”, **Ekonom Dergisi**, Sayı:19, Mart 2002, s. 44-47.

Çarıkçı, Emin: “2000-2001 Yılı Ekonomik Krizlerin Sebepleri ve Sonuçları”, **Yeni Türkiye Dergisi** (Ekonomik Kriz Özel Sayısı), Sayı:41, ss. 475-490.

Döös, Bo R.: “Population Growth and Loss of Arable Land”, **Global Environmental Change**, Vol. 12, 2002, (Çevrimiçi)
www.elsevier.com/locate/gloenvcha, 11 Ocak 2003.

Dura, Cihan: **Bir Atatürkçü Laiklik Kadar Tekel’e de Sahip Çıkar**, (Çevrimiçi) <http://www.turksolu.org/40/dura40.htm>, 26 Temmuz 2005.

“Dünya Ticaret Örgütü ve Tarım Sektörü”, **İGEME’den Bakış Dergisi**, Sayı:20, Ocak-Nisan 2002, ss. 28-35.

Engler, Yves: **Starved by the IMF**, October 9, 2003, (Çevrimiçi)
<http://www.globalpolicy.org/soecon/bwi-wto/imf/2003/1009starved.htm>, 22 Haziran 2004.

Ergin, Gürol: “Tarımın Yapısı ve Yeni Düzenlemelerin Etkisi”, **İktisat Dergisi**, Sayı: 412, Nisan 2001, ss. 3-21.

- Ergin, Gürol: “Tütünde Dayatılan Yabancılaştırmadır”, **Ekonom Dergisi**, Sayı:18, Temmuz 2001, ss. 14-15.
- Ergin, Gürol, Zehra Eyicil: **Türkiye Tarımı 2000**, (Çevrimiçi) http://www.zmo.org.tr/odamiz/an_hatlatariyla_turkiye_tarimi.php, 11 Eylül 2004.
- Ertuğrul, Cemil: “Küreselleşme Koşullarında Tarım Politikalarında Gelişmeler ve Türkiye”, **İktisat İşletme ve Finans Dergisi**, Sayı:160, Temmuz 1999, ss. 62-84.
- Esen, Oğuz: “Heterodoks İstikrar Programları: Teori ve Uygulama”, **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Sayı:3-4, 1989, ss. 33-64.
- Esen, Oğuz: “Yüksek Enflasyon ve Heterodoks İstikrar Programları”, **İktisat Dergisi**, Sayı:290, Ocak 1989, ss. 18-21.
- EYYSEN: **IMF Politikalarının Çeşitli Ülkelerdeki Sonuçları**, Enerji Yapı Yol Sendikası Yay., (Çevrimiçi) <http://www.eyyesen.org.tr>, 21 Haziran 2004.
- Gülpınar, Faruk: **Yeni Tütün Kanunu Çıkarken**, (Çevrimiçi) <http://www.tutuneksper.org.tr/guncelleme/a/4733eles.htm>, 3 Ekim 2004.
- Günaydın Gökhan: **Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası, Türkiye Tarım Sektörü İçin Bir Çıkış Yolu Olabilir Mi?**, (Çevrimiçi) <http://www.zmo.org.tr>, 9 Şubat 2005.
- Günaydın Gökhan: **Türkiye Tarımı ve Değişme Eğilimleri**, (Çevrimiçi) http://www.zmo.org.tr/odamiz/turkiye_tarimi_degisme_egilimleri.php, 11 Eylül 2004.
- Günaydın, Gökhan: “Türkiye’de Tarım Politikalarına Çokuluslu Şirketlerin Etkisi (Şeker Sektörü Örneği)”, **Tarım ve Mühendislik Dergisi**, Sayı:68, 2004, (Çevrimiçi) http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/158_ek.pdf, 12 Eylül 2004.

Gürbüz, Mahir: **Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) Cenevre Tarım Çerçevesine İlişkin Tema Vakfı Değerlendirmesi (20.08.2004)**, (Çevrimiçi) http://www.tema.org.tr/tr/cevre_kutuphanesi/tarim/pdf/DTORapor.pdf, 4 Ekim 2004.

Hayri, Mustafa: **Cancun Zirvesinin Ardından**, (Çevrimiçi) http://www.turkishtime.org/2147_1_tr.asp, 14 Mart 2005.

Hisarcıkloğlu, Rifat: **Türkiye Yıllardır İhmal Etmiş Olduğu Yapısal Reformların Çoğunu, Son 2 Yılda Tamamlamıştır**, (Çevrimiçi) <http://www.elegens.com.tr/arsiv/63/haber007.html>, 14 Haziran 2005.

Kaygısız, Ferhat Hoştürk: “Uygulanan Genel Ekonomik Politikaların Hayvancılık Sektörü Üzerindeki Etkileri”, **İktisat Dergisi**, Sayı:412, Nisan 2001, ss. 66-74.

Kıral, Taner, Halis Akder: **Makro Ekonomik Göstergelerle Tarım Sektörü**, (Çevrimiçi) <http://www.zmo.org.tr/etkinlikler/5tkoz/01.pdf>, 26 Ekim 2003.

Köten, Abdullah: “Küreselleşen Dünya Ticaret Kuralları Çerçevesinde Tarım Sektörü ve Türkiye”, **İGEMEDE'den Bakış Dergisi**, Sayı:20, Ocak-Nisan 2002, ss. 8-11.

Lankoski, Jussi: **Environmental Effects of Agricultural Trade Liberalization and Domestic Agricultural Policy Reform**, UNCTAD, April 1997, (Çevrimiçi) http://www.unctad.org/en/docs//dp_126.en.pdf, 23 Ocak 2003.

Minibaş, Türkel: “Tarımın Yapısı ve Yeni Düzenlemelerin Etkileri”, **İktisat Dergisi**, Sayı:412, Nisan 2001, ss. 3-21.

Oktar, Suat: “Hiperenflasyon ve Heterodoks İstikrar Programları”, **Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi**, Sayı:7, Temmuz 1994, ss. 35-44.

- Oktar, Suat: “Para Politikasının Güvenilirliği ve Güvenilirliğin Sağlanmasında Enflasyon Hedefi Yaklaşımı”, **Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi**, Sayı:2, Şubat 1998, ss. 3-10.
- Oral, Necdet: **Az Gelişmiş Ülkelerde Tarım Nasıl Çökertiliyor**, (Çevrimiçi), <http://www.barikat-lar.de/gorusler/tarim20-2.htm>, 14 Haziran 2005.
- Oral, Necdet: **Tekellerin Tarımda Özelleştirme Vurgunları**, (Çevrimiçi) http://www.uzaklar.net/html/tekellerir_tarimda_ozellestirm.html, 26 Temmuz 2005.
- Necdet Oral, **Türkiye’de Gıda Sektörü Tekellerin Denetimine Giriyor**, 29 Mart 2004, (Çevrimiçi) www.sendika.org, 26 Haziran 2004.
- Oyan, Oğuz: “IMF-DB Yaklaşımı Tarımı Bitirir”, **Ekonomik Forum Dergisi**, Sayı:5, Mayıs 2001, ss 32-35.
- Oyan, Oğuz: “İstikrar Programları ve Ekonominin Sorunları-Reel Sektör”, **İktisat Dergisi**, Sayı: 413-414, Mayıs-Haziran 2001, ss. 68-72.
- Oyan, Oğuz: “Tarımda Yapısal Uyarılama ve Türkiye’nin Çıkarları”, **İktisat Dergisi**, Sayı: 412, Nisan 2001, ss. 28-40.
- Oyan, Oğuz: “80 Yılda Geline Nokta: Tarımda Tam Teslimiyet”, **İktisat Dergisi**, Sayı: 440, Ağustos 2003, ss. 62-71.
- Oyan, Oğuz: **2000 ve 2001 Programlarında Ulusal Tarım Politikalarının Tasfiyesi**, (Çevrimiçi) <http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org/iktisatg.htm>, 12 Aralık 2002.
- Özalp, Erkin: **Türkiye’de Tarım Sorunu**, (Çevrimiçi) http://www.gelenkyayinevi.com/per_yay/gelenek_makale.asp?sayi=75&sira=3&sayfa_no=1, 3 Ekim 2004.

- Özdemir, Zekai: “Türk Tarımında Destekleme Uygulamaları ve Sonuçları”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt:47, Sayı:1-4, 1998, ss. 261-279.
- Özer, Sultan: “Tütün Kanunu da Sağlığa Zararlı”, **Ekonom Dergisi**, Sayı:18, Temmuz 2001, ss. 13-17.
- Özkaya, Tayfun v.d.: “Türkiye Tarım Ekonomisi Nereye Götürülüyor?”, **İktisat Dergisi**, Sayı:412, Nisan 2001, ss. 47-58.
- Özkaya, Tayfun, Ferruh Işın, Ayşe Uzmay: **Türkiye ve Avrupa Birliği’nde Tarım Sektörüne Yönelik Desteklemeler**, (Çevrimiçi) <http://www.agr.ege.edu.tr/~teder/Sonuz5.html>, 3 Ekim 2004.
- Palamut, Mehmet E., Filiz Giray: “Cumhuriyetten günümüze Yaşanan Mali Krizler ve Uygulanan Politikalar”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Ekonomik Kriz Özel Sayısı, Sayı:41, 2001, ss. 20-44.
- Sakarya, A. Orçun: “DTÖ Tarım Anlaşması ve Anlaşma Sonrası Türkiye’nin İzlediği Müzakere Pozisyonu”, **Dış Ticaret Dergisi**, Sayı:28, Nisan 2003, ss. 93-115.
- Saraçoğlu, Metin, Erol Bulut: “Tarımın Kalkınmadaki Rolü ve Türkiye’de Tarımsal Teşvikler”, **G.Ü. İ.İ.B.F. Dergisi**, Sayı:1, 2004, ss. 47-62.
- Satin, Morton: **Food Quality and International Trade**, (Çevrimiçi) http://www.fao.org/ag/ags/agsi/gtz_html.htm, 9 Ocak 2003.
- Seyidoğlu Halil: “Uluslararası Mali Krizler, IMF Politikaları, Az Gelişmiş Ülkeler, Türkiye ve Dönüşüm Ekonomileri”, **Doğuş Üniversitesi Dergisi**, Sayı:2, Temmuz 2003, (Çevrimiçi) http://www.1.dogus.edu.tr/dogustur/journal/cilt_4_sayi_2/M00091.pdf, 17 Aralık 2005.

Siverekli, Esra Demircan, Meliha Ener: **IMF'nin Gelişmekte Olan Ülkeler ve Türkiye'de Uygulanan İstikrar Programları Üzerine Etkileri**, (Çevrimiçi) <http://biibf.comu.edu.tr/edemircanmenerm.pdf>, 13 Haziran 2005.

Stamaulis, Kostas G, Alberto Zezza: **Socioeconomic Policies and Food Security**, June 5, 2002, (Çevrimiçi) http://www.fao.org/es/ESA/wp/wp02_01.pdf, 9 Ocak 2003.

Stiglitz, Joseph E.: **Globalism's Discontents**, January 14, 2002, (Çevrimiçi) <http://www.globalpolicy.org/globaliz/econ/2002/0114stiglitz.htm>, 22 Haziran 2004.

Stiglitz, Joseph E.: **The Hospital That Makes You Sicker: The International Monetary Fund (IMF)**, March 2004, (Çevrimiçi) http://www.thirdworldtraveler.com/IMF_WB/HospMakesYouSick_IMF.html, 22 Haziran 2004.

Suiçmez, Baki Remzi: **Tütün Sektöründe Değişim: IMF-Dünya Bankası Anlaşmaları ve Tütün Yasası**, Mayıs 2002, (Çevrimiçi) <http://www.antimai.org/tme/imftutun.htm>, 17 Aralık 2002.

Şahin, Mehmet: **İnsancıl Yüzlü Uyum ve Sosyal Adalet**, (Çevrimiçi) <http://www.sosyalhizmetuzmani.org/insanciluyumsosyaladalet.doc>, 17 Haziran 2005.

Şahinkaya, Serdar: "İstikrar Programları Üzerine Bazı Gözlemler ve Yeni İktisat Politikası Yaklaşımı", **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, Sayı:157, Temmuz 1993, ss. 18-30.

Şahinöz, Ahmet: "Tarım Reformu, Made in IMF", **İktisat, İşletme ve Finans Dergisi**, Sayı:172, Temmuz 2000, ss. 37-52.

Şahinöz, Ahmet, Taylan Kıymaz: “Şekerin Geleceği ve Alternatif Politika Arayışları”, **Hazine Dergisi**, Sayı:15, Mayıs-Aralık 2002, ss., 101-125.

Şen, Burak: “IMF’in Türkiye Macerası”, **Çerçeve Dergisi**, Sayı:27, Aralık 2001, ss. 56-65.

“Tarım Alanında Yapılması Gereken Düzenlemeler”, **Cine-Tarım Dergisi**, Sayı:33, Şubat 2001, (Çevrimiçi) <http://www.cine-tarim.com.tr/dergi/arsiv33/gundem01.htm>, 10 Ocak 2003.

Teoman, Özgür: “Fark Ödeme Sistemi-Buğdayda Uygulanabilirlik”, **GAP Bölgesinde Dış Ticaret ve Tarım**, Ed. Ercan Uygur ve İrfan Cıvırcı, Ankara, Türkiye Ekonomi Kurumu Yay., 2004, ss. 181-194.

Tuna, Yusuf: “Tarım Ürünleri Fiyatlarına Devlet Müdahalesi ve Türkiye’de Müdahale Fiyat Politikasının Tarihçesi”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt:47, Sayı:1-4, 1998, ss. 345-365.

Tunç, Havva: “Türk Tarım Sektörünün Yapısı ve Sorunları”, **İSO Dergisi**, Sayı:430, Ocak 2002, ss. 54-60.

Tunç, Havva: “Türkiye’nin Avrupa Birliği Gümrük Birliği’ne Girmesinin Türk Tarımı Üzerindeki Etkileri”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt:49, Özel Sayı, 1998, ss. 217-299.

Türkiye’de Tarımın Emperyalizmin Çıkarları Doğrultusunda Yeniden Yapılandırılması, (Çevrimiçi) <http://www.ydicagri.com/56yid.html>, 24 Ekim 2003.

Türkiye ve IMF, 17 09 2003, (Çevrimiçi) <http://www.buik.net/subcommittee/ekonomik/showarticle.asp?Aid=403>, 11 Kasım 2004.

Wang, Xiaojun, Kiyoski Taniguchi: **Does Better Nutrition Cause Economic Growth? The Efficiency Cost of Hunger Revisited**, November 14, (Çevrimiçi) http://www.fao.org/es/ESA/wp/wp09_02.pdf, 9 Ocak 2003.

What Rules and Policies Cause Hunger, (Çevrimiçi) <http://www.globalpolicy.org/socecon/hunger/2003/1016issues.pdf>, 22 Haziran 2004.

Yılmaz, Serpil: “Ülkemizde Uygulanan Tarımsal Destekleme Politika Araçları ve Getirilen Yenilikler”, **Tarım ve Köy Dergisi**, Sayı:133, Mayıs-Haziran 2000, (Çevrimiçi) <http://www.tb-yayin.gov.tr/2005/turktarim/sayfa.asp?sayi=133>, 18 Nisan 2005.

DİĞER YAYINLAR

Common Agricultural Policy, (Çevrimiçi)

http://europa.eu.int/pol/arg/overview_en.htm#top, 9 Mart 2005.

Çelik, Nebi: **Tarımda Girdi Kullanımı ve Verimliliğe Etkileri**, Ankara, DPT

Yay., 2000, (Çevrimiçi) <http://ekutup.dpt.gov.tr/tarim/celikn/verimlil.pdf>,

24 Mayıs 2003.

Dış Ticaret Müsteşarlığı: **AB Tarım Politikalarına Uyum**, (Çevrimiçi)

<http://www.dtm.gov.tr/ab/abtarim/Ab%20reform.htm>, 7 Mart 2005.

Dış Ticaret Müsteşarlığı: **Avrupa Birliği'nin Ortak Tarım Politikası Reformu**,

(Çevrimiçi) <http://www.dtm.gov.tr/ab/abtarim/Ab%20reform.htm>, 7 Mart

2005.

Dışişleri Bakanlığı: **Aralık 2004 Brüksel Zirvesi Sonuç Bildirgesinde Yer Alan**

Türkiye'ye İlişkin Karar, (Çevrimiçi)

[http://www.mfa.gov.tr/MFA_tr/AnaSayfaUstKisim/2004_BrukselZirveSo](http://www.mfa.gov.tr/MFA_tr/AnaSayfaUstKisim/2004_BrukselZirveSonuc_Turkiye.htm)

[nuc_Turkiye.htm](http://www.mfa.gov.tr/MFA_tr/AnaSayfaUstKisim/2004_BrukselZirveSonuc_Turkiye.htm), 11 Mart 2005.

DİE: **İstatistik Göstergeler 1923-2002**, Ankara, DİE Yay., 2003.

DİE: **Türkiye İstatistik Yıllığı**, Ankara, DİE Yay., 2002.

DİE: **Türkiye İstatistik Yıllığı**, Ankara, DİE Yay., 2004, (Çevrimiçi)

http://www.die.gov.tr/yillik/yillik_2004.pdf, 21 Temmuz 2005.

DPT: (Çevrimiçi) <http://ekutup.dpt.gov.tr/plan-pro.html>, 23 Haziran 2004.

DPT: **Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-2003)**, (Çevrimiçi)

<http://ekutup.dpt.gov.tr/ekonomi/gosterge/tr/>, 11 Mart 2004.

DPT: **Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 2001-2005**, Ankara, DPT Yay., Haziran 2000, (Çevrimiçi) <http://www.zmo.org.tr/belgeler/plan8.pdf>, 12 Eylül 2004.

DPT: **Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005): 2002 Yılı Programı**, (Çevrimiçi) <http://ekutup.dpt.gov.tr/program/2002.pdf>, 29 Şubat 2004.

DPT: **Sulanan Alan**, (Çevrimiçi) <http://ekutup.dpt.gov.tr/ekonomi/gosterge/tr/>, 13 Temmuz 2005.

DPT: **Tarımda Yapısal Uyum, Destekleme ve Uluslararası Piyasalara Entegrasyon Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, Ankara, DPT Yay., Temmuz 1995.

DPT: **Tarımsal Politikalar ve Yapısal Düzenlemeler Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, Ankara, DPT Yay., 2000.

DPT: **8. Beş Yıllık Kalkınma Planı Tütün ve Tütün Mamulleri Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, Ankara, İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Ağustos 2004, (Çevrimiçi) <http://ekutup.dpt.gov.tr/imalatsa/oik-ii.pdf>, 21 Temmuz 2005.

European Commission: **The Common Agricultural Policy Explained**, (Çevrimiçi) http://europa.eu.int/comm/agriculture/publi/capecplained/cap_en.pdf, 9 Mart 2005.

FAO: (Çevrimiçi) http://www.fao.org/es/ess/compendium_2004/pdf/ESS_ARG.pdf, 7 Haziran 2005.

FAO: (Çevrimiçi) http://www.fao.org/es/ess/compendium_2004/pdf/ESS_BEN.pdf, 7 Haziran 2005.

FAO: (Çevrimiçi)

http://www.fao.org/es/ess/compendium_2004/pdf/ESS_BOL.pdf, 7
Haziran 2005.

FAO: (Çevrimiçi)

http://www.fao.org/es/ess/compendium_2004/pdf/ESS_BRA.pdf, 7
Haziran 2005.

FAO: (Çevrimiçi)

http://www.fao.org/es/ess/compendium_2004/pdf/ESS_CHI.pdf, 7 Haziran
2005.

FAO: (Çevrimiçi)

http://www.fao.org/es/ess/compendium_2004/pdf/ESS_CMR.pdf, 7
Haziran 2005.

FAO: (Çevrimiçi)

http://www.fao.org/es/ess/compendium_2004/pdf/ESS_COL.pdf, 7
Haziran 2005.

FAO: (Çevrimiçi)

http://www.fao.org/es/ess/compendium_2004/pdf/ESS_GUY.pdf, 7
Haziran 2005.

FAO: (Çevrimiçi)

http://www.fao.org/es/ess/compendium_2004/pdf/ESS_INS.pdf, 7 Haziran
2005.

FAO: (Çevrimiçi)

http://www.fao.org/es/ess/compendium_2004/pdf/ESS_MAL.pdf, 7
Haziran 2005.

FAO: (Çevrimiçi)

http://www.fao.org/es/ess/compendium_2004/pdf/ESS_MEX.pdf, 7
Haziran 2005.

FAO: (Çevrimiçi)

http://www.fao.org/es/ess/compendium_2004/pdf/ESS_MOZ.pdf, 7
Haziran 2005.

FAO: (Çevrimiçi)

http://www.fao.org/es/ess/compendium_2004/pdf/ESS_ROC.pdf, 7
Haziran 2005.

FAO: (Çevrimiçi)

http://www.fao.org/es/ess/compendium_2004/pdf/ESS_TUR.pdf, 7
Haziran 2005.

FAO: **The State of Food and Agriculture**, Conference, Thirty-first Session, Rome, November 2-13, 2001, (Çevrimiçi)
<http://www.fao.org/docrep/meeting/004/Y1981E/Y1981E00.htm>, 9 Ocak 2003.

FAO: **World Agriculture Towards 2015/2030**, Rome, Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2002, (Çevrimiçi)
<ftp://ftp.fao.org/docrep/fao/004/y3557e/y3557e01.pdf>, 9 Ocak 2003, pp. 1-10.

FAO: **World Agriculture: Towards 2015/2030**, Rome, Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2002, (Çevrimiçi)
<ftp://ftp.fao.org/docrep/fao/004/y3557e/y3557e03.pdf>, 9 Ocak 2003, pp. 21-31.

FAO: **World Agriculture: Towards 2015/2030**, Rome, Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2002, (Çevrimiçi)

<ftp://ftp.fao.org/docrep/fao/004/y3557e/y3557e05.pdf>, 9 Ocak 2003, pp. 75-95.

Hazine Müsteşarlığı: **Enflasyonla Mücadele Programı**, 9 Aralık 1999 (Çevrimiçi), <http://www.tcmb.gov.tr/yeni/evds/yayin/imf/mektup.html>, 24 Haziran 2004.

Hazine Müsteşarlığı: **Tarım Üretimi**, (Çevrimiçi) <http://www.treasury.gov.tr/yayin/hazineistatistikleri/1-7.xls>, 25 Temmuz 2005.

Hazine Müsteşarlığı: **Türkiye'nin Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı**, (Çevrimiçi) <http://www.hazine.gov.tr/programson140401053.doc>, 24 Haziran 2004.

İstanbul Tarım Master Planı, İstanbul, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı İstanbul İl Müdürlüğü Yay., 2003.

OECD: **Türkiye'de Tarımsal Destekler**, (Çevrimiçi) <http://www.oecd.org/dataoecd/34/4/32361171.xls>, 9 Mart 2005.

OECD: **Producer and Consumer Support Estimates OECD Database (1986-2003)**, (Çevrimiçi) <http://www.oecd.org/dataoecd/33/48/32361345.pdf>, 9 Mart 2005.

Özdemir, Zekai: "Türk Tarımının Gelişim Sürecinde Destekleme Politikaları ve Hububat Ürünleri İthalatının Ekonometrik Analizi", **Yayınlanmamış Doçentlik Tezi**, İstanbul, İÜ İkt. Fak., 1999.

SPO: **Future of Agriculture in The World and in Turkey**, Ankara, State Planning Organization, 1999.

Tarım Bakanlığı: **Bakanlığımız Tarımsal Üretim ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Tarafından Yürütülen Prim ve Destekleme Ödemeleri**, (Çevrimiçi)

http://www.tarim.gov.tr/arayuz/9/icerik.asp?fl=desteklemeler/Tugem_destekleme/destek.htm, 28 Aralık 2004.

Tarım Bakanlığı: **Bazı Ülkelerde Önemli Göstergeler**, (Çevrimiçi)
<http://www.tarim.gov.tr/arayuz/5/icerik.asp?efl=uretim/istatistikler/istatistikler.htm&curdir=\uretim\istatistikler&fl=bazitarimsal/gosterge.htm>, 10 Mayıs 2004.

Tarım Bakanlığı: (Çevrimiçi)
http://www.tarim.gov.tr/arayuz/9/icerik.asp?efl=desteklemeler/Tugem_destekleme/destek.htm&curdir=\desteklemeler\Tugem_destekleme&fl=dgd2004_nisanweb.htm, 11 Temmuz 2005.

Tarım Bakanlığı: **Gayri Safi Milli Hasıladaki Sektör Payları ve Gelişme Oranları**, (Çevrimiçi)
<http://www.tarim.gov.tr/arayuz/5/icerik.asp?efl=uretim/istatistikler/istatistikler.htm&curdir=\uretim\istatistikler&fl=bazitarimsal/1987.htm>, 10 Mayıs 2004.

Tarım Bakanlığı: **İşletmelerin Büyüklüklerine Göre Dağılımı**, (Çevrimiçi)
<http://www.tarim.gov.tr/arayuz/5/icerik.asp?efl=uretim/istatistikler/istatistikler.htm&curdir=\uretim\istatistikler&fl=tarimsalisletme/buyukluk.htm>, 10 Mayıs 2004.

Tarım Bakanlığı: “Koruma ve Kontrol Hizmetleri”, **Türkiye’de Tarım Sektörü**, (Çevrimiçi)
http://www.tarim.gov.tr/arayuz/9/icerik.asp?efl=tarim_sektor/index.htm&curdir=\sanal_kutuphane\tarim_sektor&fl=koruma_kontrol.htm, 11 Mayıs 2004.

Tarım Bakanlığı: **Sertifikalı Tohum Dağıtım**, (Çevrimiçi)
<http://www.tarim.gov.tr/arayuz/9/icerik.asp?efl=../uretim/istatistikler/istatistikler.htm&curdir=\uretim\istatistikler&fl=girdi/tohum/hububattohumu.htm>, 14 Temmuz 2005.

Tarım Bakanlığı: “Tarıma Girdi Veren Sanayiler”, **Türkiye’de Tarım Sektörü**, (Çevrimiçi)

http://www.tarim.gov.tr/arayuz/9/icerik.asp?efl=tarim_sektor/index.htm&curdir=\sanal_kutuphane\tarim_sektor&fl=turkiye_tarim.htm, 11 Mayıs 2004.

Tarım Bakanlığı: **Tarımsal Alanların Kullanıma Göre Dağılımı**, (Çevrimiçi)

<http://www.tarim.gov.tr/arayuz/5/icerik.asp?efl=uretim/istatistikler/istatistikler.htm&curdir=\uretim\istatistikler&fl=bazitarimsal/kullanisdagilimi.htm>, 10 Mayıs 2004.

Tarım Bakanlığı: **Tarımsal İşletmelerdeki Arazi Genişliği**, (Çevrimiçi)

<http://www.tarim.gov.tr/arayuz/5/icerik.asp?efl=uretim/istatistikler/istatistikler.htm&curdir=\uretim\istatistikler&fl=tarimsalisletme/arazigenisligi.htm>, 10 Mayıs 2004.

Tarım Bakanlığı: **Tarımsal Mekanizasyondaki Gelişmeler**, (Çevrimiçi)

<http://www.tarim.gov.tr/arayuz/5/icerik.asp?efl=uretim/istatistikler/istatistikler.htm&curdir=\uretim\istatistikler&fl=aletmakina/mekanizasyon.htm>, 10 Mayıs 2004.

Tarım Bakanlığı: “Tarımsal Politikalar ve Hedefler”, **Türkiye’de Tarım Sektörü**, (Çevrimiçi)

http://www.tarim.gov.tr/arayuz/9/icerik.asp?efl=tarim_sektor/index.htm&curdir=\sanal_kutuphane\tarim_sektor&fl=tarim_politika.htm, 11 Mayıs 2004.

Tarım Bakanlığı: “Tarımsal Üretim”, **Türkiye’de Tarım Sektörü**, (Çevrimiçi)

http://www.tarim.gov.tr/arayuz/9/icerik.asp?efl=tarim_sektor/index.htm&curdir=\sanal_kutuphane\tarim_sektor&fl=tarimsal_uretim.htm, 11 Mayıs 2004.

Tarım Bakanlığı: **Tarım Stratejisi (2006-2010)**: (Çevrimiçi)

<http://www.tarim.gov.tr/arayuz/9/icerik.asp?efl=duyurular/duyuru.htm&cu>

rdir=\duyurular&fl=../sanal_kutuphane2/TarimStratejisi/tarimstratejisi_2006_2010belgesi.htm, 21 Nisan 2005.

Tarım Bakanlığı: **Toplam Nüfus ve Kırsal (Tarım) Nüfusunun Toplam Nüfus İçindeki Payı,** (Çevrimiçi)
<http://www.tarim.gov.tr/arayuz/5/icerik.asp?efl=uretim/istatistikler/istatistikler.htm&curdir=\uretim\istatistikler&fl=bazitarimsal/nufuspayi.htm>, 10 Mayıs 2004.

Tarım Bakanlığı: **Türkiye'nin Dış Ticareti ve Dış Ticaretindeki Tarımın Payı,** (Çevrimiçi)
<http://www.tarim.gov.tr/arayuz/5/icerik.asp?efl=uretim/istatistikler/istatistikler.htm&curdir=\uretim\istatistikler&fl=disticaret/disticaret.htm>, 10 Mayıs 2004.

Tarım Bakanlığı: “Türkiye Tarımına Genel Bakış”, **Türkiye’de Tarım Sektörü,** (Çevrimiçi)
http://www.tarim.gov.tr/arayuz/9/icerik.asp?efl=tarim_sektor/index.htm&curdir=\sanal_kutuphane\tarim_sektor&fl=turkiye_tarim.htm, 11 Mayıs 2004.

Tarım Bakanlığı: “Türkiye ve Avrupa Birliği Uyum Politikaları”, **Türkiye’de Tarım Sektörü,** (Çevrimiçi)
http://www.tarim.gov.tr/arayuz/9/icerik.asp?efl=tarim_sektor/index.htm&curdir=\sanal_kutuphane\tarim_sektor&fl=turkiye_avrupa.htm, 11 Mayıs 2004.

TCMB: **Niyet Mektubu,** 18 Ocak 2002, (Çevrimiçi)
<http://www.tcmb.gov.tr/yeni/niyet/nmektubtr.htm>, 24.Haziran 2004.

TCMB: **Niyet Mektubu,** 2 Nisan 2004, (Çevrimiçi)
<http://www.tcmb.gov.tr/duyuru/2004/niyet0204004/loi.pdf>, 24.Haziran 2004.

TOBB: **Ekonomik Rapor 2004**, Mayıs 2005, (Çevrimiçi)
http://www.tobb.org.tr/yayinlar/9-%20ER_1.pdf, 28 Temmuz 2005.

TTGV: **Tarımda Yeniden Yapılanma 1995-2005**, Ankara, Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı Yay., Temmuz 1995.

TUYED: **Tarım Politikaları Hakkında Görüşler**, Turunçgiller Yetiştiricileri Derneği, Temmuz 2000.

TÜGEM: **Cinslerine Göre Gübre Tüketimi**, (Çevrimiçi)
http://www.tugem.gov.tr/tugemweb/gubre_tuketim.html, 21 Temmuz 2005.

TÜGİAD: **2000’li Yıllara Doğru Türkiye’nin Önde Gelen Sorunlarına Yaklaşımlar: XI-Tarım**, İstanbul, TÜGİAD Yay., 1995.

TÜSİAD: **DTÖ ve AB’deki Gelişmeler Işığında 21. Yüzyılda Türkiye Tarımı**, İstanbul, TÜSİAD Yay., Haziran 2005, (Çevrimiçi)
<http://www.tusiad.org/turkish/rapor/tarim2/tarim.pdf>, 5 Temmuz 2005.

Tütün Yasası, 3 Ocak 2002, (Çevrimiçi)
<http://www.belgenet.com/yasa/k4733.html>, 26 Temmuz 2005.

TZOB: **Zirai ve İktisadi Rapor 1999-2000**, Ankara, Türkiye Ziraat Odaları Birliği Yay., (Çevrimiçi), http://www.tzob.org.tr/tzob/tzob_ana_sayfa.htm, 1 Nisan 2005.

Uçtu, Ramazan, Sinem Yapar: “AB’ye Üyelik Sürecinde Türk Tarımının AB’ye Entegrasyonu ve Türk Tarım Politikalarında Geçişim Eğilimleri”, **Değişen Dünyada Türkiye’nin Önemi**, Uludağ Üniversitesi I. Ulusal Genç Bilim Adamları Sempozyumu, 6-7 Mayıs 2004, Cilt:I, Bursa, Uludağ Üniversitesi Yay., 2004.

UNCTAD: Subsidies, Countervailing Measures and Developing Countries,
UNCTAD, July 4, 2000, (Çevrimiçi)
<http://www.unctad.org/en/docs/podiccomd23.en.pdf>, 23 Ocak 2003.

26 Nisan 2005 Tarihli Niyet Mektubu, (Çevrimiçi)
http://www.alomaliye.com/niyet_mektubu_260405.htm, 13 Temmuz 2005.

ÖZGEÇMİŞ

Hasan Memiş 1965 yılında Balıkesir’de doğdu. İlk ve orta öğrenimini Balıkesir’de tamamladı. 1987 yılında Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü’ne girdi. İngilizce hazırlık sınıfının ardından birinci sınıfa başlayıp, 1992 yılında bu fakülteden mezun oldu. 1993-1994 öğretim yılında Erciyes Üniversitesi’nin Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisadi Gelişme ve Uluslararası İktisat programına kayıt yaptırdı. Bu programı tamamlayamadan, Kasım 1995’te askere gitti. 1996 yılında Harran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü’nde Araştırma Görevlisi oldu. 1998 yılında “Türkiye ve Avrupa Birliği’ndeki Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerin Ekonomik Analizi” konulu yüksek lisans tez çalışması ile, bu üniversitenin sosyal bilimler enstitüsünden mezun oldu. 1999 yılında 2547 sayılı kanunun 35. maddesi gereği, doktorasını tamamlamak üzere İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’ne Araştırma Görevlisi olarak atanan Hasan Memiş, halen bu görevine devam etmektedir.